

ІЛЮСТРОВАНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Павло-Роберт Маґочій

КРИТИКА

КРИТИКА
K
IZOUSHCHES

Павло-Роберт Магочій

Ілюстрована
Історія України

Paul Robert Magocsi

Ukraine: An Illustrated History

University of Toronto Press
Toronto 2007

University of Washington
Seattle 2007

Павло-Роберт Маґочій

Ілюстрована історія України

Переклад з англійської

Критика
Київ - 2012

Книжку видано
завдяки благодійній фінансовій підтримці
Фундації родини Темертеїв
та Видавничого фонду родини Бардин
(Торонто, Канада)

Популярна, проте зіперта на міцному академічному ґрунті синтеза з пера канадсько-американського науковця, очільника катедри українознавчих студій у Торонтському університеті проф. Павла-Роберта Магочія має на меті не тільки дати широкій аудиторії стислий, захопливий, динамічно викладений огляд історії України від античності аж до «постпомаранчевого» сьогодення, але й дослівно зобразити цю історію за допомоги детальних мап на початку кожного із 46 розділів і численних ілюстрацій, що створюють вельми цілісний, хоч і неабияк стереоскопічний, образ навдивовижу розмаїтої та багатокультурної цивілізації. На відміну від більшості дослідників, автор дивиться на свій предмет під територіальним і мультикультурним, а не етно-національним кутом зору, і його увагу привертають, нарівні з українцями, всі народи, що колись замешкували терени нашої країни в її чинних кордонах. Такий оригінальний і збалансований виклад політичної, соціально-економічної та культурної історії Краю стане у пригоді кожному любителю української минувшини, надто освітянам та учнівській і студентській молоді.

Цей авторизований переклад здійснено за англomовним виданням,
що побачило світ 2007 року у видавництві Торонтського університету
й у видавництві Університету штату Вашингтон

Переклав з англійської
Сергій Біленький

Науковий консультант
Надія Кушко

Дизайн
Майї Притикіної
та *Ярослава Гаврилюка* (обкладинка)

Усі права застережено. Відтворювати будь-яку частину цього видання
у будь-якій формі та в будь-який спосіб без письмової згоди правовласників
заборонено

Зміст

Список таблиць	7
Список мап	9
Вступ.....	11
1. Фізична географія України.....	13
2. Політична і людська географія України	19
3. Греки та скити.....	25
4. Хозари	31
5. Прабатьківщина слов'ян.....	37
6. Торговельні шляхи у Східній Європі у VIII–X століттях.....	45
7. Київська Русь: постання й усталення	51
8. Київська Русь: розпад.....	61
9. Монгольська навала	67
10. Золота Орда та італійські купці	71
11. Галицько-Волинська держава та занепад Київської Русі.....	77
12. Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське до 1569 року.....	85
13. Польсько-Литовська Річ Посполита від 1569 року	91
14. Соціально-економічний розвиток українських земель у 1569–1648 роках	97
15. Релігія та культура на українських землях у XVI–XVII століттях.....	105
16. Татари і козаки	113
17. Запорозжя	123
18. Повстання Хмельницького 1648 року	129
19. Козацька держава.....	135
20. Українські землі за часів Руїни у 1657–1686 роках.....	141
21. Мазепа та козацька Гетьманщина	149

22. Слобідська Україна у XVII–XVIII століттях	157
23. Запорозжя і Південна Україна у XVIII столітті	163
24. Правобережна і Західна Україна у XVIII столітті	171
25. Поділи Польщі у 1772–1795 роках	179
26. Українські землі в Російській імперії у XIX столітті.....	185
27. Соціально-економічний розвиток Наддніпрянської України у XIX столітті.....	193
28. Народи Наддніпрянської України у XIX столітті.....	203
29. Українські землі під владою Габсбургів у 1772–1914 роках	223
30. Народи українських земель під владою Габсбургів у 1772–1914 роках	233
31. Західна Україна під час Першої світової війни.....	247
32. Революція на Наддніпрянській Україні у 1917–1918 роках	255
33. Війна, соціальні конфлікти та анархія на Наддніпрянській Україні у 1919–1920 роках	263
34. Західноукраїнські землі у 1918–1919 роках.....	273
35. Українські землі після Першої світової війни	281
36. Радянська Україна у міжвоєнний час	289
37. Інші народи Радянської України	297
38. Радянська Україна: економічні перетворення та Голодомор.....	309
39. Українські землі у міжвоєнній Польщі	321
40. Українські землі у міжвоєнній Румунії та Чехословаччині	331
41. Карпатська Україна у 1938–1939 роках.....	341
42. Друга світова війна і західноукраїнські землі у 1939–1941 роках.....	347
43. Українські землі під час Другої світової війни у 1941–1944 роках	357
44. Друга світова війна: збройна боротьба за українські землі	367
45. Радянська Україна після Другої світової війни.....	375
46. Від Радянської України до України незалежної	385
Додатки	397
Показчик	399
Список ілюстрацій у тексті	419
Список ілюстрацій на кольоровій вклейці	437
Джерела ілюстрацій	443

Список таблиць

2.1. Національний склад України у 2001 р.	22
2.2. Етнічні українці за межами України (на прилеглий етнолінгвістичній території) у 2001 р.	23
2.3. Етнічні українці за межами власної етнолінгвістичної території приблизно у 2000 р.	23
27.1. Населення найбільших міст Наддніпрянської України у 1860–1914 роках	199
28.1. Національний склад населення Наддніпрянської України у 1897 р.	205
29.1. Населення Галичини у 1851–1910 роках	228
29.2. Населення Львова у 1910 р.	229
29.3. Населення Буковини у 1851–1910 роках	229
29.4. Населення Чернівців у 1910 р.	229
29.5. Населення Закарпаття у 1850–1910 роках	229
35.1. Українці, що жили в Україні та на прилеглих етнолінгвістичних територіях (відомості 1926 і 1931 років)	288
37.1. Національний склад населення Української СРР у 1926 р.	300
37.2. Національно-адміністративний поділ Української СРР у 1930 р.	301
45.1. Національний склад населення Української РСР у 1959 р.	382
45.2. Українці за межами Української РСР (на прилеглий етнолінгвістичній території) у 1959 р.	382
46.1. Демографічні зміни у складі основних національностей України між 1989 і 2001 роками	393

Список мап

1. Географічні характеристики	14
2. Українська етнолінгвістична територія	20
3. Греки та скити в Україні	26
4. Східнослов'янські племена та хозари	32
5. Прабатьківщина слов'ян	38
6. Торговельні шляхи у VIII–X століттях	46
7. Київська Русь близько 1054 р.	52
8. Київська Русь близько 1240 р.	62
9. Монгольська навала	68
10. Золота Орда близько 1300 р.	72
11. Галицько-Волинська держава близько 1250 р.	78
12. Розширення Литви	86
13. Річ Посполита близько 1570 р.	92
14. Структура землеволодіння в Україні у складі Польського королівства у 1569–1648 роках	98
15. Релігія та культура у XVI–XVII століттях	106
16. Кримський ханат і Південна Україна близько 1625 р.	114
17. Запорозжя	124
18. Доба Хмельницького	130
19. Козацька держава у 1651 р.	136
20. Українські землі після 1667 р.	142
21. Україна близько 1740 р.	150
22. Слобідська Україна	158
23. Запорозжя і Новоросія	164
24. Правобережна і Західна Україна у 1750 р.	172

Список мап

25. Поділи Польщі.....	180
26. Наддніпрянська Україна близько 1850 р.	186
27. Сухопутні шляхи і залізничне сполучення перед 1914 р.	194
28. Народи України близько 1900 р.	204
29. Українські землі в Австрійській імперії у 1772–1815 роках	224
30. Українські землі в Австро-Угорщині близько 1875 р.	234
31. Західна Україна під час Першої світової війни.....	248
32. Україна у 1917–1918 роках	256
33. Україна у 1919–1920 роках	264
34. Західно-Українська Народна Республіка у 1918–1919 роках	274
35. Українські землі у 1923 р.	282
36. Українська СРР у 1932 р.	290
37. Національні райони в Українській СРР у 1931 р.	298
38. Голодомор.....	310
39. Українські землі у складі Польщі близько 1930 р.	322
40. Українські/русинські землі у складі Румунії та Чехословаччини близько 1930 р.	332
41. Карпатська Україна у 1938–1939 роках.....	342
42. Західна Україна у 1939–1941 роках	348
43. Україна у 1941–1944 роках	358
44. Наступ Червоної армії.....	368
45. Українська РСР у 1945 р.	376
46. Незалежна Україна.....	386

Вступ

Україна – друга найбільша держава Європи. Завдяки одному цьому факту Україна впродовж останніх десятиліть стала предметом численних досліджень, між ними й кількох великих історичних праць. Читач найкраще розуміє історію, якщо має доступ до мап. Тому мета цієї книжки – подати стислий огляд історії України від найдавніших часів до сьогодення за допомогою тексту, що постав навколо сорока шести історичних мап. Таким чином, ця книга стане в пригоді одним читачам як коротка вступна історія, а іншим – як історичний атлас, додаток до інших видань про Україну.

На відміну від більшості інших досліджень історії України, у цій книжці застосовано так званий територіяльний, або багатокультурний підхід. Оскільки українську землю до сьогодні населяють різні народи, то їхні історії та культурні здобутки і складають український історичний процес. Інакше кажучи, події, безпосередньо пов'язані із кримськими татарами, поляками або євреями, є також складником української історії, якщо вони відбувалися в межах сучасної України. Але нас не повинно дивувати, що найбільшу увагу тут приділено етнічним українцям, адже вони віддавна становлять більшість населення України.

Автор вдячний кільком колегам, які допомогли цій книжці з'явитися на світ. Сергій Біленький (Торонтський університет), Сергій Єкельчик (Університет Вікторії), Віктор Остапчук (Торонтський університет), Сергій Плохій (Гарвардський університет) і Мурат Ясар (Торонтський університет) подали неоціненні критичні зауваження щодо початкового варіанту тексту і мап. Особливо важливою була редакторська праця Гарольда Отта і Кейт Балтайс: їхні фахові знання з історії та стилістична вправність помітно покращили текст. Мапи, що їх підготував автор, набули своєї остаточної форми завдяки Джейн Дейві з відділу картографії географічного факультету Торонтського університету.

Географічні назви переважно подано на тих самих засадах, що й у виданні: Paul Robert Magocsi, *Historical Atlas of Central Europe*, 2nd rev. ed. (Seattle, Toronto, and London, 2002), до якого вони, своєю

чергою, були запозичені з *Merriam-Webster's Geographical Dictionary*, 3rd ed. (Springfield, Mass., 1998).

Надія Кушко (Торонтський університет) набирала рукопис і перевіряла факти, а також допомагала стандартизувати українські власні назви. Нарешті, Фонд Українських Студій на чолі з його президентом Ігорем Бардиним надав чималу фінансову підтримку для опрацювання картографічних матеріалів. Тоді як допомога всіх зазначених осіб лише покращила книгу, відповідальність за всі можливі її вади автор бере винятково на себе.

Торонто, провінція Онтаріо, червень 2005 р.

1

Фізична географія України

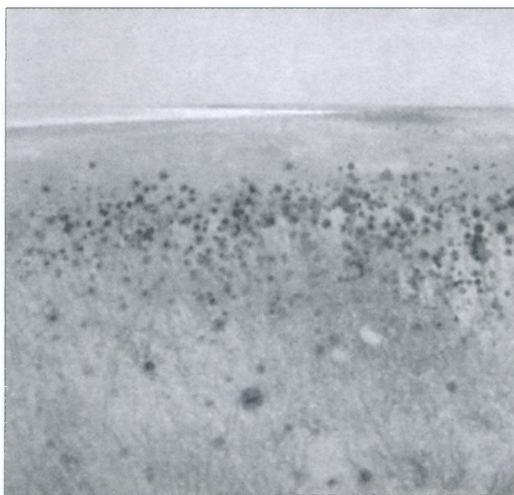

Сучасна незалежна Україна за територією є другою найбільшою країною Європи. Її площа становить 603 700 км², що, для порівняння, приблизно дорівнює площі Німеччини й Великої Британії, разом узятих, або площі двох північноамериканських штатів Аризона й Нью-Мексика, чи, нарешті, площі провінції Манітоба в Канаді.

Рельєф України не є складним, адже більшість її території – це низинні рівнини і плоскогір'я, найбільша висота яких дорівнює 500 м над рівнем моря. Серед них – Північна та Прибережна низини, відомі як степ, тобто рівнина, що за природних обставин покрита розмаїтими пишними травами й чагарниками. Низинний степ переривається лише на заході Волин-

сько-Подільським плоскогір'ям і на крайньому сході Донецьким пасмом. Більші висоти є тільки на околицях України: Карпатські гори на заході та Кримські гори уздовж південної смуги Кримського півострова, на самому узбережжі Чорного моря. Найвища вершина Карпат – Говерла (2 061 м), а найвища вершина Криму – Роман-Кош (1 543 м). Гори становлять лише 5% українського ландшафту. Таким чином, за винятком Карпат, Україна позбавлена природних бар'єрів, і це полегшувало в минулому рух народів – як дружніх, так і ворожих, – що мали намір заселити, завоювати чи просто перетнути цю країну.

*1.1. Південноукраїнський степ,
порослий травою та чагарником*

1.2. Карпатські вершини за містечком
Воловцем у Закарпатській області

Транспортне сполучення традиційно полегшувала низка річок на низинах і плоскогір'ях, більшість із яких протікає приблизно з півночі на південь і належить до Чорноморського або Понтійського басейну. Найбільшою рікою України є Дні-

про, основний історичний шлях сполучення, і саме на його берегах стоїть столиця України – місто Київ. Річище Дніпра традиційно розділяло два найважливіших територіяльних, адміністративних й географічних регіони України: Лівобережжя на схід від ріки й Правобережжя – на захід. Упродовж ХХ ст. Дніпро перетворився на основне джерело гідроелектроенергії завдяки спорудженню кількох гребель та заповненню шести великих водосховищ: Київського, Канівського, Кременчуцького, Дніпродзержинського, Дніпровського і Каховського.

Крім Дніпра та його приток (Прип'яті, Десни, Росі і Ворскли), інші великі ріки теж протікають з півночі на південь або південний захід і впадають в Чорне чи Азовське моря. Серед них Дністер, Південний Буг і Донець, що впадає в Дон трохи східніше українського кордону, перш ніж досягає Азовського моря. На крайньому південному заході

1.3. Кримські гори вздовж
узбережжя Чорного моря

українською землею протікає північний рукав дельти Дунаю з портом в Ізмаїлі, що пов'язує Україну із найдовшою водною артерією Центральної Європи.

Лише на крайньому заході України річки є частиною іншого європейського басейну – Балтійського. І Західний Буг, і Сян (одразу за українсько-польським кордоном) вливаються у Віслу, яка своєю чергою впадає в Балтійське море. Львів, що стоїть на вододілі Балтійського і Чорноморського басейнів, може навіть

1.4. Широкий Дніпро – кордон між східною Лівобережною та західною Правобережною Україною

пишатися будинком, з даху якого дощова вода стікає з одного боку на північ, до Балтики, а з другого – на південь, до Чорного моря. Частина економічної ваги Львова в минулому, напевно, була обумовлена його зв'язками через мережу річок як із

1.5. Чорнозем, що вкриває чималу частину степової України

Північно-Центральною, так і з Південно-Східною Європою.

Клімат України, як і її ландшафт, не відзначається крайнощами. Середня річна температура на більшості території України сягає $+6 - +9^{\circ}\text{C}$, позаяк середня температура січня -5°C , а липня $+20^{\circ}\text{C}$. Вегетаційний період в середньому триває 205 днів на рік. Порівняно помірні континентальні температури, відповідні опади (крім Криму) і чорноземні ґрунти, що займають дві третини території, роблять Україну одним із найродючіших сільськогосподарських регіонів світу.

Україна віддавна відома як «житниця» тих держав, до складу яких вона входила: Речі Посполитої, Російської імперії та Радянського Союзу. Щонайменше 19 століть в країні вирощують багато зернових (пшеницю, кукурудзу, жито, ячмінь) і промислових культур (льон, соняшник, цукровий буряк). Україна багата також на природні ресурси, особливо вугілля, залізну руду та марганець, які зосереджені переважно на сході та південному сході країни, в трикутнику Кривий Ріг-Дніпропетровськ-Запоріжжя та на Донбасі. Ці два регіони (див. мапу 36) від початку ХХ ст. належать до основних промислових центрів світу.

2

Політична і людська географія України

2. Українська етнолінгвістична територія

Україна межує із сімома країнами. Найдовший кордон вона має із Росією – 1 576 км на півночі та сході. Україна має 891 км кордону з Білоруссю на півночі, з Польщею (428 км) і Словаччиною (90 км) на заході, а з Угорщиною (103 км), Румунією (531 км) і Молдовою (939 км) – на півдні. Українське узбережжя тягнеться на 2 782 км уздовж Чорного й Азовського морів, і на ньому розташовано чотири головні порти: Одеса, Миколаїв, Севастополь і Маріюполь.

В адміністративному плані Україна поділена на 24 області та одну автономну республіку – Крим. Для минулого країни важливішими за області є історичні регіони. Деякі з них виходять за межі сучасної України, і лише два (Крим і Закарпаття) практично збігаються із територією сучасних адміністративних одиниць. Із заходу на схід історичні регіони розташовано в такій послідовності: Закарпаття, або Підкарпаття (також відоме як Підкарпатська Русь чи Карпатська Україна), Буковина, Галичина, Волинь, Поділля, Київщина, Чернігівщина, Полтавщина, Слобідська Україна; на південному сході – Донбас, на півдні – Запорожжя, Надчорномор'я і Крим. Існує також кілька регіонів, частково заселених українцями, але розташованих поза сучасними кордонами України, серед них Холмщина й Під-

ляшшя на заході, Полісся на північному заході, Бесарабія (Придністров'я) на південному заході й Кубань на південному сході.

Як і в більшості країн світу, політичні кордони України не збігаються з етнолінгвістичними кордонами панівної або титульної нації. Іншими словами, етнічні українці живуть як всередині, так і поза політичними кордонами України. З другого боку, в Україні живуть також інші народи.

За переписом 2001 р. населення України становить 48 457 000 осіб, із них більшість (77,4%) вважає себе етнічними українцями. Із 37,5 млн осіб, які вважають себе українцями за національністю, трохи менше – 31,9 млн, або 66% населення – визнали українську мову рідною.

Українська мова – одна із 14 слов'янських мов і належить до східнослов'янської групи. Структурно українська найближча до білоруської та російської мов, але деякі українські діалекти, особливо на крайньому заході, внаслідок тривалого впливу наблизились до польської та інших слов'янських, а часом і неслов'янських мов. Мовознавці зазвичай виділяють три групи українських діалектів: північну, східну і західну, в межах яких немає великої різниці між діалектами чи субдія-

лектами, за винятком найзахідніших діалектів західної групи, особливо тих, якими розмовляють на північних і південних схилах Карпат. Трохи іншої природи є діалекти на північному краї північної групи, тобто на Поліссі, позаяк їхній перехідний характер обтяжує однозначну класифікацію говорів як українських або як білоруських. І в Карпатах, і на Поліссі діалектні різниці, навіть поза історичною та етнічною специфікою, спричинили дебати поміж науковцями й самими місцевими мешканцями щодо того, чи слід вважати їх етнічними українцями взагалі.

Таблиця 2.1
Національний
склад України у 2001 р.

Національність	Кількість	Відсоток
Українці	37 542 000	77,8
Росіяни	8 334 000	17,3
Білоруси	276 000	0,6
Молдовани	259 000	0,5
Кримські татари	248 000	0,5
Болгари	205 000	0,4
Угорці	157 000	0,3
Румуни	151 000	0,3
Поляки	144 000	0,3
Євреї	104 000	0,2
Вірмени	100 000	0,2
Греки	92 000	0,2
Татари	73 000	0,2
Рома (цигани)	48 000	0,1
Азербайджанці	45 000	0,1
Грузини	34 000	0,1
Німці	33 000	0,1
Гагаузи	32 000	0,1
Інші	177 000	0,4
Загалом	48 241 000	99,4

Крім етнічних українців перепис 2001 р. зафіксував не менше 130 інших національностей, найбільші з яких зазначено в таблиці 2.1.

Історично етнічні українці переважали серед сільського населення, але були меншиною в більшості міст України. Наприклад, у 1897 р. в Російській імперії етнічні українці становили лише 30% міського населення, але століттям пізніше, в 2001 р., цей показник зріс до 67%.

Щодо інших народів, то росіяни проживають в містах по всій країні, але найбільше їх зосереджено (зокрема й у селах) у промислових регіонах сходу (Слобідська Україна, Донбас) та півдня (Надчорномор'я та Крим). Євреї та білоруси мешкають переважно у містах по всій країні, тоді як молдовани, румуни та болгари – в селах Надчорномор'я та на південно-західному прикордонні з Молдовою (Бесарабія) і Румунією (Буковина). Поляки зосереджені в сільських анклавах Волині й Галичини, угорці – в містечках і селах Закарпаття поблизу угорського кордону, кримські татари – в містах і селах Криму, а греки – в кількох портових містах і прилеглих сільських районах Північного Надазов'я.

Етнічних українців, що живуть поза Україною, можна поділити на дві групи. Перші мешкають на прилеглий етнолінгвістичній території (див. таблицю 2.2).

Десять 600 тис. етнічних українців Росії живуть у східних і прилеглих до них частинах історичної Слобідської України (Курська, Білгородська і Воронежська області), у східному Донбасі (Ростовська область) і на Кубані (Краснодарський край).

Таблиця 2.2

**Етнічні українці за межами України
(на прилеглий етнолінгвістичній
території) у 2001 р.**

Росія (Курська, Білгородська, Воронежська, Ростовська області й Краснодарський край)	617 000
Молдова	606 000
Білорусь (Брестська і Гомельська області)	108 000
Румунія	52 000
Словаччина	11 000
Польща	6 000
Загалом	1 394 000

Стільки ж етнічних українців (десь 600 тис.) мешкає у Молдові, зокрема, в невизнаній Придністровській республіці, а також в історичній Бессарабії. Менша кількість етнічних українців живе у Румунії (в дельті Дунаю, південній Буковині й на Мараморощині, прилеглий до Закарпаття).

Більшу проблему становлять ті східні слов'яни, позначені в українській літературі як українці, що живуть у Білорусі, Польщі та Словаччині. Десь 108 тис. українців Полісся в південній Білорусі мають слабку національну ідентичність, і деякі місцеві діячі навіть припускали, що, з огляду на їхню мову, вони утворюють окрему національність поліщуків. У сусідній Польщі східні слов'яни (більшість із яких, але не всі, обрали українську національну ідентичність) традиційно проживали у прикордонних регіонах Підляшшя, Холмщини, у долині Сяну і на Лемківщині. Але після Другої світової війни їх було переселено звідти до УРСР або на від-

далені землі Польщі, зокрема, на північ (Помор'я) і південний захід (Силезія). У Словаччині мешкають приблизно 65 тис. східних слов'ян, які перед 1989 р. офіційно вважалися українцями. Однак за посткомуністичної доби менше 11 тис. вважають себе українцями, решта відносять себе до окремої русинської національності.

Друга група етнічних українців поза межами України охоплює тих, хто живе на великій відстані, часом відокремлено від компакт-

Таблиця 2.3

**Етнічні українці за межами своєї
етнолінгвістичної території
приблизно у 2000 р.**

Росія	2 350 000
Казахстан	896 000
Узбекистан	154 000
Киргизстан	108 000
Таджикистан	41 000
Туркменістан	36 000
Білорусь	129 000
Латвія	70 000
Естонія	29 000
Польща	25 000
Литва	22 000
Чехія	8 000
Сербія	5 000
Угорщина	5 000
Боснія-Герцеговина	4 000
Хорватія	2 000
Інші європейські країни	93 000
Канада	1 100 000
США	893 000
Південна Америка	170 000
Австралія	20 000
Загалом	6 174 000

ної української політичної чи етнолінгвістичної території сотнями, а то й тисячами кілометрів (див. таблицю 2.3).

Найбільше етнічних українців поза межами України живе в різних частинах Росії та в інших колишніх радянських республіках, передовсім у Центральній Азії (Казахстан, Узбекистан і Киргизстан). Ще одна велика група осіб, які вважають себе

українцями, живе в Канаді та США, де імігранти оселилися наприкінці XIX ст.

Таким чином, об'єднавши три групи етнічних українців: тих, які живуть в Україні, тих, які живуть на прилеглий етнолінгвістичній території, і тих, які перебувають поза її межами, – ми отримаємо десь 45,1 млн етнічних українців у світі.

3

Греки та СКИТИ

3. Греки та скити в Україні

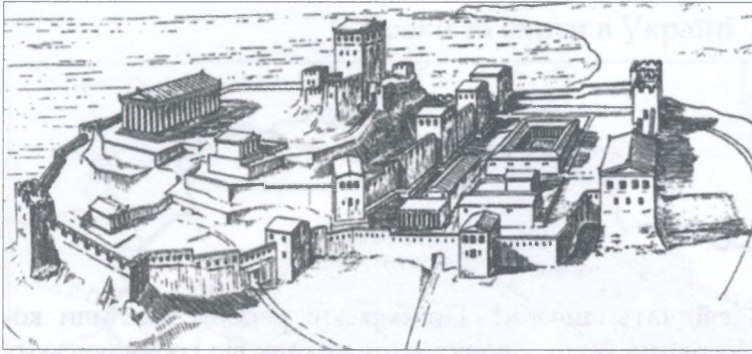
Археологічні дані свідчать, що нинішню територію України було заселено під час кам'яного віку, від його найранішого хронологічного періоду – палеоліту (1 млн р. до н. е. – 8 тис. р. до н. е.) до найпізнішої доби – неоліту (приблизно 8–5 тис. р. до н. е.). Впродовж цієї доісторичної доби найістотніша зміна відбулася на самому початку неоліту (приблизно в 5 тис. до н. е.), коли населення нинішніх українських земель змінило спосіб життя кочових мисливців-збирачів на осілість рільників і скотарів.

Саме впродовж останнього періоду доісторичної доби – дець від 750 р. до н. е. до 850 р. н. е. – на теперішніх українських землях постали перші осілі й тривалі напівосілі цивілізації. Впродовж цих шістнадцяти століть більшість української території було поділено на дві окремі геополітичні та економічні зони: 1) Надчорномор'я та Надазов'я; 2) внутрішні степові обшири, зокрема гірські терени Кримського півострова. Прибережні райони заселили міські цивілізації егейсько-середземноморського світу античної Греції. На внутрішніх територіях панували кочовики переважно азійського походження, які контролювали осілих мешканців нинішньої території України.

Прибережні регіони заселили колоністи, що втікали від громадянських конфліктів у грецьких містах-державах поблизу Егейського моря і вздовж його узбережжя. Між 650 і 450 роками до н. е. ці колоністи заснували кілька міст, якот Тира в гирлі Дністра, Ольвія в гирлі Південного Бугу, Херсонес і Теодосія уздовж південного берега Криму та Пантикапей на західному березі Керченської протоки. Як і міста-держави в Егейсько-Середземноморській колісці, грецькі поліси півдня України були незалежні одне від одного. Кожне таке надчорноморське місто залежало, однак, від батьківщини його засновників – таких як Мегара на захід від Атен і особливо Мілет на південному заході Малої Азії.

3.1. Реконструкція центральної частини надчорноморського давньогрецького міста Ольвії у гирлі Південного Бугу (Гіпанісу)

3.2. Реконструкція акрополя Пантикапея, столиці Боспорського царства; ймовірний вигляд у II ст. до н. е.

У певні часи деякі надчорноморські міста утворювали федерації, найважливішу з яких очолював Пантикапей – близько 480 р. до н. е. він перебрав під свій контроль Керченський і Таманський півострови вкупі зі східним узбережжям Азовського моря. Це політичне утворення відоме як Боспорське царство із власною династією на чолі. Боспорське царство, що у своїй першій стадії проіснувало понад 400 років – до 63 р. до н. е., можна вважати першою державою на українській території.

Існування міст-держав Надчорномор'я і Надазов'я залежало від риболовства, виноробства, дрібного ремісництва та особливо зернової торгівлі. Збіжжя, що переважно надходило з внутрішніх степових районів, разом із рибою продавали «материнським» грецьким містам-державам на берегах Егейського моря. Тож підтримувати добрі стосунки з володарями степу було в інтересах грецьких міст Надчорномор'я і Надазов'я – класичних посередників між українським степом і егейсько-середземноморськими ринками.

Відкритий внутрішній степ уже завдяки своїм географічним властивостям був легко доступний для кочових завойовників, найважливішими з яких були скити – племена іранського походження, які прийшли на захід й осіли спершу на Кубані й Таманському півострові (700–550-ті роки до н. е.), а відтак у пониззі Дніпра і в Криму – на території, згодом відомій як Мала Скитія. Саме тут між 350 і 250 роками до н. е. скити досягли вершини

3.3. Скити-кочовики у V ст. до н. е.; реконструкція решток, знайдених у курганах

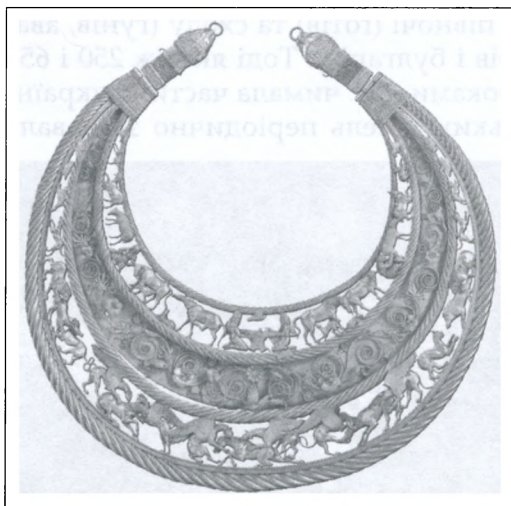
3.4. Розкопки скитського кургану в Чортомлику на північному заході від Кам'янки: висота 20 м, діаметр 350 м

своєї політичної могутності. Хоча самі скити були кочовиками, вони панували над осілим населенням великої території – сьогоднішньої центральної та східної України та земель поза її межами. Успіх скитської політичної формації, або Рах Scythica, що існувала в Україні майже пів тисячоліття (750–250-ті роки до н. е.), зумовлювали два чинники: здобуття провізії (зерна й риби) від осілих мешканців внутрішніх територій і можливість продавати ці продукти купцям із грецьких міст Надчорномор'я і Надазов'я. Для координації цієї торгівлі скити заснували укріплені поселення, найбільшими з яких був Гелон (Більськ) та дві скитські столиці: Кам'янка (від кінця V ст. до н. е.) у південному Подніпров'ї та Неаполь Скитський (від II ст. до н. е.) в Криму.

Однак скити найбільш відомі не своєю торгівлею, а чудовими скульптурами, орнаментами і прикрасами, переважно золотими, які вони залишали у поховальних курганах. Вироблене, ймовірно, грецькими ремісниками, це «скитське золото» добре відоме сучасному відвідувачеві музе-

їв та, як вважають в Україні, є одним із найпомітніших внесків країни у світову культуру.

Десь близько 250 р. до н. е. політична стабільність, заснована на економічній взаємозалежності грецьких прибережних міст і скитської території, почала руйнуватися. Нові кочові племена, відомі у літературі як сармати (склалися великою мірою з іраномовних роксоланів та аланів), перервали загалом мирне існування Рах Scythica. Почасті цю стабільність було відновлено, коли в 63 р. до н. е., коли Римська імперія завоювала над-

3.5. Золота скитська пектораль із Краснокутської (Товстої) могили на північному заході від Кам'янки (поч. III ст. до н. е.)

3. Греки та скити

3.6. Скити у бою; фігури на золотому гребінці з кургану Солоха на захід від Кам'янки

чорноморські та надазовські райони. Під владою римлян було відроджено Боспорське царство, а також налагоджено торгівлю відносини із внутрішніми теренами, які на той час перебували під контролем сарматів.

Трьома століттями пізніше, вже за нашої ери, почалася чергова доба нестабільності, спричинена прибуттям нових агресивних кочовиків з півночі (готів) та сходу (гунів, аварів і булгарів). Тоді як між 250 і 650 роками н. е. чимала частина українських земель періодично зазнавала

плюндрувань, надчорноморські міста процвітали під захистом Східної Римської, або Візантійської, імперії. Починаючи від часів імператора Юстиніяна I (правив приблизно в 527–565 роках), надчорноморські міста України, зайняті візантійськими залогами, перетворилися на центри еліністичної грецької культури на основі християнства. Адміністративним центром Візантії у Північному Надчорномор'ї став Херсонес на південному заході Криму, звідки християнські впливи мали розходитись в інші частини України і поза її межі.

Як і впродовж усієї доісторичної доби, процвітання надчорноморських міст-держав залежало від політично стабільної української внутрішньої території, з якою вони торгували. Візантійці нарешті змогли знайти надійних партнерів (як колись греки в особі скитів) після 650 р. – із постановом нової держави, яка згодом контролювала степові райони на північ і схід від Чорного моря. Цією державою був Хозарський каганат.

3.7. Рештки візантійської християнської базиліки VI ст. у Херсонесі на південно-західному узбережжі Криму поблизу сучасного Севастополя

4

Хозари

Назва «хозари» відсилає до кількох тюркомовних народів, що з'явилися вже в IV ст. н. е. в степах на північ від Каспійського моря. У другій половині VII ст. вони прийшли на землі, що лежали на схід від сучасної України, між Чорним і Каспійським морями. Колись кочовики, хозари зайнялись осілим рільництвом і торгівлею і близько 650 р. створили державу, відому в історії як Хозарський каганат. На протигагу кочовим народам півночі та сходу – своїм попередникам тут упродовж трьох століть, – хозари були зацікавлені в практичній дипломатії для залагодження конфліктів і встановлення політичної стабільності, яка, своєю чергою, забезпечувала би їхні комерційні та торговельні інтереси. Візантійська імперія, що, як завжди, прагнула захистити свої чорноморські володіння, охоче співпрацювала з таким північним сусідом, як хозари.

Хозарський каганат спершу зосереджувався в районі трикутника між пониззями Дону і Волги та Кавказькими горами, але поступово поширив свою сферу впливу до ріки Оки на півночі й українських степів на заході – аж до Дніпра, Росі та пониззя Дністра. Щоби забезпечити контроль над цією величезною територією, у середині VIII ст. хозари перенесли свою столицю зі Семенова

поблизу Кавказу до Ітиля в гирлі Волги. У 835 р. вони побудували укріплене місто Саркел в пониззі Дону, а також утримували залогов в далекому Києві в середньому Подніпров'ї.

Каганат черпав своє багатство насамперед із митних платежів купців, які користувались кількома міжнародними торговими шляхами через хозарську територію. З Ітиля і Саркела хозари самі торгували краном, що прибував на їхню землю Шовковим шляхом з Китаю на сході або від волзьких булгар на півночі, а потім ці товари рухалися далі на південь через Каспійське море до Багдада в Арабський халіфат або на захід вниз по Дону через Азовське й Чорне моря до столиці Візантійської імперії Константинополя (див. мапу 6).

Збройні сили хозарів були достатньо сильні, щоби реалізувати дипломатичні цілі держави. Наприклад, правителі каганату змогли знейтралізувати кочові племена, які далі прибували зі сходу (булгар, аланів, маляр та оногурів), а також слов'янські племена на західних околицях своєї сфери впливу. Ці кочові групи або проходили через територію каганату, або ставали васалами хозар. Хозари також стабілізували свій північний кордон із волзькими булгарами, південний кордон уздовж Кавказьких гір із Арабським

4.1. Археологічний розкоп хозарської столиці Саркела у пониззі Дону

халіфатом і кордон у Криму з Візантією. Після кількох сутичок наприкінці VII ст. із Боспорським царством, тоді підконтрольним Візантії, хозари побудували фортецю Тмурохан (Таматарха) на східному березі Керченської протоки, а потім погодились розділити контроль над Кримом, залишивши південні прибережні міста, зокрема Херсонес і гірську твердиню готів Дорос, під владою Візантії.

Далекосяжні міжнародні торговельні зв'язки хозарів сприяли створенню в каганаті доброго ґрунту для культурного розвитку. Попервах прихильники шаманізму, хозари згодом зазнали потужного впливу ісламу, але їхня політична еліта вітала християнські місії (поміж іншого й

місію початку 860-х років, очолювану «слов'янськими апостолами» Кирилом і Методієм) і навіть певний час (у IX–X століттях) сповідувала юдаїзм. Отож, Хозарський каганат був одинокою державою в історії середньовіччя, еліта якої навернулась, хоч і не надовго, на юдаїзм; згодом це стало підставою для виникнення єврейських легенд і теорій, за якими східноєвропейські євреї – це нащадки хозар.

Однак найважливіше значення хозарської присутності полягало у тому, що принаймні впродовж двох століть – приблизно від 650 до 850 років – хозари забезпечували стабільність величезного регіону, населення якого було більше зацікавлене у торгівлі й мирі, ніж у війні та конфліктах. Хозарський мир або *Rax Chazarica* як захисника східних і південних кордонів Європи часом порівнювали із франками Карла Мартела, що боронили Західну Ев-

4. Хозари

4.2. Східні слов'яни платять данину хозарам; мініятюра з Радзивилівського літопису XV ст.

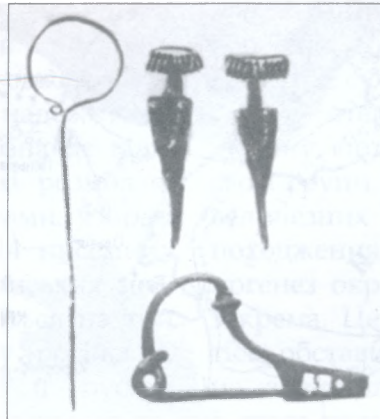

ропу від нападів арабів-мусульман із півдня. Рах Chazarica справді оберігав свою частину Європи від спустошливих нападів центральноазійських кочовиків, а також від втручання персів і, згодом, арабів із-поза Кавказу. Нарешті, хозарська

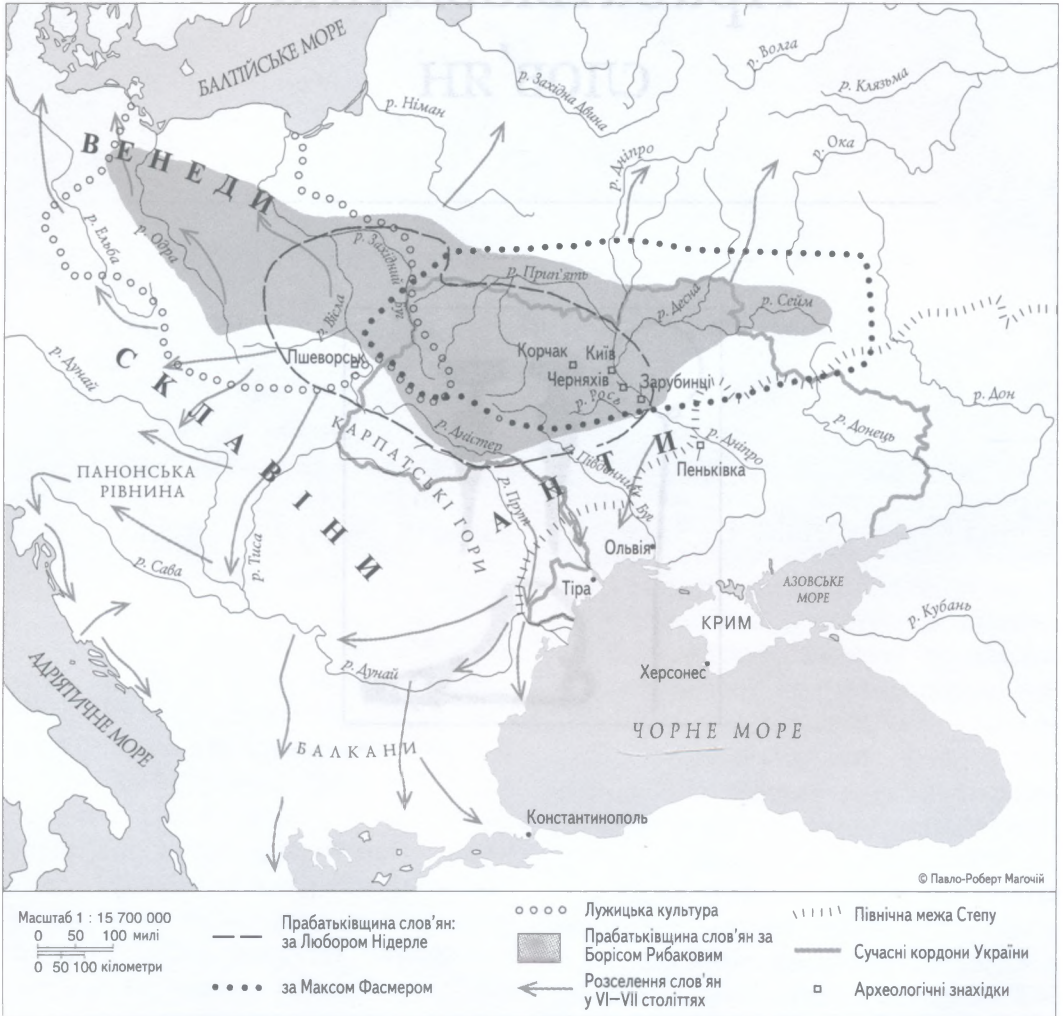
сфера впливу була щитом для народів уздовж її західної межі. Серед них були слов'яни (зокрема, східнослов'янські поляни, дуліби, деревляни й сіверяни), яким випало відіграти центральну роль в подальшій історії українських земель.

5

Прабатьківщина СЛОВ'ЯН

5. Прабатьківщина слов'ян

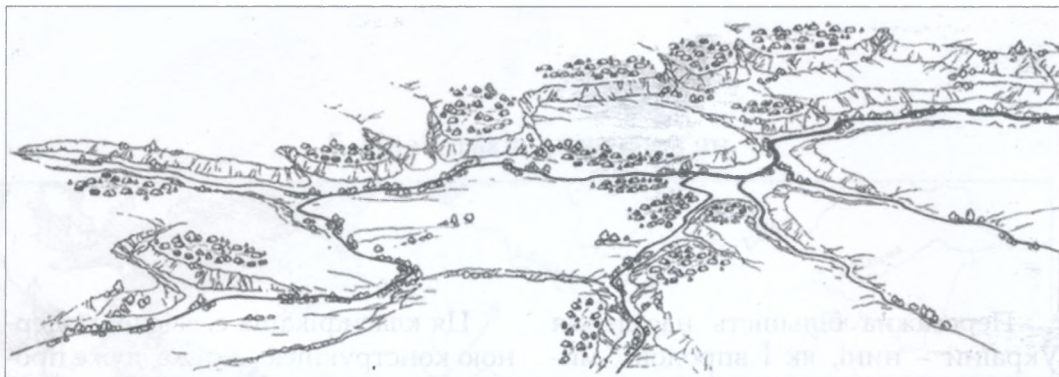

Переважна більшість населення України – нині, як і впродовж минулих кількох століть – це етнічні українці. Українці є слов'янським народом, але походження самих слов'ян викликало суперечки багатьох поколінь науковців і письменників. Вони загалом погоджувалися, що поняття слов'янства належить до лінгвістичних, тобто позначає кілька окремих народів, які розмовляють спорідненими мовами. Наразі мовознавці виділяють 14 писемних або літературних слов'янських мов, які традиційно поділяються на три групи: східнослов'янську (російська, білоруська, українська й русинська), західнослов'янську (польська, кашубська, сербська, чеська й словацька) та південнослов'янську (словенська, хорватська, македонська й болгарська).

Ця класифікація є, звісно, модерною конструкцією, а отже, дуже проблематично застосовувати її до раніших періодів, коли диференціація між різними слов'янськими народами та їхніми мовами ще не відбулась або була відмінною від нинішньої. Позатим, сучасники, здається, мають сильну інтелектуальну, а то й психологічну, потребу знати походження своєї групи. Тому науковці доклали величезних зусиль, аби дослідити походження слов'ян загалом й етногенез окремих слов'янських груп зокрема. Цей пошук ускладнюється тією обставиною, що ранні слов'яни не залишили писемних пам'яток, а тому дослідники могли покладатись тільки на непрямі свідчення, зокрема на археологічні знахідки

5.1. Типовий лісостеповий краєвид

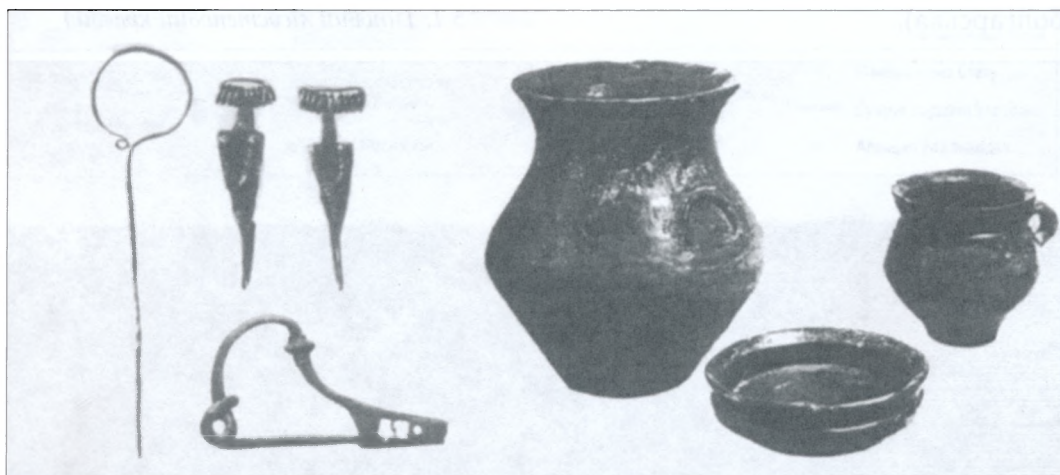

5.2. Типовий вигляд протослов'янського поселення у лісостеповій зоні

(помешкання, хатнє начиння, зброя, поховання, монети та особливо гончарні вироби) і лінгвістичні відомості (назви людей, річок, місць, рослин та тварин). Наявність археологічних матеріалів або слов'янських місцевих назв буцімто є доказом присутності слов'ян у певному місці. Але проблема із цим підходом полягає у тому, що він непрямий, а отже, відкритий до альтернативних інтерпретацій.

5.3. Бронзові та гончарні вироби, знайдені в ареалі Зарубинецької культури у Середньому Подніпров'ї (II ст. до н. е.)

Коротко кажучи, майже кожне припущення щодо походження слов'ян загалом або окремого слов'янського народу зокрема часто наражається на таке ж переконливе альтернативне, а то й протилежне, пояснення.

Питання слов'янської прабатьківщини є прикладом такого суперечливого підходу. Серед іншого, альтернативні концепції пропонують локалізувати прабатьківщину слов'ян у долині середнього й нижнього Дунаю, у Карпатських горах або у прип'ятських болотах. На першу половину XX ст. стали панівними принаймні чотири теорії, три з яких (Любора Нідерле, прибічників Лужицької культури, а також Бориса

Рибакова з його радянськими, польськими й чеськими колегами) базувались на археологічних матеріялах, тоді як Макс Фасмер використовував мовознавчі аргументи. Як видно на супровідній мапі 5, найбільша територія гіпотетичної прабатьківщини слов'ян простягається від долини середньої Ельби на заході до верхів'їв Дону на сході й від Балтійського моря на півночі до верхів'їв Ельби й Одри та Карпатських гірських хребтів на півдні.

Попри різниці територіяльних меж, ці чотири гіпотези таки збігаються у тому, що прабатьківщина слов'ян лежала на північ від Карпат в межах лісостепової зони, але поза північним кордоном відкритого степу. Зокрема, цей район, обмежений долиною середньої Вісли на заході, пониззям Бугу й Прип'яті на півночі та середнім Подніпров'ям на сході, охоплює, якщо говорити в сучасних термінах, північно-центральну й західну Україну, південно-західну Білорусь і південно-центральну й південно-східну Польщу. Втім, існують

5.4. Реконструкція полянського городища в Чучині на правому березі Дніпра

й інші погляди на прабатьківщину слов'ян. Так, деякі археологи пропонують Чехію (Іван Борковський) або Панонію (Йосіп Корошець), а інші повертаються до давніших теорій щодо пониззя Дунаю (Флоріян Курта), прип'ятських боліт у теперішньому білорусько-українському прикордонні (Ірена Русанова) або Карпатських гір, особливо їхніх північних схилів обабіч теперішнього польсько-українського кордону в історичній Галичині (Володимир Баран).

Крім проблеми локалізації, існує питання хронології – іншими словами, відколи можна вести мову про існування слов'янських або протослов'янських народів? Деякі автори говорять про протослов'ян на їхній батьківщині вже впродовж останнього тисячоліття до н. е., а отже, осіле населення за скитського панування могло частково бути слов'янським. Але вагомість

таких припущень сумнівна, зокрема через те, що вони передбачають можливість прямого пов'язання археологічних культур із окремими народами, слов'янами чи кимсь інше. Крім того, приблизно до 500 р. н. е. можна в найліпшому разі говорити про кілька культурних груп (переважно на основі подібностей гончарних виробів і житла) на теренах, які в історичні часи було заселено слов'янськими народами. Ці культури зазвичай називали за іменем певної археологічної пам'ятки, яка вважалася репрезентативною для цілого району. Серед культур, що існували на території нинішньої України впродовж останніх століть

до нашої ери та I тисячоліття нашої ери, були Пшеворська, Зарубинецька, Черняхівська, карпатських курганів, Київська, Корчак, Пенківська та інші.

Автори, які пов'язують ці культури зі слов'янами, припускають їхню присутність в Україні щонайпізніше в перших століттях нашої ери. У цей час грецькі й готські історики залишили письмові свідчення про три групи слов'янських народів за межами Римської імперії: венеців, склавінів і антив. Анти нібито замешкували український степ в Північному Надчорномор'ї між Прутом і Південним Бугом.

Анти, які були племенем сарматів-аланів іранського походження, ймовірно, мали у своєму складі слов'янські та інші племена; у IV ст. вони поступово рушили зі своєї домівки між нижнім Прутом і Дністром

5.5. Модель спорудженого у Києві 1982 р. пам'ятника легендарним засновникам Києва князю Кію, його братам Щеку та Хориву та їхній сестрі Либеді

5.6. Візантійські ченці Кирило та Методій перекладають біблійні тексти на старослов'янську мову; мініатюра з Радзивилівського літопису XV ст.

на північ, відтак опанувавши північно-західну Україну (Волинь) і Середнє Подніпров'я. У перебігу цього переміщення вони вбирали в себе щораз більше слов'ян, які згодом витіснили іраномовних аланів зі складу політичної еліти. У V ст. влада антів-слов'ян на українських теренах сягнула апогею; тут вони заснували кілька городищ, населення яких виробляло металеві знаряддя і займалося жвавою торгівлею із римськими та візантійськими ринками на півдні. Пізніші історики приписували антській добі неабияку вагу. Скажімо, патріарх української історіографії Михайло Грушевський вважав антів предками українців, а отже, і творцями першої «української» держави. Навіть заснування міста Києва десь на початку VI ст. пов'язували з антським часом.

Прихід в Україну в другій половині VI ст. нових азійських кочовиків, що рухались до Центральної Європи

(зокрема аварів), поклав край пануванню антів, про яких після 602 р. вже не було згадок. Замість них слов'яни на українській території існували у вигляді окремих племінних союзів; після 650 р., тобто у переддень відходу аварів, вони поступово ставали васалами Хозарського каганату, що поширювався зі сходу (див. мапу 4). Серед східнослов'янських племен в Україні були сіверяни на північному сході, поляни у Середньому Подніпров'ї й басейні річки Рось, деревляни на південь від Прип'яті, дуліби між Стиром і Віслою, білі хорвати на північних схилах Карпат і тиверці та уличі на південному заході, в басейнах Південного Бугу і Пруту. Кожна з цих груп мала свої центри, які поступово переростали із горо-

дищ у невеличкі міста, такі як Чернігів у сівер'ян, Київ у полян, Іскоростень у деревлян, Волинь у дулібів, Перемишль у білих хорватів і Пересічень в уличів (див. мапу 4).

IX ст. стало важливим поворотним пунктом в ранній історії слов'ян: у 860-х роках два ченці з Візантії, Кирило та Методій, кодифікували мову для навернення слов'ян у християнство. Спершу вони принесли слово Христове слов'янам Великої Моравії (в межах сучасної Словаччини й Чехії), яка також охоплювала найзахідніші терени сучасної України (Підкарпаття й західну Галичину). Літературна мова, що її створили Кирило та Методій, відома спершу під

назвою старослов'янської, а згодом церковнослов'янської, використовувала дві абетки – глаголицю та кирилицю. Остання в X ст. поширилася серед південних слов'ян, що жили в Болгарському царстві, а звідти потрапила до східних слов'ян Київської Русі.

IX ст. було також добою політичних змін. Деяких східнослов'янських племінних вождів дедалі більше драгувала залежність від Хозарського каганату, але жодне окреме плем'я не наважувалося самотужки виступити проти хозарського війська. Це стало можливим лише після появи в регіоні нової сили – варязьких купців-воїнів зі Скандинавії.

6

Торговельні шляхи у Східній Європі у VIII–X століттях

У IX ст. відбулися чималі зміни по всій Європі. В серці континенту після смерти Карла Великого 814 р. розпалася Франкська імперія, а на далекому південному сході Хозарський каганат істотно послабили вторгнення кочовиків і внутрішні конфлікти. Ситуацію погіршували напади вікінгів із півночі й арабів-мусульман із півдня. До того ж, араби перебрали контроль над великою частиною Середземного моря, перервавши торгівлю й позбавивши Візантійську імперію традиційних економічних зв'язків із портами Південної Європи.

Особливо важливими для Східної Європи були скандинавські вікінги (варяги), відомі в Західній Європі як нормани. Впродовж століть вони торгували зі своїх портів Сигтуна й Бірка на балтському узбережжі Швеції з балтськими та фінськими племенами, що замешкували східні береги Балтики та Фінської затоки. Скандинавська присутність там була такою помітною, що саме Балтійське море було відоме як Варязьке.

6.1. Острів Бірка серед проток на південний захід від сучасного Стокгольма, Швеція

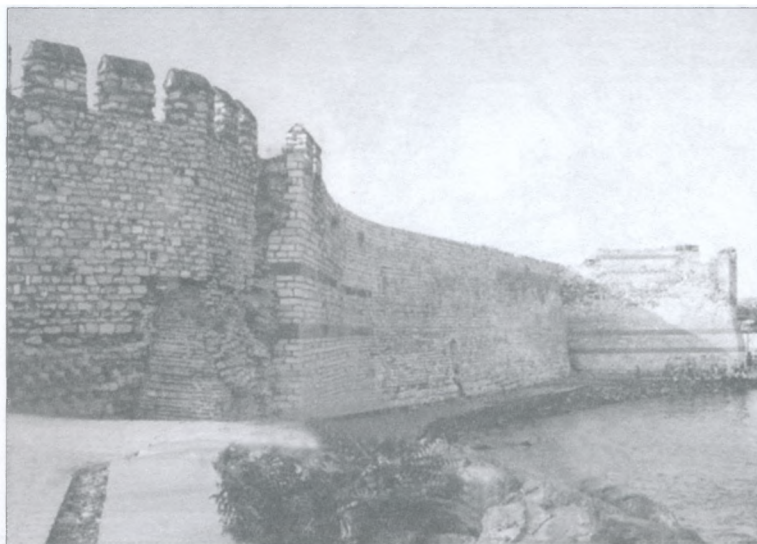
6.2. Скарби з арабськими і куфічними монетами та ювелірними прикрасами, знайдені у Скандинавії та вздовж волзько-дніпровських торговельних шляхів, свідчать про інтенсивну торгівлю варягів із Арабським халіфатом за посередництва Хозарського каганату

6.3. Варяги тягнуть свої човни суходолом до Дніпра; картина російського художника XX ст. Ніколая Рьоріха

6.4. Залишки
приморських мурів
Константинополя

Від своїх балтських і фінських торгових партнерів (чудь, весь, меря) варяги дізнались про багатство Хозарії на нижній Волзі і про жваву торгівлю каганату з Арабським халіфатом та Візантійською імперією. Щоби потрапити на цей ринок, варязькі купці та розбійники ще перед VIII ст. проклали шлях до арабів, що став відомий як Сарацинський Шлях. Варяги Бірки перетинали Балтику й пливли на схід до Фінської затоки, а звідти просувались далі на схід сполученими річками і вздовж берегів Ладозького, Онезького й Білого озер, доки не досягали верхів'їв Волги. Звідти вони спускались Волгою на південь, до самого Хозарського каганату, закладаючи вздовж усього цього шляху факторії, які згодом перетворювались на постійні поселення, – подібно до торговців хутром, які відкривали Північну Америку кількома століттями потому. Із цих факторій, найважливішими поміж яких були Стара Ладога, Білоозеро і Ростов, варяги забирали хутро та

рабів, яких обмінювали на предмети розкоші – срібло, спеції й одяг – та вироби з металу, особливо зброю. Предмети розкоші та металеві вироби для обміну походили від торговлі з Центральною Азією та арабами. Ці торгові шляхи перехрещувались в Хозарії й вели далі до головного центру економічного багатства й політичної ваги – столиці Візантії, резиденції східних римських імператорів Константинополя.

Від 820-х років хозарський контроль над комерцією й торгівлею у пониззі Волги істотно похитнула громадянська війна, спричинена повстанням одного із кочових народів – кабарів – і приходом іншого – мадярів, котрі невдовзі були змушені шукати нової домівки в українському степу між Дніпром і Південним Бугом. Цю нову степову домівку вони назвали Етелькюз (Межиріччя). Ставало щораз очевиднішим, що хозари не могли далі служити ефективними посередниками між арабами, Візантією та Північною Європою. За таких

6.5. 860 р. руський флот із 200 човнів напав на Константинополь, – відтоді Київська Русь стала потугою, на яку мусила зважати Візантія; мініатюра з Радзивилівського літопису XV ст.

обставин варяги, ймовірно, могли зайняти їхнє місце.

Отож, варяги проклали альтернативний торговельний шлях. Перетнувши Балтійське (Варязьке) море, вони сплавлялись до верхів'їв Західної Двини, звідки мандрували невеличкою притокою на південь, а далі переносили свої човни по землі (так званім волоком) до верхів'їв Дніпра, де вони заснували факторію у Гнездовому (трохи на захід від теперішнього Смоленська). Варяги також могли перетнути Балтійське море іпливти до Фінської затоки, щоби дістатись власної факторії в Старій Ладозі, і звідти рухатись прямо на південь у напрямку озера Ільмень, поруч із яким вони влаштували базу Городище (давньосканд. Holmgård), пізніший Новгород. Перетнувши озеро Ільмень, вони рухались у південному напрямку до річки Ловать, майже до її гирла, звідки мусили перетягнути човни на коротку відстань (перший волок) до Західної Двини і вже водою дістатися до Гнездового. Відтак вони

спускалися Дніпром до хозарського прикордонного міста Києва (Самватаса), звідки могли подорожувати на схід суходолом до річки Донець і хозарської столиці Ітиля або рухатись Дніпром далі на південь (перетягуючи свої човни повз непрохідні пороги) до Чорного моря і далі безпосередньо до Константинополя. Шлях, що починався в Бірці або Сигтуні, перетинав Балтику, кілька рік і Чорне море та завершувався у Константинополі, уславився як великий водний шлях «із варяг у греки».

Притягальність Константинополя та очікуване багатство від міжнародної торгівлі на шляху від Балтійського моря Дніпром до Чорного моря спричинили зростання варязької присутності у Східній Європі та утворення в другій половині IX ст. першої тривалої політичної одиниці, яка змогла об'єднати в своїх межах усіх східних слов'ян, а також деякі фінські та балтські народи півночі. Ця нова держава відома в історіографії під назвою Київська Русь.

7

Київська Русь: постання й усталення

7. Київська Русь близько 1054 р.

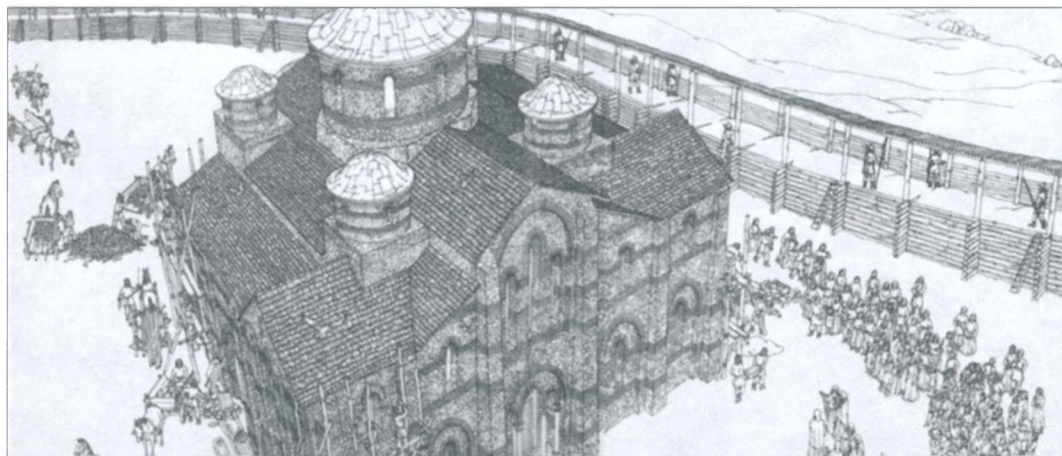

Як і щодо всіх великих і тривалих політичних утворень, довкола походження Київської Русі виникають суперечки. Дискусії про її походження часто точилися в різкій тональності ще й тому, що Київську Русь проголошували попередницею трьох сучасних східнослов'янських держав – Росії, Білорусі та України. Насправді ж, територія Київської Русі не збігалася із територією жодної із цих держав, тому на її політичний і культурний спадок можуть претендувати всі три. Звісно, Київ, теперішня столиця України, був політичним, культурним і тривалий час економічним центром середньовічної Русі, але, з другого боку, навіть за часів розквіту Київська Русь займала щонайбільше половину нинішньої української території, простягаючись далеко на

північ і охоплюючи всю теперішню Білорусь і чималий шмат європейської частини сучасної Росії.

Головна суперечка щодо походження Київської Русі точиться довкола того, що можна назвати національною гордістю. Загальновизнано, що переважну більшість населення Київської Русі становили східні слов'яни, але питання полягає в тому, хто створив ту державу – вони самі чи прибульці ззовні, варяги зі Скандинавії? І хто ж вони були, ця русь? Германцями-скандинавами чи, можливо, поліетнічною балтійською

7.1. Будівництво церкви Успіння Богородиці (Десятинної) у Києві (989–996), здійснене на замовлення великого князя Володимира I («Великого») з нагоди хрещення Русі

торговою компанією, що її слов'яни охрестили «варягами» (Varingi), а фіни – «руссю» (Ruotsi)? Власне, кого покликали слов'янські та фінські племена Новгородщини з-над озера Льмень панувати над ними у IX ст. (і чи сталося це взагалі)? А може, це були східнослов'янські *роси*, що жили в Середньому Подніпров'ї та Пороссі і століття тому утворили племінний союз із центром у Києві?

Хоча суперечки навколо цих питань і надалі залучають (а часом і розлючують) істориків, археологів і мовознавців, найближчий до консенсусу підхід виглядає так. До IX ст. східні слов'яни вже заснували кілька племінних союзів, кожен із яких мав свій політичний та економічний центр (див. мапу 4). Десь у 860-х роках варяги, які вже добре освоїлись як купці на далекій півночі серед, го-

7.3. Осердя руського християнства – київський катедральний собор Святої Софії, збудований на замовлення Ярослава I Мудрого; модель відтворює собор, як він мав виглядати у своїй первинній формі у 1040-х роках

ловним чином, балтських і фінських племен, вирішили об'єднати їх і східнослов'янські племена під своєю зверхністю у політичне утворення, розташоване між Балтійським і Чорним морем уздовж Дніпра як основної з'єднувальної ланки із Візантією.

Перший етап формування Київської Русі тривав від 878 по 972 роки; впродовж нього чотири правителі скандинавського походження: Гельгі (Олег), Інгвар (Ігор), Гельга (Ольга) і Свейнальд (Святослав) – зуміли поставити східнослов'янські та фінські племена під свій контроль. Водночас їхню зовнішню політику було спрямовано на стримання натиску кочовиків з півдня і сходу (печенігів, чорних клобуків, торків, половців та ін.) і здобуття сприятливого військового

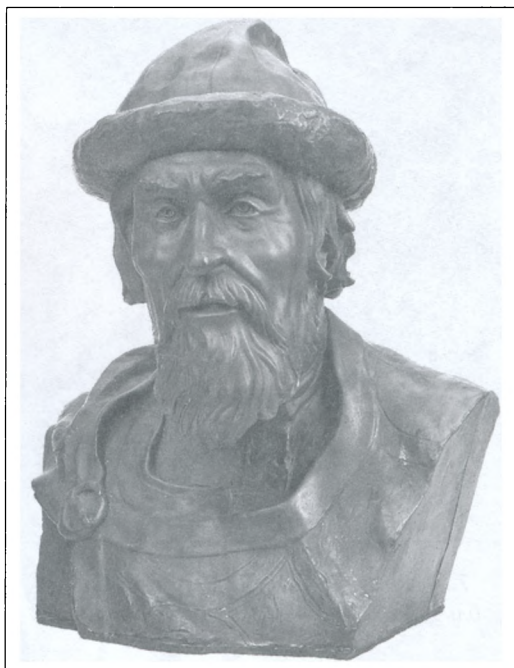
7.2. Макет Києва XI ст., збудованого переважно за правління Ярослава I Мудрого

й економічного становища відносно двох найсильніших гравців в регіоні – Візантії та Хозарії. Наприкінці першого етапу історії Київської Русі Святослав зруйнував Хозарський каганат, спричинивши політичний вакуум, що його після 960-х років заповнили войовничі кочовики, передовсім печеніги.

Другий етап історії Київської Русі, який можна назвати добою усталення, тривав від 972 до 1132 років. Тоді київські правителі, вже відомі як великі князі, спробували створити управлінську структуру задля контролю над обсяжною і дедалі більшою територією Русі та посилити військову потугу для відсічі зовнішнім загрозам, що передовсім походили від степових кочовиків. Найбільшого успіху у цьому досягли три великі князі: Володимир I Великий (правив у 980–1015 роках), Ярослав I Мудрий (правив у 1019–1054 роках) і Володимир II Мономах (правив у 1113–1125 роках).

Упродовж правління Володимира Великого політична структура Київської Русі набула чіткіших форм. Рідні землі різних східнослов'янських племінних союзів було перетворено на землі чи князівства, назви яких походили від провідних політичних й торгових центрів кожної території. Крім Київського, початково існувало сім князівств: Переяславське, Чернігівське, Галицько-Волинське, Полоцьке, Смоленське, Ростово-Суздальське та Новгородське. Подібно до своїх варязьких попередників, Володимир Святославич як великий

7.5. Ярослав I Володимирович (978–1054), прозваний «Мудрим» – великий князь Київський (правив у 1019–1054 роках); реконструкція Міхаїла Герасімова

князь Київський вважав цілу державу спільною власністю князівського роду, а тому у підвладних землях він посадив своїх синів. Під цим оглядом, Київська Русь була типовим для середньовічної Європи утворенням. Іншими словами, вона була не централізованою державою, а зібранням різних земель або князівств, в основі якого лежали родові зв'язки з великим князем Київським.

Володимир I Святославич також переймався ідеологічною єдністю держави. Спершу поняття «Русь» було пов'язане лише з політичною елітою варязького походження, але поступово стало означати землі та їхніх мешканців, що перебували під

7.4. Мозаїки та фрески XI ст. у нефі й апсиді Софії Київської

7.6. Преподобний Нестор (бл. 1056 – бл. 1114) – чернець, автор і упорядник «Повісті минулих літ»

владою Володимира і його нащадків. Спочатку це стосувалося земель навколо Києва, Переяслава і Чернігова, але згодом поширилось також на всі сім князівств.

Ідеологічну єдність було підсилено запровадженням державної релігії. Розглянувши кілька можливостей (зокрема спробувавши впорядкувати язичництво), Володимир I близько 988 р. прийняв християнство від найсильнішої політичної та економічної потуги того часу – Східної Римської, або Візантійської, імперії. Внаслідок цього Київська Русь потрапила до культурної орбіти Візантії і вимушено стала її політичною співницею та економічною партнеркою. З Візантії до Київської Русі прибули грецькі священники й упродовж XI ст. створили церковну ієрархію із Білгородською, Юр'івською, Переяславською, Чернігівською, Володимирською, Полоцькою, Ростовською

та Новгородською єпархіями. У роки правління Ярослава Мудрого Київ став осідком глави (митрополита) Київської митрополії. Християнська церква поширювала грамоту церковнослов'янською мовою і користувалася кириличною абеткою, створеною для слов'ян Кирилом і Методієм, місіонерами з Візантії. Попри те, що християнізація Київської Русі зайняла цілі століття, вона виявилась чудовим знаряддям для утвердження почуття єдності всередині все ще розмаїтого й децентралізованого руського простору. Відтоді поруч зі своїми територіяльними й демографічними асоціаціями поняття «Русь» набуло ще й релігійного забарвлення: бути «руським» у територіяльному сенсі й бути «руським» в сенсі приналежності до православного християнства стало тотожним.

Ярослав I Мудрий підсилив ідеологічну єдність і почуття спільної ідентичності в Київській Русі. Він доручив вести історичні літописи, найвідомішим із яких є «Повість минулих літ», або «Початковий літопис», започаткував спільний «міт походження», а згодом і спільну історичну свідомість для всіх земель Русі. Ярослав також уклав кодекс законів, відомий під назвою «Руська Правда», що у формі переважно звичаєвого права застосовувався в цілій Київській Русі та формував в її мешканців почуття єдиного політичного утворення, керованого спільними правовими і суспільними нормами.

За правління великого князя Ярослава Київська Русь стала також органічною частиною середньовічної Європи, що було наслідком насамперед шлюбних зв'язків. Так, друга дружи-

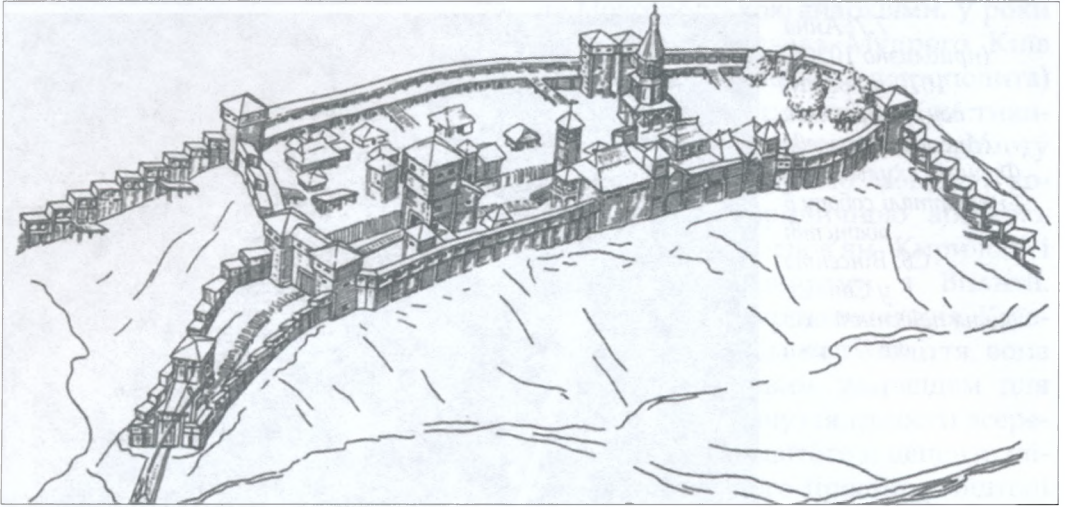
7.7. Анна
(приблизно 1020 –
1070-ті роки),
донька Ярослава
Мудрого, королева
Франції; скульптура
на порталі собору в
абатстві
Св. Вінсента
у Санлісі,
що на південний схід
від Парижа

на Ярослава була донькою шведського короля, Ярославова донька Анастасія стала королевою Угорщини, Єлизавета – королевою Норвегії, Анна – королевою Франції, а син Всеволод – чоловіком доньки візантійського імператора.

Ярослав намагався розв'язати проблему, яка затьмарювала перші два етапи історії Київської Русі, а саме – систему владної спадкоємності. Принцип старшинства, за яким

великий князь Київський призначав спадкоємця панувати в одному із «підлеглих» князівств, був надто складним і після смерти майже кожного великого князя спричиняв часті й тривалі міжусобиці. Перед смертю, в 1054 р., Ярослав запропонував порядок наступництва, який, щоправда, не був застосований його безпосередніми спадкоємцями. Трохи пізніше Володимир Мономах, тоді князь Переяславський, закликав ін-

7.8. Реконструкція давньоруського міста Любеча, в якому Володимир II Мономах скликав з'їзд князів (1097)

ших князів зібратись у місті Любечі (1097), щоб обговорити проблему наступництва. Учасники Любецького з'їзду погодились замінити старшинство на принцип вотчинного права, згідно з яким кожен князь утримував

би землю свого батька. Це мало перетворити Київську Русь на федерацію самостійних і слабо пов'язаних князівств на чолі із власними династіями. Але незабаром князі-конкуренти перестали зважати на щойно встановлені династичні межі, тож проблема спадкоємності дедалі більше послаблювала Київську Русь до кінця її існування.

8

Київська Русь: розпад

8. Київська Русь близько 1240 р.

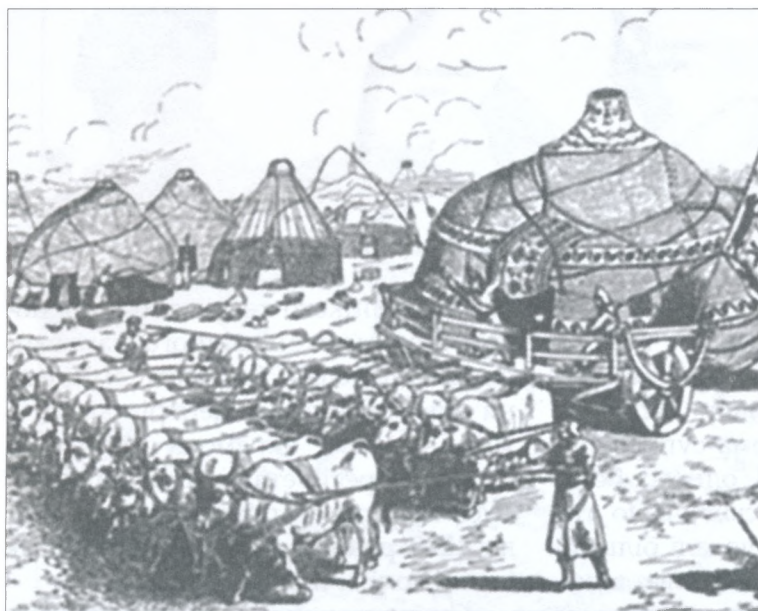
Період, що тривав століття після правління Мономахового першородного наступника Мстислава I Володимировича (правив у 1125–1132 роках), позначено двома суперечливими тенденціями. З одного боку, руське суспільство засвідчувало тіснішу єдність завдяки дедалі більшому поширенню християнства, використанню кодексу звичаєвого права на основі пізніших редакцій «Руської Правди» Ярослава та встановленню однорідного на всій території соціального ладу. З другого боку, ще характернішою рисою епохи було помітне послаблення впливу Києва

та його великого князя як осердя політичного й економічного панування на тлі дедалі більшого зміцнення альтернативних центрів влади в тому чи тому окремому князівстві. Через це третій етап історії Київської Русі, що тривав приблизно від 1132 до 1240 років, можна позначити як епоху політичного розпаду.

Символом розладу централізованої політичної влади була зміна статусу великого князя. Наприклад, якщо впродовж двох перших етапів історії Київської Русі, що тривали понад 250 років (878–1132), налічувалось 14 великих князів, то упродовж

8.1. Захоплення Києва 1169 р. військом володимирозудальського князя Андрія Боголюбського; мініятюра з Радзивилівського літопису XV ст.

8.2. Рухливі намети, що їх пересували воли, були властиві кочовикам степу на півдні та сході від Київської Русі

лише перших 37 років епохи розпаду (1132–1169) київський престол переходив із рук у руки 18 разів. Навіть у наступні десятиліття, коли політична ситуація в центрі стабілізувалася, Київ поступово втрачав свою привабливість як осередок влади. Символом цієї зміни у ставленні до київського престолу став 1169 р., коли правитель північного Володимиро-Суздальського князівства Андрій Боголюбський (правив у 1157–1174 роках) організував коаліцію руських князів, які захопили Київ і повбивали багатьох його мешканців. Попри свою перемогу, Андрій Боголюбський не прийняв титулу великого князя, натомість задовольнився тим, що віддав місто володарям, якими міг маніпулювати зі своєї північної столиці Володимира; він плекав її як суперницю Києву – все ще номінальній столиці Русі. Тож для нього і його наступників у дедалі сильнішому та незалежнішому Ростово-Суздальсько-

му князівстві Київ уже втратив свою привабливість як центр Русі.

Поруч із, здавалось би, безперервними міжусобицями руських князів та їхніх дружинників, надалі залишалася загроза з боку кочових народів степу. Насправді більша частина сучасної південної та східної України ніколи не входила до складу Київської Русі, південні кордони якої загалом збігалися з річкою Рось та хиткою осілюю смугою трохи на південь від Переяслава. Далі на південь і на схід простягався відкритий степ, після завоювання Хозарської держави у X ст. населений різноманітними кочовими племенами тюркського походження.

Першими почали погрожувати Київській Русі печеніги, що панували в степу від початку X ст. до 1036 р. Внаслідок печенізької загрози руси впродовж XI ст. мусили залишити свої бази у Білій Вежі (колишнє укріплене поселення хозарів Саркел на нижньому Дону) і Тмурокані

8.3. Напад половців
на Київ 1096 р.;
мініятура з
Радзивилівського
літопису XV ст.

на березі Керченської протоки (див. мапу 7). Ще загрозливішими для Київської Русі виявилися половці, які прийшли в українські степи у другій половині XI ст.; вони витіснили торків (які самі щойно відсунули печенігів) й оселились у відкритому степу між нижнім Дунаєм і середнім Доном. Попри кочовий спосіб життя, половці (також відомі як кипчаки в тюркських і кумани в західних джерелах) заснували містечка Шарукань, Сугров і Балін уздовж річки Донець, звідки вони підтримували торгівлі та інші стосунки із Київською Руссю.

І справді, військовий конфлікт не був єдиною формою стосунків Київської Русі зі степовими народами. Приміром, кілька кочових груп (між ними торки, берендеї та залишки печенігів) оселилися вздовж Росі та стали відданими союзниками руських князів. Відповідно ці народи, відомі як каракалпаки, фігурували в руських літописах під назвою чорних

клубуків і «наших поган». Крім того, майже два століття стосунків Русі з половцями було позначено як війною, так і миром, під час якого процвітала торгівля й укладались шлюбні між руськими і половецькими знатними родинами. Проте часом – як-от на початку XII ст. і вдруге впродовж 1160–1180-х років – здавалося, що русько-половецька ворожнеча ніколи не вщухне. Найвідоміший літературний твір, що, можливо, постав за часів Київської Русі, черпає свій сюжет саме в подіях цього останнього сплеску боротьби із половцями. В основі «Слова о полку Ігоревім» лежить реальна історична подія – військовий похід чернігівського князя Ігоря в 1185 р. проти половців в задонські степи.

Впродовж доби занепаду Київської Русі внаслідок дії усіх цих чинників змінилась її політична мапа. Тож, якщо на час смерти Ярослава Мудрого 1054 р. до неї входило ві-

*8.4. Половецький табір
під час військової виправи*

сім князівств, то на початку XIII ст. їх було вже одинадцять. Нові князівства виникали з уже наявних: Турово-Пінське з Київського, а Новгород-Сіверське й Муромо-Рязанське – із Чернігівського. Водночас три інші князівства збільшили свою територію і політико-економічний вплив:

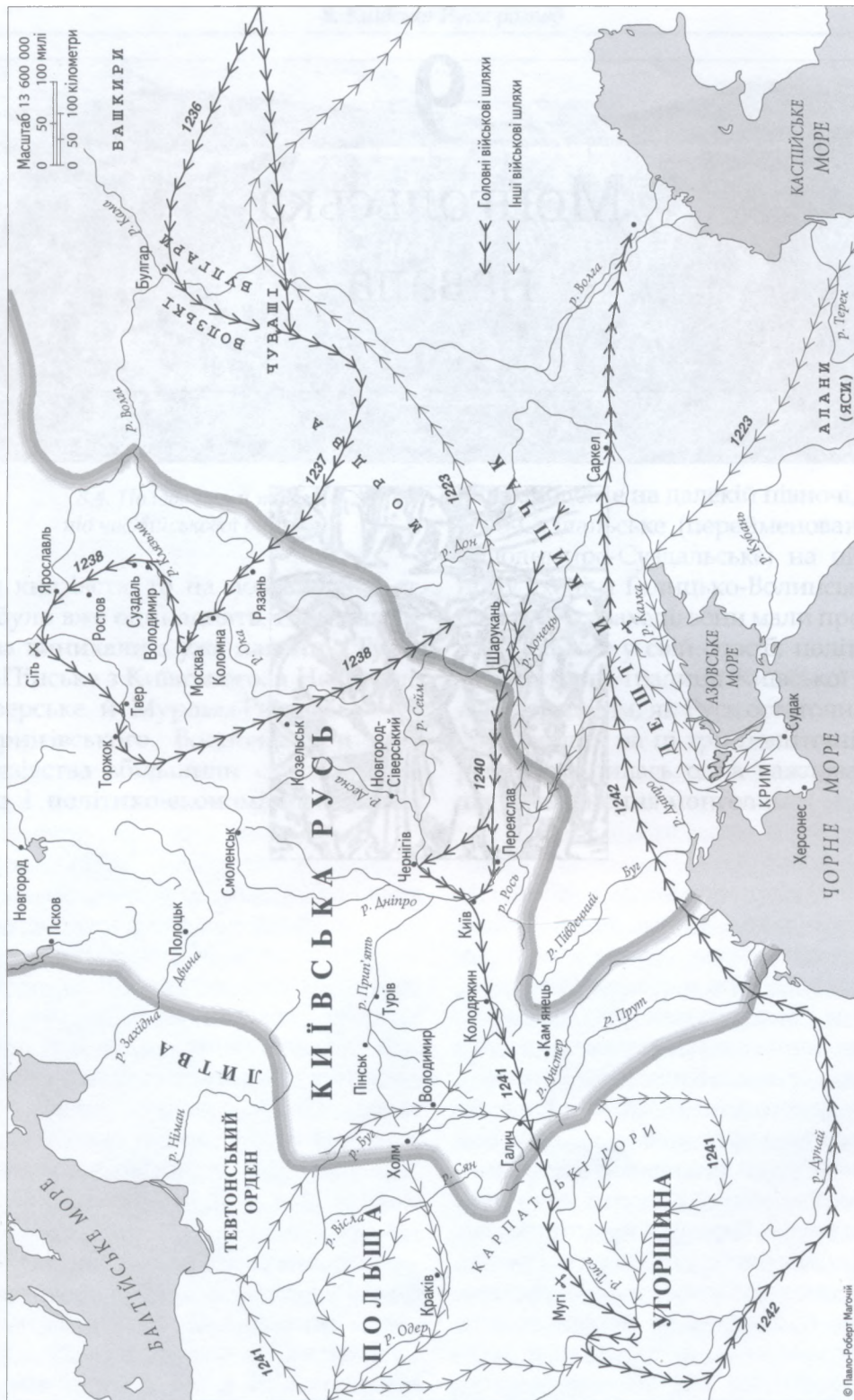
Новгородське на далекій півночі, Ростово-Суздальське (перейменоване на Володимиро-Суздальське) на північному сході й Галицько-Волинське на південному заході; вони мали продовжити, кожне у свій спосіб, політичні та культурні традиції Київської Русі. Але перед тим, як Русь остаточно перетворилася на ці три політичні осередки, трапилась одна важлива подія – вторгнення монголів.

9

МОНГОЛЪСЪКА नावला

9. Монгольська навала

Від I тисячоліття до н. е., як свідчать тодішні, бодай і нечисленні, писані джерела, степові терени Східної Європи й України раз у раз зазнавали вторгнень войовничих кочових скотарів зі сходу: скитів, сарматів, гунів, аварів, хозарів, мадярів, печенігів і половців, – якщо називати лише найважливіші народи. У першій чверті XIII ст. з'явилася ще одна група – монголи.

Походячи з Монголії, розташованої між Китаєм і Сибіром, монголи і кілька сусідніх тюркських племен 1206 р. об'єднались навколо місцевого вождя на ім'я Темучин, який прийняв ім'я Чінгіса й став відомий в історії як Чінгісхан. Під проводом Чінгіса впродовж двох десятиліть до його смерті в 1227 р. монгольські війська захопили величезну територію, що починалася на Далекому Сході, від Китаю і Манджурії на узбережжі Тихого океану, і тяглася через степи та плоскогір'я Центральної Азії й північної Персії до самого Каспійського моря. Попри те, що армії великого хана очолювала монгольська еліта, переважна більшість його вояків були насправді татарами (що походили з монголо-китайського пограниччя) та тюрками, що їх монголи підбили в ході їхніх завоювань. Новий лад на величезній території під монгольським пануванням, позначений періодом стабіль-

ности та економічного процвітання, увійшов в історію як *Rex Mongolica*.

Ще за життя Чінгісхана монголи здійснили похід на захід від Каспійського моря, перетнувши Кубань на шляху до половецького степу. Налякані цією новою загрозою зі сходу, половці вирішили об'єднатися зі своїми давніми ворогами із Київської Русі. 1223 р. з'єднані русько-половецькі сили виступили проти завойовників, але їх було вщент розбито у триденній битві на ріці Калці на північ від Азовського моря. Не маючи перед собою жодних перешкод, монголи попрямували до південного кордону Київської Русі, але раптом завернули на схід і повернулись до Монголії.

Руські володарі сприйняли все це як поодинокий випадок, а відтак київське життя увійшло в стару колію. Міжусобиці руських князів тривали, і впродовж останніх п'яти років доби розпаду (1235–1240) влада в Києві змінювалася щонайменше сім разів. У міжчассі монголи вирішили поширити свою владу далі на захід і 1236 р. повернулись із потужним військом, що налічувало від 120 до 140 тис. вояків на чолі з онуком Чінгісхана ханом Батием (Бату). Перемігши волзьких болгар і зруйнувавши їхню державу в межиріччі Волги та Ками, монголи вдерлися на територію північноруських князівств – Муромо-Рязанського і

9.1. Татари виводять ясир із західних українських земель у Кримський ханат

Володимиро-Суздальського. У грудні 1237 р. піддалася Рязань, а за нею одне за одним упродовж перших трьох місяців 1238 р. – Коломна, Владимир-на-Клязьмі, Суздаль, Ярославль і Твер.

Відтак монголи повернули на південь і впродовж наступних двох із половиною років відновлювали сили в половецьких степах. У цей час половці припинили своє існування як степова потуга, а їхні племена було розпорошено: деякі приєдналися до монголів, деякі знайшли притулок поміж тюркських союзників Києва поблизу річки Рось, решта втекла на захід за Карпати і осіла на низовині, у пусті (puszta) північно-східної частини Угорського королівства.

Впродовж 1239 р. монголи здійснили кілька нападів на південно-руські князівства – Переяславське, Новгород-Сіверське та Чернігівське (місто Чернігів піддалося монголам у жовтні), але лише наприкінці 1240 р. наважилися на повномасштабне завоювання. Їхньою головною метою був Київ, який монголи здобули в грудні 1240 р. По завершенні облоги місто було пограбовано, а велика Десятинна (Успенська) церква, збу-

дована за Володимира Великого, завалилася під ударами монгольських таранів і вагою людей, що шукали захисту в її стінах. Досягнувши на початку 1241 р. Колодязина, монгольське військо розділилося: головні сили на чолі із ханом Батием захопили столицю Галичини місто Галич і вирушили на південь за Карпати, де згодом розгромили угорське військо, а решта монгольської армії попрямувала на північ до Польщі та земель Тевтонського ордену.

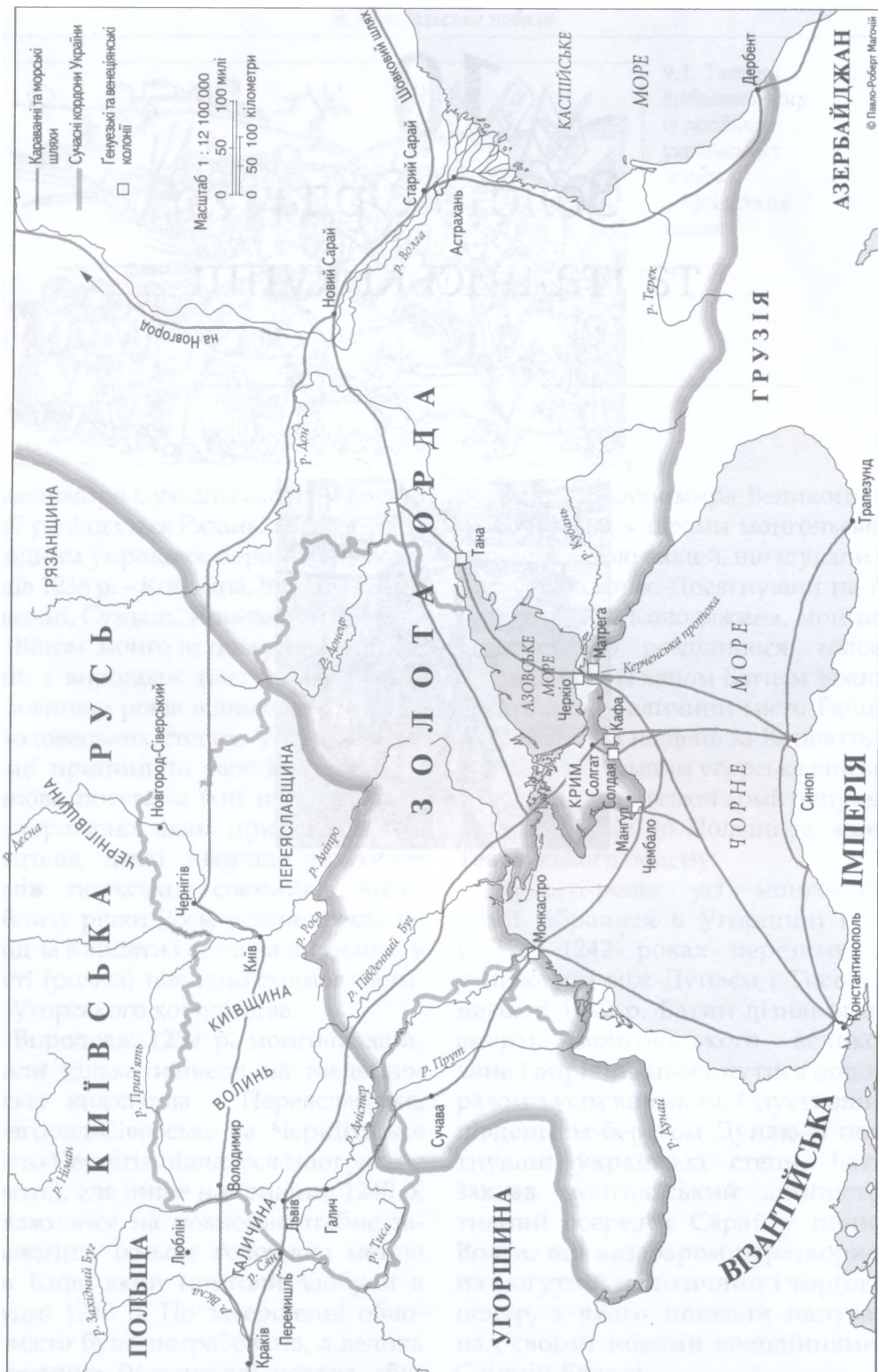
Врешті-решт усі монгольські армії зібралися в Угорщині і там у 1241–1242 роках перезимували у низовині між Дунаєм і Тисою. А навесні 1242 р. Батий дізнався про смерть монгольського великого хана і вирішив повернутися додому разом з усім військом. Спустившись південним берегом Дунаю й перетнувши українські степи, Батий заклав монгольський адміністративний осередок Сарай у пониззі Волги, що незабаром перетворився на могутній політичний і торговий центр, з якого монголи панували над своїми новими володіннями у Східній Європі.

10

Золота Орда та італійські купці

10. Золота Орда близько 1300 р.

Як і їхні попередники – скити, сармати і хозари, – монголи розпочали свою присутність у південно-східній Європі з військової агресії, але невдовзі розкрили свої справжні наміри – встановлення політичної стабільності, – *Rax Mongolica*, або Монгольського миру на територіях, які охоплювали важливі торгові шляхи з Китаю через ядро їхньої імперії в Центральній Азії до Чорного моря. Звідти відкривався легкий доступ до Візантії та ринків Середземномор'я.

Східна Європа становила найзахіднішу частину Монгольської імперії, яка поділялася на чотири великі регіони, або орди. Найзахіднішу орду монголи називали Кипчацьким каганатом (від тюркської назви кочовиків-половців, що їх вони завоювали та розפורшили). У слов'янських і західноєвропейських джерелах ця територія була відома як Золота Орда, хоча самих монголів у ній було хіба що з 4 тис. осіб – переважно вояків. Більшість населення на теренах південно-центральної та східної України, а також у прилеглих басейнах Дону та Волги, становили тюрки – і нащадки половців, і татари. Вони переважали в монгольському війську в західній частині імперії, і з ними незабаром почала асоціюватися сама Золота Орда.

Водночас далі існували киево-руські князівства на чолі з власними володарями, якщо вони справно сплачували щорічну данину монголо-татарській владі. Ця данина мала форму щорічної подорожі князя до Старого Сараю (Сарай-Бату) і до Нового Сараю (Сарай-Берке) у пониззі Волги для вшанування представників великого хана. Ті ж руські князі, які виявляли непослух новому монгольському порядку (а були й такі), наражалися на вторгнення і спустошення своїх земель.

Багатство Орди походило від контролю над торгівлею й комерцією вздовж кількох шляхів, що перетиналися в районі нижньої Волги. Серед них був знаменитий Шовковий шлях, що починався в Китаї, перетинав Центральну Азію і сягав Старого та Нового Сараїв. Звідти купці могли рухатись у кількох напрямках: південному – вздовж узбережжя Каспійського моря до Персії; північному – вгору Волгою до земель північної Русі – Володимиро-Суздальщини (пізніше Московщини), Твері й Новгороду, а також західному – до Києва, Володимира-Волинського і далі до Кракова та Центральної Європи. Але найважливішим був південно-західний напрямок, на Крим – або караванним шляхом через український степ до монгольського адміністра-

10.1. Генуезький порт Кафа (нині Феодосія) у Криму

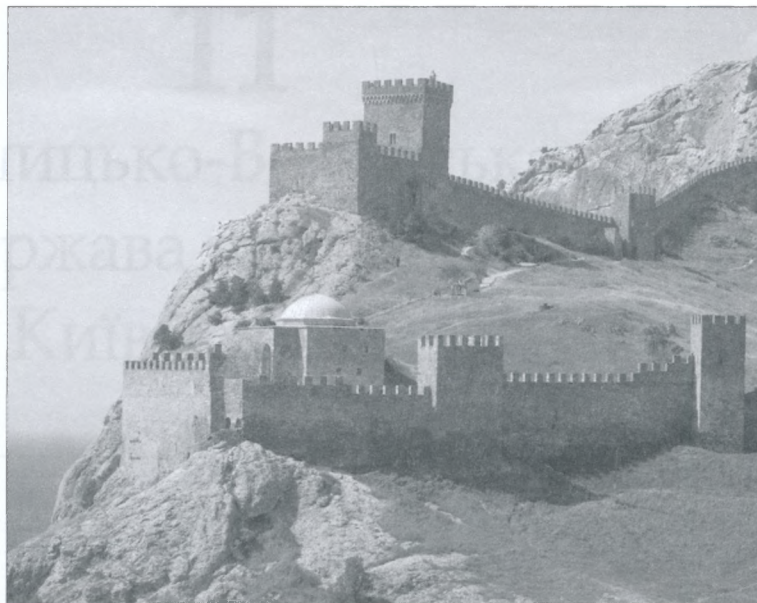
тивного центру Крима, або Солхата (нині Старий Крим) та італійських портів Солдаї (нині Судак) і Кафи, або до Тани (нині Азов) у гирлі Дону, а звідти через Азовське море до міст на узбережжі Керченської протоки й Чорного моря.

Захищені Рах Mongolica, відродилися прибережні міста Криму, цього разу під проводом італійських купців з Венеції, Пізи та особливо Генуї. Ще 1266 р. Золота Орда надала генуезьким купцям дозвіл на будівництво кількох складів у давньому порту Теодосія (нині Феодосія), що колись належав до Боспорського царства. За кілька десятиліть порт, діставши назву Кафа, став одним із найбільших міст регіону. Населеною розмаїтим людом (вірменами, греками, слов'янами, волохами, караїмами і татарами) Кафою управляли генуезці; як символ італійської присутності вони змурували у місті велику католицьку катедрu, що від 1311 р. була центром римської дієцезії. Своє багатство місто завдячувало між-

народній торгівлі шовком і спеціями із Центральної Азії, а також місцевими товарами – рибою, зерном, шкурами й особливо рабами зі степової зони, підлеглій монголам. Ці товари відправляли з Кафи та сусідніх італійських портів (Монкастра, нині Білгород-Дністровський; Черчіо, нині Керч; Тани і Солдаї) до столиці Візантії Константинополя або далі через Егейське та Середземне моря до портів південної Європи.

Такі широкі торгові зв'язки сприяли економічному піднесенню та культурній взаємодії, надто в Криму. Іншого роду крам був менш помітний, але не менш впливовий. 1347 р. у Кафі поширилась бубонна чума, принесена або татарськими вояками, або невольниками зі степових районів. Цей непомітний «імігрант» із Далекого Сходу швидко поширив свою смертоносну руйнацію по інших містах чорноморського узбережжя, а вже звідти генуезькі та венеційські купці рознесли заразу по

10.2. Мури генуезької фортеці над містом Солдаєю (нині Судак), що постало як венеційський порт на кримському узбережжі

всій Європі. Впродовж лише кількох років Чорна смерть, – саме так стали називати цю занесену з Кафи пошесть – знищила щонайменше третину населення Європи.

Монгольська навала і Рах Монголіса здобули загалом негативну оцінку в істориків України і Росії, а в традиційних історіях цих країн 1240 р., – рік поруйнування Києва – вважається кінцем Київської Русі. Два наступні століття до 1480 р., коли володарі Північної Русі нарешті припинили сплачувати щорічну данину Золотій Орді та її спадкоємцям, позначено у східнослов'янських історіографіях як епоха «монголо-татарського ярма». При цьому замало уваги приділяється тій обставині, що Рах Монголіса насправді сприяв політичній стабільності й економічному розвитку Русі, часто за діяльної підтримки руських світських і церков-

них зверхників. Наприклад, саме за доби Золотої Орди (монголо-татарська верхівка якої прийняла іслам після 1313 р.) православна церква завершила формальну християнізацію численного прошарку сільських мешканців Русі. Крім того, монгольська навала не спричинилася до повного знелюднення Південної Русі, як уважали російські науковці та публіцисти XIX століття. Коротше кажучи, перетворення Київської Русі на політичне утворення з одночасно трьома центрами влади (Новгород, Володимир-Суздальський і Галич/Володимир) – процес, що розпочався за доби уділів задовго до монгольської навали у 1237–1241 роках, – завершилося лише у наступному столітті. Весь цей час спадок Київської Русі на українських землях зберігався у незалежному Галицько-Волинському князівстві (згодом королівстві).

11

Галицько-Волинська державна та занепад Київської Русі

11. Галицько-Волинська держава близько 1250 р.

Остання доба історії Київської Русі, час її політичної трансформації (1240–1349) збігається зі зміцненням Галицько-Волинського князівства (пізніше королівства). Насправді Галичина та Волинь постали як окремі руські князівства, які лише згодом об'єднались, а відтак їхню історію можна поділити на дві фази.

Перша фаза, ще до об'єднання, почалася у 980-х роках, коли Володимир Великий долучив Галичину та Волинь до Київської Русі. Володимирове зацікавлення цими західними руськими теренами, заселеними на той час дулібами та білими хорватами (див. мапу 6), пояснювалося економічними міркуваннями: обидві землі лежали на міжнародному торговому шляху, що сполучав Київ із Краковом і Центральною Європою. Галичина також мала вартість сама по собі, адже сіль із копалень поблизу Галича завжди була істотним елементом щоденного харчування, а в Середньовіччі – ще і незамінним засобом для збереження продуктів. Сама назва міста «Галич» походить від індоєвропейського слова *hal – «сіль». Отож, Галичина (латиною Galicia) була вже за самою своєю назвою «соляною землею».

Впродовж першої фази галицько-волинської історії, особливо після смерти великого князя Ярослава

Мудрого 1054 р., князі обох земель часто вели міжусобну боротьбу за право спадкового володіння. Коли за заповітом Ярослава Волинь відійшла до його п'ятого сина Ігоря, про Галичину не було і згадки. Тим не менше, Ярослав віддав Галичину своєму внуку Ростиславу, що було формально визнано іншими руськими князями на з'їзді в Любечі в 1097 р. А що руські князі не визначалися ретельним дотриманням укладених угод, то не дивно, що Ігор та його спадкоємці (Ігоревичі) не припиняли зазіхати на Галичину, яку вони вважали частиною тієї самої вотчини, що й Волинь.

Та, попри ці зазіхання, Ростиславичам вдалося впродовж XII ст. утримати Галичину як незалежне князівство. А серед її найвидатніших володарів був Ярослав Володимирович Осмомисл (правив у 1153–1187 роках), який сприяв піднесенню економіки Галичини і розширив сферу її впливу до узбережжя Чорного моря. Великою мірою саме завдяки його правлінню Галичина і Волинь упродовж майже століття (1160–1240) були важливими центрами торгівлі між сходом і заходом – із Києва через Краків до Центральної Європи або через Сянок у південно-західному напрямку до Угорщини. Обидва князівства мали також велике значення для важливого торгового шляху з Балтійсько-

11.1. Реконструкція Успенського собору (1157), осідку єпархії, а від 1306 р. – Галицької митрополії в місті Галичі, столиці Галицько-Волинського князівства від 1144 р. до руйнування міста монголами 1241 р.

го моря до Чорного. Він вів із Торуні до Вісли і Бугу, потім до Володимира на Волині, а звідти до Галича (після 1256 р. – до Львова). Із Галича купці спускалися Дністром до Білгорода, де пересідали на судна, перетинали Чорне море і діставалися самого Константинополя (див. мапу 10).

Упродовж тривалої збройної боротьби між Ігоревичами з Волині та Ростиславичами з Галичини представники обох династій часто запрошували на допомогу угорців, які, своєю чергою, розраховували поширити свій політичний вплив на північ від Карпат. Хоча їхня присутність у Галичині та на Волині виявилася нетривалою, правителі Угорщини 1189 р. проголосили себе королями Галичини і Льодомерії (латинська назва Волині, себто Володимирії). Ця позірно незначна

подія згодом стала в пригоді майбутнім володарям Угорщини: коли за 600 років у 1772 р. австрійські Габсбурги (водночас і королі Угорщини) здобули Галичину і частину Волині, вони виправдовували це надбання як легітимне «повернення» території, що її «захопила» Польща у XIV ст. (див. розділ 25).

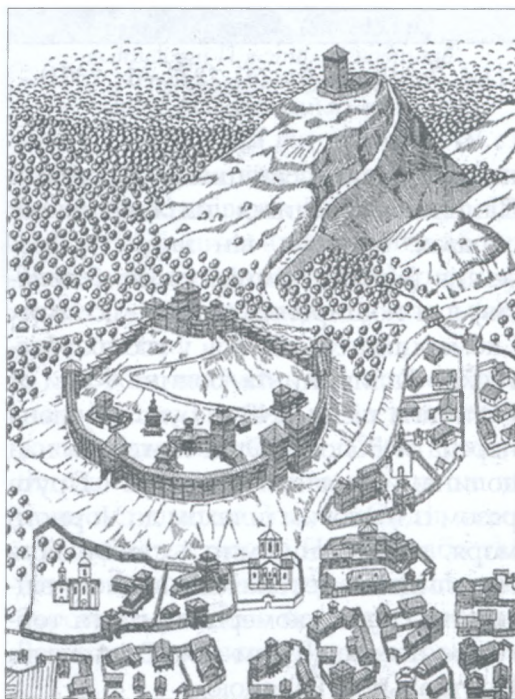
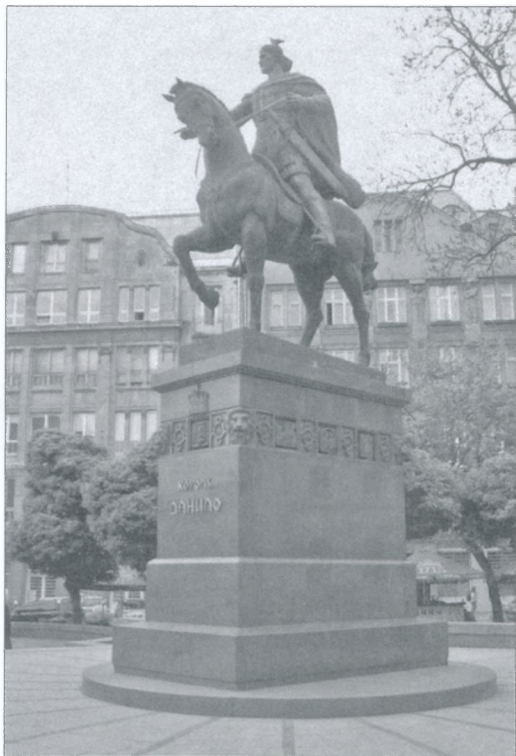
Другий етап галицько-волинської історії розпочався 1199 р., коли політично впливові землевласники Галичини (бояри) запросили князя Волині Романа (правив у 1197–1205 роках) на галицький стіл. Відтепер його особа об'єднувала обидва князівства, якими його наступники – династія Романовичів – правили до самого зникнення Галицько-Волинського королівства в 1340-х роках. Але Романове правління було коротким, і після його смерті 1205 р. галицькі бояри підважували

11.2. Данило Романович (бл. 1201–1264), від 1238 р. князь Галичини і Волині, а від 1253 р. – король Русі; один із кількох пам'ятників (тут – у Львові), збудованих на його честь у незалежній Україні

княжу владу і намагались домінувати в політичному житті, що призвело до майже сорокарічної громадянської війни і зовнішнього втручання в Галичині та на Волині. З цього погляду Галичина і Волинь згодом пережили такий самий занепад, що й інші князівства Київської Русі впродовж першої половини XIII ст.

Нарешті, 1238 р., після двох спроб Данило, син Романа, зійшов на княжий стіл. Упродовж «третього» Данилового правління, яке тривало від 1238 до 1264 року, і правління його сина Льва (правив у 1264–1301 роках) Галицько-Волинська держава досягла вершини своєї політичної ваги та економічної могутності. Це сталося під час появи та зміцнення монголів у Східній Європі, зокрема на більшій частині території сучасних України і Росії. Данило (принаймні спочатку) і Лев були серед тих руських князів, які скорилися Золотій Орді і саме завдяки цій поступливості залишилися правити на своїх землях, що стали частиною ширшої сфери монгольського політичного ладу *Rex Mongolica*. Тоді ж Польща й Угорщина, послаблені монгольськими нападами, так само як і Литва на півночі, припинили втручання у галицькі справи. Тому

11.3. Реконструкція середньовічного Львова, заснованого 1256 р. королем Данилом і названого на честь його сина та наступника Лева, який 1272 р. зробив це місто столицею Галицько-Волинського королівства

11.4. Лев Данилович (бл. 1228 – бл. 1301) – князь Галицький від 1264 р.

не обтяжений зовнішніми загрозами Данило зосередився на внутрішніх справах. Зокрема, він запросив іноземців (вірмен, німців, євреїв і поляків) для поширення їхніх ремісничих і комерційних набутоків у містах і містечках Галичини та Волині. Коли ж Галичина після 1240 р. була змушена передати Золотій Орді контроль над долинами нижнього Дністра і Прута разом із торговим шляхом до Чорного моря, внутрішній мир і стабільність на галицьких теренах дав їй змогу відновити соляну комерцію і стати торговим посередником між Східною та Центральною Європою.

Попри це, Данило переймався залежністю від Золотої Орди і тому сподівався залучити своїх колишніх ворогів – Угорщину та Польщу, – до антимонгольського союзу. Аби привабити католицьких сусідів, він разом із галицькими ієрархами і боярами навіть розглядав можливість визнати зверхність римського папи. В результаті контактів із Римом папський посланець 1253 р. коронував Данила королем Русі (rex Russiae). Внаслідок цього акту Данило став самотнім володарем Київської Русі, його визнано повноправним монархом у межах західноєвропейського політичного світу. Але врешті-решт каральний похід монгольського війська поклав край Даниловим зусиллям створити коаліцію проти Орди, а його початкові спроби в напрямку церковної унії ні до чого не привели.

На чолі із Даниловим сином і наступником Левом (правив у 1264–1301 роках) Галицько-Волинська держава знову стала лояльним васалом Золотої Орди, натомість королівству було дозволено вести самостійну внутрішню політику. На тлі тривалого економічного піднесення і загальної розбудови міст засноване 1256 р. Данилом місто Львів стало новою столицею Галичини за правління Лева.

Церковна політика сприяла зростанню престижу Галицько-Волинської держави. Накладання релігійних і територіяльних ідентичностей – усвідомлення себе руським через сповідування руської (православної) віри і навпаки, – мало величезне значення для Галичини і Волині, які межували із католицькими країнами – Польщею й Угорщиною. Крім того, Данило і Лев добре розуміли вагу володіння містом, яке було осідком

єпископа або, ще краще, – митрополита чи глави цілої Руської церкви. Під час монгольської навали митрополит Київський і всієї Русі спершу тимчасово, а від 1299 р. і на стало, переїхав до північного Володимиро-Суздальського князівства, а правителі Галичини спромоглися заснувати власну митрополію. 1303 р. було виокремлено шість епархій Київської митрополії (Галицька, Перемиська, Володимирська, Луцька, Холмська і Турівська), які утворили осібну Галицьку митрополію з осідком в старій столиці Галичі.

Так і не досягши піку своєї політичної, економічної й релігійної могутності, Галицько-Волинська держава почала хилитися до занепаду. Два її останні королі з династії Романовичів, які правили між 1301 і 1323 роками, провадили антимонгольську політику з катастрофічними наслідками. Останнього правителя країни Юрія II (правив у 1323–1340 роках) – католицького князя із Мазовії, мати якого походила з династії Романовичів, – було отруєно 1340 р., мабуть, волинськими боярами. Після цього бояри запросили на трон литовського князя Любарта, але той одразу наразився на зазіхання Угорщини й особливо Польщі, якою тоді правив найславетніший середньовічний король-воївник Казимир III Великий (правив у 1333–1370 роках). Казимирове військо провело дві великі військові операції проти Галичини й Волині (в 1340 і 1349 роках), і впродовж майже півстоліття Польща змагалася з Литвою та Угорщиною за контроль над колишнім Руським королівством. По смерті Казимира 1370 р. литовцям удалося встановити контроль

11.5. Казимир III (1310–1370), відомий як «Великий», – останній король (від 1333 р.) із династії П'ястів, засновників Польського королівства

над Волинню, яка від початку XV ст. стала окремим князівством у складі Великого князівства Литовського. На 1387 р. Угорщина вже не могла або не бажала претендувати на Галичину, тож та стала частиною Польського королівства.

Можна вважати, що епоха Київської Русі на українських землях остаточно завершилась у 1340-х роках. Відтоді ті українські землі, які ще не були під владою Золотої Орди, мали або стати частиною Польщі, або увійти до складу нової держави, що незабаром пануватиме на сході Європи – Великого князівства Литовського.

12

Велике князівство
Литовське, Руське
і Жемайтійське
до 1569 року

Коли Польща в 1340-х роках зміцнювала свою владу в Галичині, Литва перебирала контроль над другою половиною Руського королівства – Волинню. Впродовж двох наступних десятиліть литовці просунулися ще далі. Вони успішно протистояли Золотій Орді та приєднали більшість українських земель до свого великого князівства, що швидко розширювалося. Серед цих земель були не лише колишні князівства Київської Русі, а і степові терени поза річкою Рось, а згодом навіть узбережжя Чорного моря.

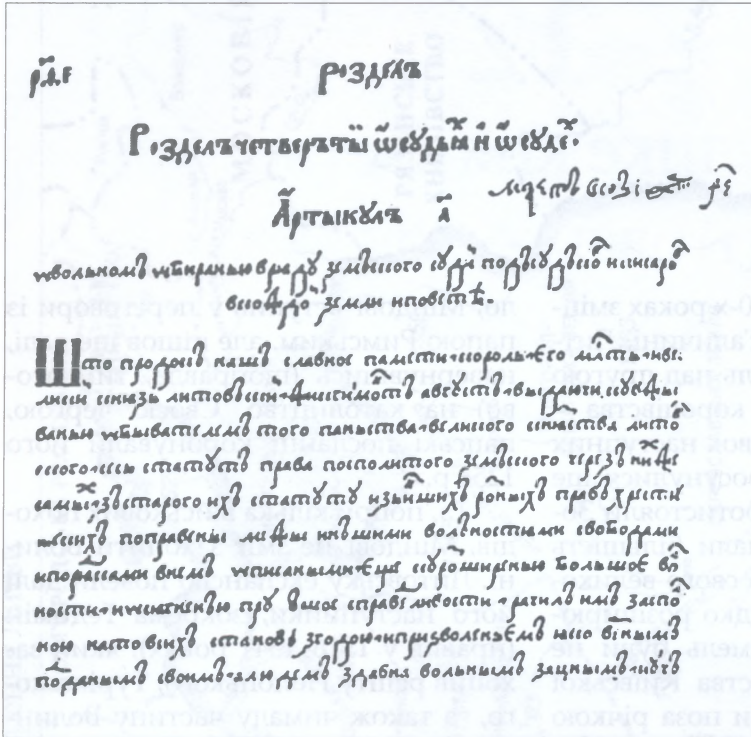
Наприкінці XIV ст. Велике князівство Литовське стало провідною державою Східної Європи, а почалося все в болотах і лісах басейнів Західної Двини (Даугави) та Німану, – доволі віддалених від східного узбережжя Балтійського моря. Там у 1230-х роках князь на ім'я Міндовг (Міндаугас, правив у 1238–1263 роках) зміг об'єднати кілька литовських племен із землею Жемайтією, тим заклавши ядро нової держави. Спонукою литовців до об'єднання була загроза з боку Тевтонського і Лівонського орденів, які оточували Литву й Жемаїтію із заходу і півночі. Тож Міндовг намагався розширювати державу на південь і схід, і там він зіштовхнувся з Польщею, з Полоцьким князівством та з Данилом Галицьким. Як і Дани-

ло, Міндовг вступив у переговори із папою Римським, але пішов ще далі, навернувшись (щоправда, тимчасово) на католицтво. Своєю чергою, папські посланці коронували його 1254 р.

Та, попри кілька військових походів, Міндовг не зміг захопити Волині. Литовську експансію повели далі його наступники, зокрема Гедимін (правив у 1316–1341 роках), який захопив решту Полоцького, Турівського, а також чималу частину Волинського князівств. Цей правитель не лише заснував нову династію – Гедиміновичів, а й уважав свою державу

12.1. Великий князь Литовський Гедимін (номер 1341 р.); гравюра XVI ст.

12.2. Витяг із Литовського Статуту – кодексу законів Великого князівства, написаного руською канцелярською мовою

спадкоємицею Київської Русі, тому проголосив себе королем Литви та Русі (Lethewinorum et Ruthenorum rex). Гедимін також був першим європейським володарем, який безпосередньо втрутився у сферу впливу Золотої Орди: на початку 1330-х років литовський князь уже правив у Києві, хоча спершу і під наглядом татарського урядника.

Однак не сам Гедимін, а два його сини – Ольгерд (правив у 1345–1377 роках) і Кейстут (правив у 1345–1382 роках), – спільними зусиллями приєднали більшість українських земель до складу політичного утворення, офіційно відомого як Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське. Впродовж менше ніж десяти років (1355–1363) литовці долучили кілька руських князівств: Чернігів-

ське, Новгород-Сіверське, Київське і Переяславське, – та просунулись далі на південь, за річку Рось, захопивши землю, пізніше відому як Поділля. Символічна подія, що започаткувала новий лад у Східній Європі, сталася 1362 р., коли литовське військо у Синьоводській битві в самому серці українських степів здобуло вирішальну перемогу над доти непереможною Золотою Ордою.

Швидке просування литовців стало можливим великою мірою тому, що вони зберігали, принаймні спершу, політико-адміністративний і культурний лад на приєднаних руських землях. Отож, певний час надалі існували старі князівства на чолі із православними князями – нащадками легендарного засновника Київської Русі варяга Рюрика. Але вже від

1340-х років литовський уряд почав ліквідувати удільні руські князівства (останнє з них – Київське – було скасовано 1471 р.). Натомість було запроваджено нові територіяльні одиниці – землі; кожен з них очолював воєвода, якого схвалювала Рада панів, тобто група радців, призначених великим князем і відповідальних перед ним. Членами цієї Ради і воєводами руських земель могли бути або литовські нащадки Гедиміна, або православні руські аристократи-Рюриковичі.

Доки литовці залишались язичниками, вони загалом толерували православну Русь. Ба більше, багато литовських князів наvertsались на православ'я, і навіть після формального прийняття Литвою католицизму 1387 р. її великі князі надалі намагалися підвищити у своїй державі правовий статус православної Церкви. Вже 1317 р. Гедимін зумів умовити Константинопольського патріарха створити православну митрополію спеціально для Литви з осідком у Новоградку, що проіснувала (з перервами) до 1419 р. Потім, після 1458 р.,

номінальні, але визнані патріархом, митрополити Київські та всієї Русі перебували в Новоградку і мали юрисдикцію над православними єпархіями руських земель у складі Литви, Польщі й Угорщини (див. мапу 15).

Загалом литовці зберігали соціальні й правові інституції, які існували в колишній Київській Русі. Наприклад, «Руська Правда» залишалась у вжитку до 1468 р., а канцелярія Великого князівства навіть прийняла кирилицю та «руську» мову (фактично старобілоруську версію церковнослов'янської мови) як державну. Наступні литовські правові кодекси (також писані «по-руськи»), зокрема Другий Литовський Статут 1566 р., зазначали, що претенденти на державні посади мали бути або литовцями, або уродженцями Русі. Словом, принаймні до останніх десятиліть XV ст. Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське справді відповідало своїй назві, тобто було мішаною литовсько-руською державою. Ця ситуація змінилася лише зі зростанням впливу на Литву з боку нової потуги в регіоні – Польщі.

13

Польсько-Литовська Річ Посполита від 1569 року

1569 р. всі українські землі, які перед тим були частиною Великого князівства Литовського, опинились у складі Польського королівства. Цей рік позначив завершення процесу тривалістю майже 200 років, упродовж якого Литва дедалі глибше втягувалась у політичну, соціальну та культурну орбіту Польщі. Інтеграція Литви у Польщу мала дві стадії, кожній із яких було властиве поєднання внутрішньої політичної нестабільності із зовнішніми загрозами Великому князівству.

Перша стадія почалася в 1380-х роках унаслідок громадянської війни між синами двох співправителів Литви – Ольгерда (правив у 1345–1377 роках) і Кейстута (правив у 1345–1382 роках). Після смерти цих двох великих князів їхні сини – відповідно Ягайло і Вітовт, – розпочали боротьбу за трон

Великого князівства. Вітовт звернувся по допомогу до тевтонських лицарів, а Ягайло прикликав їхніх ворогів – поляків. Врешті-решт 1386 р. Ягайло погодився коронуватись на польський трон під іменем Владислава II Ягели (правив у 1386–1434 роках), а Вітовт лишився правити як великий князь Литовський (правив у 1401–1440 роках). Частиною угоди з поляками була згода Ягайла прийняти католицизм особисто і як офіційну релігію Литви. Згодом Вітовта було визнано легітимним володарем Великого князівства, яке було з'єднане з Польщею персональною унією.

Ще перед тим, як Ягайло став королем Польщі, шляхта й магнати

13.1. Замок у Кам'янці-Подільському, перебудований у XVI ст. символ польської експансії на схід

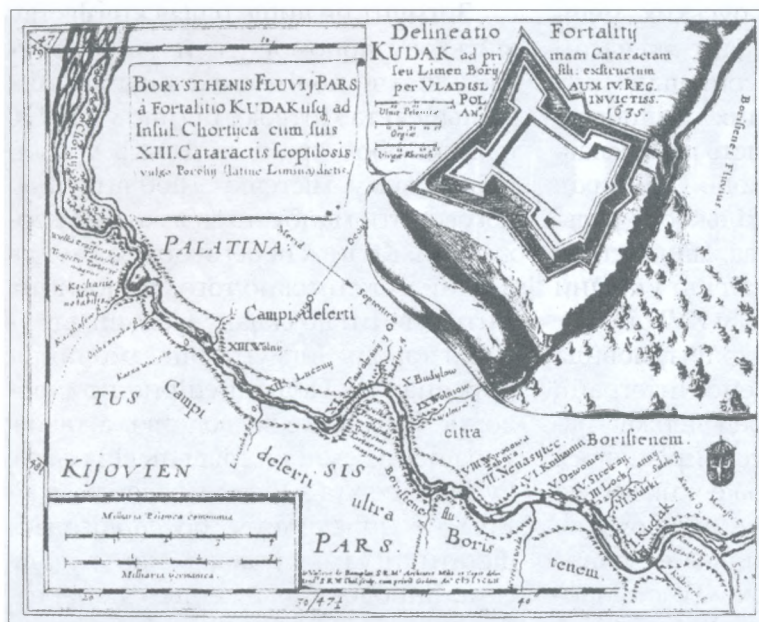

13.2. Проголошення Люблінської унії;
картина Яна Матейка – польського
майстра історичного малярства ХІХ ст.

цієї країни отримали від попередніх королів цілу низку привілеїв. Саму Польщу було поділено на воєводства і землі на чолі із воєводами, яких призначав король. Упродовж ХV ст. кілька воєводств було засновано на землях колишнього Галицького князівства – Руське (власне, Галицьке), Белзьке та Подільське, – тобто на тих землях, які відійшли до Польщі. Кожне воєводство мало власний земельний парламент (сеймик), що обирався винятково місцевою шляхтою. Земельні сеймики обирали послів, які представляли свої землі в парламенті (сеймі) королівства. Найважливішими привілеями польської шляхти було звільнення від оподаткування та виняткове право посідати уряди у воєводствах (землях) і королівських замках. Король Владислав

мусив потвердити вже надані шляхті привілеї та пообіцяти повернути їй «усі литовські й руські землі, які колись належали Польщі». Інакше кажучи, Польща претендувала на більшість територіального спадку Київської Русі і, звісно, на всі її білоруські та українські землі.

Литва й надалі існувала як незалежна держава, що відрізнялася від Польщі централізованішим устроєм. Більшість литовської шляхти, за винятком спадкових панів радних, підлягала оподаткуванню та військовій службі на користь великого князя, який здійснював пильний нагляд за численними службовцями та регіональними урядовцями. Однак польські впливи ставали дедалі сильнішими й у Литві: приміром, поступово було запроваджено польську систему воєводств, зокрема і в руських землях (на Київщині 1471 р., на Волині й Брацлавщині 1566 р.). Офіційний статус Литви як католицької країни

13.4. План польської фортеці Кодак, збудованої 1635 р. у середньому Подніпров'ї; мапу 1652 р. накреслив автор проекту і будівничий фортеці – французький військовий інженер й архітектор на польській службі Гійом Ле Васер де Болян

селені переважно українцями, а після Люблінської унії 1569 р. до них додалися ще три – Київське (у складі Київської і Переяславської земель колишньої Русі), Волинське та Брацлавське.

Внаслідок Люблінської унії Київщина, Волинь і Брацлавщина ввійшли до складу Польщі як окремі воєводства, кожне із власним шляхетським сеймиком. Та, попри свою адміністративну автономію, ці три нові українські воєводства функціонували, принаймні спочатку, як спільне утворення. Тамтешня шляхта вважала, що її зв'язок із Польщею зіперто на добровільній спілці та укладених угодах – гарантіях її традиційних вольностей згідно із литовським правом. Що стосується Польщі та Литви загалом, то Люблінська унія надала їхнім відносинам форми спільної республіки (Річ Посполита) на чолі із королем, якого обирали послы обох країн до відтоді єдиного парламенту (сейму) у Варшаві.

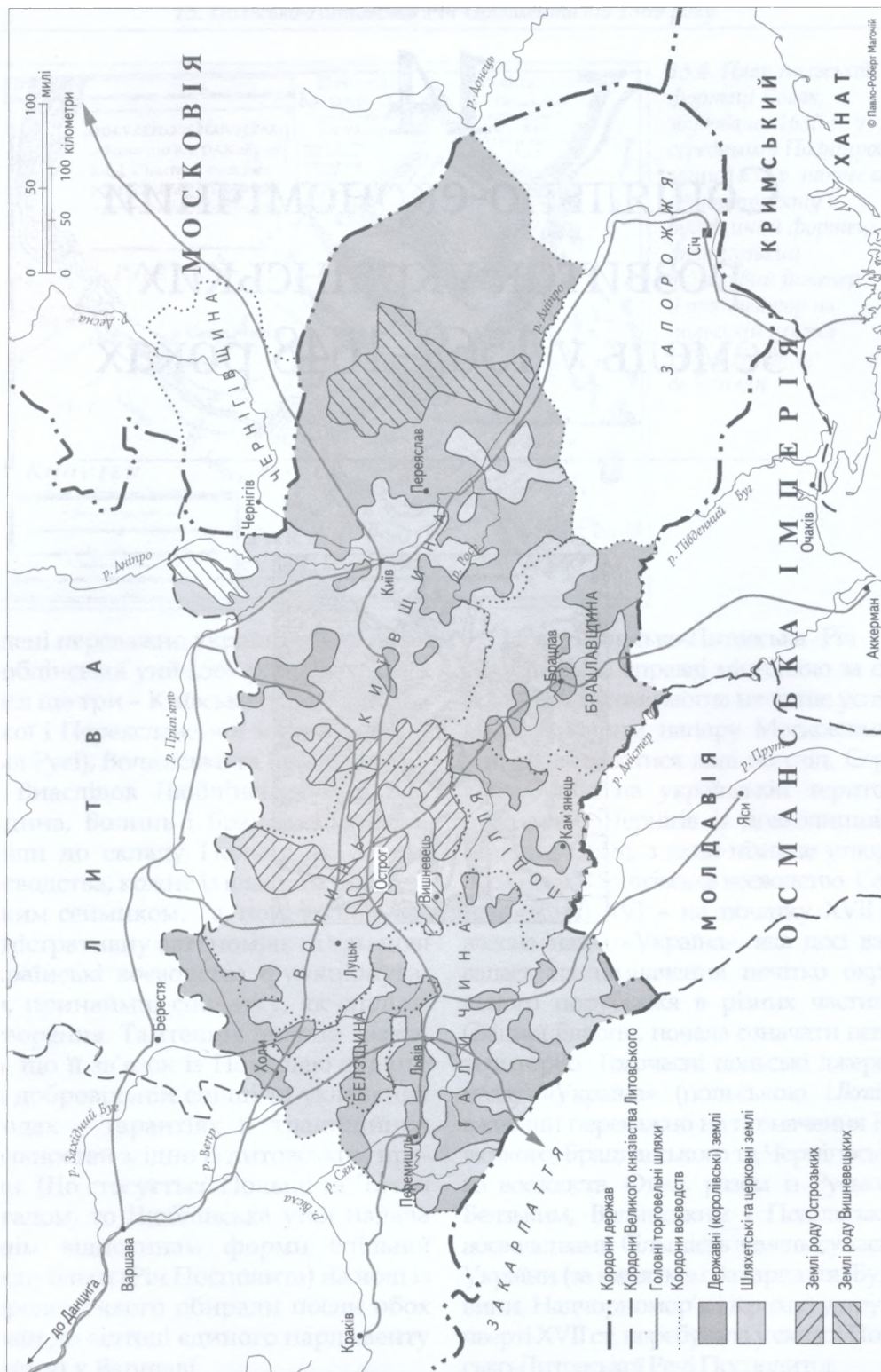
Нова Польсько-Литовська Річ Посполита була справді міцнішою за свої складники і тому могла не лише успішно протистояти напору Московщини, а й поширюватися далі на схід. Серед її здобутків на українській території було місто Чернігів із довколишніми землями (1618), з яких пізніше утворилося нове Чернігівське воєводство. Саме наприкінці XVI – на початку XVII ст. власна назва «Україна», яка досі вживалась на позначення нечітко окресленого порубіжжя в різних частинах Східної Європи, почала означати певну територію. Тогочасні польські джерела назву «Україна» (польською *Ukraina*) вживали переважно на позначення Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств. Отже, разом із Руським, Бельським, Волинським і Подільським воєводствами більшість земель сучасної України (за винятком Закарпаття, Буковини, Надчорномор'я і Криму) у другій чверті XVII ст. перебувала у складі Польсько-Литовської Речі Посполитої.

14

Соціально-економічний розвиток українських земель у 1569–1648 роках

14. Структура землеволодіння в Україні у складі Польського королівства у 1569–1648 роках

Польща досягла апогею своєї могутності та впливовості впродовж XVI ст., коли заселені переважно українцями воєводства кардинально покращили економічний стан королівства. Сторіччями економіку і торгівлю України було зорієнтовано на південь – на Крим, Чорне море та країн Середземномор'я, але під середину XVI ст. українські землі дедалі активніше залучалися до нового економічного ладу, зорієнтованого вже на Західну Європу.

В його рамках Річ Посполита постачала сировину до країн Західної Європи, звідки натомість одержувала готові вироби. Серед сировини, що переважно вивозилася із польського балтійського порту Гданська (Данцига), були деревина, худоба, шкури тварин і, найважливіше, – зерно. Галицьке (Руське) і Волинське воєводства в Західній Україні від початку були головними постачальниками збіжжя, яке перевозилося по Бугу, Вепшу і Сяну до Вісли, в дельті якої стояв Гданськ. Зі зростанням попиту на польське зерно магнати й шляхта Речі Посполитої, особливо з новоприєднаних воєводств – Волині, Київщини та Брацлавщини, – усвідомили потребу розширювати рілля й запрошувати колоністів для виробництва зерна та інших товарів на експорт. Таким чином, розвиток балтської торгівлі збіжжям, що сягнула піку

близько 1618 р., викликав у польській шляхти дедалі більшу жадобу землі, а з нею – потребу пильнішого контролю над тими, хто її обробляв.

Також у XVI ст. обставини сприяли польській шляхті здобувати владу над селянами країни. Це сталося внаслідок відомого по всій Європі «другого закріпачення» селян, у перебігу якого уряди Польщі (між 1496–1520 роками) і Литви (після 1557 р.) ухвалили низку актів на обмеження права селян залишати землю.

На той час у Речі Посполитій існувало загалом два типи землеволодіння: 1) державні, або коронні землі, що ними володів король, та 2) приватні землі, що були у власності світських (магнатів і шляхти) або церковних (єпископів і монастирів) феодалів. Великі феодальні маєтки були відомі під назвою «латифундій». Вони зазвичай склалися з поміщицького господарства (*фільварка*), поділеного на три головні частини: землі пана (*маєткові угіддя*), землі панського управителя та земельні наділи в користуванні окремих селян. Після 1573 р. у Польщі, а після 1588 р. й у Литві, селянам було заборонено за будь-яких обставин залишати феодальний маєток, в якому вони мешкали. Крім того, селянин-кріпак був зобов'язаний надати пану компенсацію за користування землею, за-

14.1. Аллегорія торгівлі збіжжям із містом Данцигом (Гданськом); картина голандського художника Ісаака ван ден Бльоке (1608)

звичай у формі неоплаченої праці (панщини); вона могла тривати від трьох до семи днів на тиждень залежно від місцевості і від того, хто був власником землі, – шляхтич, держава чи Церква.

Друге закріпачення селян, або «нове кріпацтво», спершу було запроваджене на теренах найбільшого господарського значення, зокрема в Україні – у хліборобських районах Галицького та Белзького воєводств, що прилягали до найсхідніших приток Вісли. До того ж у цих найнаселеніших районах країни селяни мали дрібніші наділи, а тому частіше потрапляли в боргову залежність від

місцевого пана. На 1580 р. щільність населення в Галицькому (Руському), Белзькому, Волинському, Подільському та Брацлавському воєводствах становила в середньому 14 мешканців на квадратний кілометр, тоді як у Київському воєводстві цей показник не перевищував трьох мешканців. Щоби вирівняти цей демографічний дисбаланс та збільшити продуктивність своїх маєтків, пани заохочували селян переселятися на схід, обіцяючи натомість звільнити їх від грошових і трудових повинностей на 15, 20, а часом і 30 років. Внаслідок цього, попри певні обмеження селянської свободи, кріпацтво у повному обсязі за польського панування у Київському воєводстві так і не постало.

У структурі землеволодіння українських воєводств Речі Посполитої

існували істотні розбіжності. Лише чверть земель перебувала у власності Корони, як-от королівські маєтки та ліси. Переважна ж більшість земель була в приватних руках – 70% у власності шляхти і 5% – у власності Церкви. Державні землі лежали переважно на прикордонні – на сході та півдні Київського воєводства, у південній Брацлавщині та у гірських районах південної Галичини. Церковні землі зосереджувались на північному заході Київського воєводства та в околицях Києва. Натомість приватні землі шляхти було розкидано по всіх воєводствах.

Майже половина всіх шляхетських земель перебувала у власності кількох впливових магнатських родин. Кілька польських магнатів (Потоцькі, Калиновські та Замойські) мали маєтки по всій Україні, але най-

більшими землевласниками були руські православні князівські роди, серед них Збараські, Заславські, Корецькі, але передовсім Вишневецькі й Острозькі. Родовий маєток Вишневецьких був у Вишнівці на південному сході Волині, проте найбільші маєтності роду лежали на Лівобережжі – на східних теренах Київського воєводства, де на початок XVII ст. Вишневецькі володіли 230 тисячами кріпаків.

Ще заможнішим був рід Острозьких, осідок яких був у місті Острозі. Роду належала більшість території Волині та захід Київського воєводства. А голова роду і воєвода Київський – князь Костянтин Острозький – був найбагатшою після короля

14.2. Кріпаки під час сівби на панській землі

14.3. Типовий одяг (чоловічий і жіночий) магнатів, шляхти, міщан і селян Польщі XVII ст.

особою в Речі Посполитій. На початку XVII ст. у власності Костянтина Острозького перебувало 57 міст, 857 сіл та 111 маєтків. Острозькі, Вишневецькі та інші магнатські родини також володіли чималими приватними арміями для захисту своєї власності й оборони південно-східних кордонів держави.

Звісно, жодна, навіть дуже багата, шляхетська родина не могла самотужки управляти такою величезною земельною власністю. А тому шляхта вдавалася до системи *оренди*, за якою здавала окремим управителям свої маєтності, як-от млини, броварні, гуральні, садиби і навіть право збирати податки і мито від свого імені. Як управителі орендованих маєтностей найбільше поціновувались євреї.

Євреї-ашкеназі, що розмовляли мовою їдиш, почали емігрувати з німецьких земель до Польщі та Литви наприкінці XIII ст. Тоді ж деякі з них прийняли запрошення оселитись у містах давньоруського Галицького

князівства. Згодом, після приєднання 1569 р. решти українських земель до Польської Корони, великі землевласники з України стали заохочувати євреїв переселятися далі на схід і перебирати функції управителів маєтків (орендарів) і лихварів. На 1648 р. кількість євреїв у південно-східних, або «українських», воєводствах Польщі сягала близько 84 тисяч осіб, з яких майже три чверті жили в Галицькому, Белзькому та Волинському воєводствах. Єврейські спільноти процвітали на шляхетських і державних (королівських) землях, тож за посилення соціального тиску закріпачені селяни стали розглядати євреїв – разом із польськими та спольщеними руськими панами – як частину панівного прошарку.

Зі свого боку, православна руська шляхта (зокрема магнати) вітала соціально-економічні привілеї, надані їм державою. У «шляхетській республіці» безсумнівною панівною групою була шляхта (*szlachta*). Крім того, Річ Посполита впродовж XVI ст. відзначалася стрімким економічним піднесенням, яке спричинила торгівля зерном із Західною Європою, а

14.4. *Костянтин Острозький (1526–1608) – маршалок волинський, воєвода київський, претендент на польський трон і московський престол*

також чималими культурними здобутками. Зокрема, поширювалися гуманістичні ідеали італійського Відродження та протестантської Реформації. Польська мова стала мовою художньої літератури і науки, книговидавництва зростало, а середні школи й університети країни, що їх після 1564 р. заповнили вчителі з нового потужного духовного ордену єзуїтів, були одними з найкращих в Європі.

Православна руська шляхта та магнати зі східних земель Речі Посполитої не могли опиратись досягненням нової польської культури. Руські шляхтичі з України та Білорусі не лише віддано служили Речі Посполитій, а й переймали польську мову та звичаї, а деякі з них навіть переходили у «польську» віру, тобто католицизм. Серед тих православних руських родів, які прийняли римокатолицьку віру і стали її найзавзятішими захисниками, були найбільші землевласники України – Острозькі, Вишневецькі, Корецькі та Збараські. Все це відбулось упродовж першої половини XVII ст., коли українські землі охопила нескінченна хвиля соціальних заворушень і збройних конфліктів (див. нижче розділ 16).

Дуже часто ці конфлікти спрощено зображувалися як «польсько-українські», але, мабуть, коректніше говорити про громадянське протистояння всередині самої Русі-України. Щодо ідеології, то ця боротьба мала релігійне й етнічне забарвлення. З одного боку були русини, які

14.5. *Єремія Вишневецький (1612–1651) – польський магнат, нащадок руського роду Вишневецьких, завзятий римо-католик і супротивник запорозьких козаків*

перейшли на католицизм і визначали себе через польську культуру та мову; серед них були також греко-католики – ті православні, що прийняли церковну унію з Римом. Із другого боку, залишалися ті русини, які дотримувалися традиційної єдності руського народу та православної віри. Польський уряд, своєю чергою, посприяв загостренню конфлікту всередині Русі, підтримуючи навернення на католицизм й унію, а також придушуючи виступи запорозьких козаків і селян, незадоволених своїм соціально-економічним становищем.

Конфлікт в Україні сягнув апогею під час повстання 1648 р.; його можна розглядати як боротьбу трьох ворожих сил, що їхніми символами стали: 1) Єрмія Вишневецький (Jeremi Wiśnowiecki), спольщений магнат руського походження (з роду Вишневецьких), якому пощастило увійти до складу польської політичної еліти; 2) Богдан Хмельницький, козацький ватажок, якого всупереч власному бажанню було видалено з північної верстви Польщі; 3) запорозькі козаки, які не бажали визнавати над собою жодної адміністративної влади й воліли жити згідно із власними звичаями і правилами.

15

Релігія та культура на українських землях у XVI–XVII століттях

15. Релігія та культура у XVI-XVII століттях

Від часів Київської Русі релігія та культура еліти були одним цілим. Ба більше, в річищі візантійської традиції православна Руська церква була тісно пов'язана зі світською державою й усвідомлювала свою підпорядкованість. Ця ситуація лишалася загалом незмінною за литовсько-польської доби, що тривала від XIV до середини XVII ст. на більшій частині території сучасних України та Білорусі. Новою обставиною стало те, що Литва й Польща були офіційно римо-католицькими державами, а це поставило під загрозу саме існування православ'я серед руських мешканців Речі Посполитої.

Піддавшись наполяганням Литви, Вселенський патріарх 1458 р. остаточно визнав поділ Руської митрополії на дві юрисдикції, кожна

з яких претендувала на титул Київської і всієї Русі: одна з осідком у Москві, а друга – в Новгородку (Литва). Главі другої – митрополиту Київському, Галицькому й усієї Русі, – підпорядковано було десять епархій, сім із яких – Київська, Володимиро-Берестейська, Луцько-Острозька, Галицько-Львівська (від 1539 р.), Перемиська, Холмська та Чернігівська (до 1500 р.) – об'єднували вірних цілком або переважно на українських землях. Попри поліпшення свого церковно-правного становища, «литовський» митрополит Київський надалі перебував в ізоляції від своїх братів у вірі: від православних Московщини, для яких він був церковним конкурентом, від Вселенського патріарха Константинопольського, чий полі-

15.1. Монастирський комплекс у Почаєві на півдні Волині у межах колишньої Луцько-Острозької православної епархії

15.2. Титульна сторінка Острозької біблії (1581), що вийшла у мастку князя Острозького з-під друкарського верстата Івана Федоровича (Федорова)

тичний та економічний вплив було неабияк підважено завоюванням османами Візантії в 1453 р., а також від сусідньої Молдавія, яка сама намагалася врятуватися від просування оттоманів на північ Балкан. Така ізоляція була особливо відчутною в західноукраїнських єпархіях – Галицько-Львівській та Перемиській, – на теренах безпосередньо під польським пануванням. Саме там польський король реалізував своє право призначати православних єпископів; серед них траплялися тільки-но висвячені магнати, що часто не переймалися духовними

справами. Наслідком цього став помітний занепад православної моралі та релігійного життя загалом.

Стурбовані становищем своєї Церкви, православні реагували щонайменше трьома способами. Один із них полягав у відході від мирського життя у світ духовний, внаслідок чого від кінця XV до початку XVII століть було засновано нові або відбудовано старі монастирі в Галичині (Святого Онуфрія у Львові, Крехівський, Унівський і Скит Манявський), на Волині (Почаївський, Кременецький, Дубенський, Дерманський і Жидичинський), Лівобережжі (Новгород-Сіверський, Густинський, Мгарський, Золотоноський) та у Києві, де, крім Печерської Лаври XI ст., виник Богоявленський та було відновлено Михайлівський Золотоверхий монастир. Деякі монастирі мали школи і друкарні, що видавали різноманітну духовну літературу. Найдіяльнішими були друкарні Києво-Печерської лаври, яка переживала духовний і культурний розквіт упродовж першої половини XVII ст., й Успенського монастиря в Почаєві.

Ще більшого суспільного значення монастирі набули як центри прощі. Крім власне духовної вартості паломництв, уже сам факт зібрання разом православних вірних з усієї Русі і з-поза неї сприяв формуванню в них почуття спільної ідентичності. Адже варто пам'ятати, що в донаціональну добу, коли релігія часто визначала стосунки між людьми, ідентифікація із православ'ям створювала зв'язок між людьми, які лише згодом визначатимуть себе як українців, білорусів, росіян чи молдован-румунів.

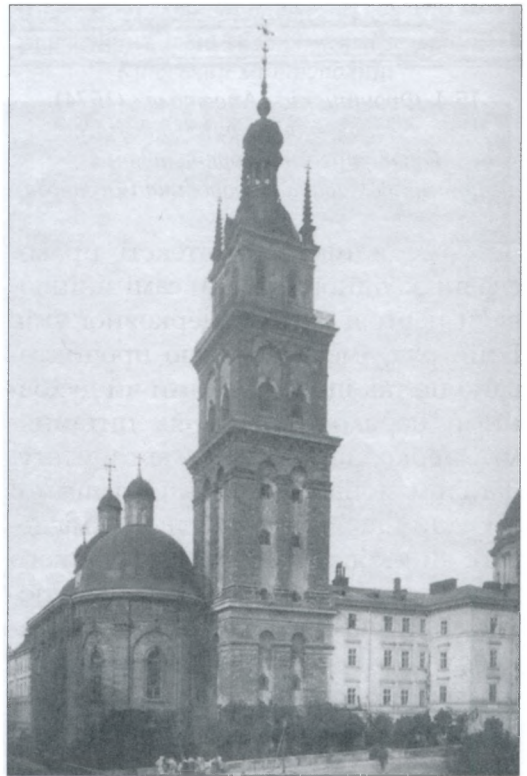
Православна реакція другого типу була властива невеличкій групі руських православних магнатів, які намагалися піднести загальний рівень власної релігійно насиченої культури. Вони робили це зокрема через заснування шкіл і друкарень, найвідоміші з яких існували на землях князя Костянтина Острозького в Острозі. Там упродовж 1570-х років князь уфундував початкову школу, друкарню та високий навчальний і науковий заклад (що передовсім займався перекладами), відомий як Острозька академія.

Третя реакція була властива переважно міщанам, які засновували братства для задоволення фінансових, громадських і правових потреб окремих православних парафій. Братства збирали кошти, які давали їм змогу відкривати шпиталі, школи, бібліотеки і друкарні. Братський рух особливо розвинувся у XVI ст., спочатку у Західній Україні, передовсім у Львові, а потім поширився на Волинь, Поділля та Київ. Найвпливовішим з усіх було братство при Успенському соборі у Львові, згодом відоме під назвою Ставропігійного і безпосередньо причетне до безповоротного поділу Церкви східного обряду в Україні.

Від самого початку відокремлення західної (Римської) і східної (Візантійської) гілок Вселенської церкви, що досягло апогею у взаємних анатемах Великій схизмі 1054 р., чинилися численні спроби домовитися про церковне возз'єднання. Учасники православного культурного відродження, від 1570-х років очолюваного руськими магнатами Речі Посполитої, також серйозно

розглядали можливість церковної унії. Водночас XVI ст. було критичним періодом для Римо-католицької церкви, яка зіткнулась із поширенням протестантської Реформації на більшості території Європи, зокрема у Польщі та Литві. Відповіддю Риму стала Контрреформація, що розпочалась у Польщі разом з прибуттям туди у 1564 р. ордену єзуїтів. Через свою систему шкіл і друкарень єзуїти невдовзі розпочали полемічну кампанію, спрямовану не лише проти протестантів, а й проти тих, кого вони вважали православними «схизматиками» на східних землях Речі Посполитої.

15.3. Успенський собор (1591–1629) та вежа Корнякта (1572–1578) у Львові, збудовані православним Ставропігійним братством

15.4. Фронтиспіс «Апостола» (1574), що вийшов у друкарні львівського Ставропігійного братства під керівництвом Івана Федоровича (Федорова)

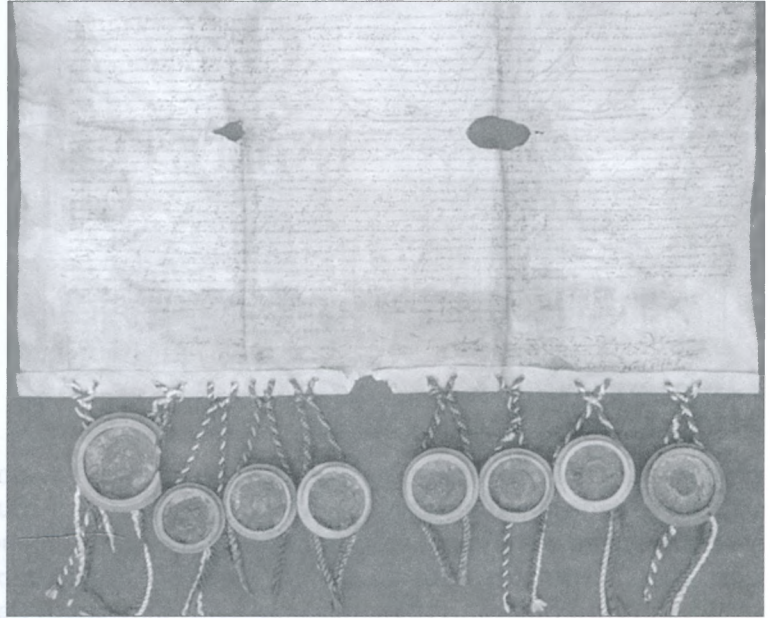
Саме в цьому контексті православні Західної України самі зніщювали чергові спроби церковної унії. Їхній рух, імовірно, було продиктовано не так ідеологічними чи духовними переконаннями, як питаннями церковно-правного авторитету. Загалом монастирі та інші релігійні заклади піддягали юрисдикції місцевого єпископа, в межах єпархії якого вони перебували. У 1586 р. Антіохійський патріарх Йоаким, повертаючись із Московщини (де він шукав фінансової підтримки), зупинився в Західній Україні. Обурений моральним занепадом Православної церкви

загалом та її ієрархів зокрема, він надав Львівському Успенському братству право ставропігії, тобто перевів його під свою оруду, наказавши братчикам повідомляти про всі подальші порушення у місцевій православної єпархії. Ставропігійний статус Львівського братства було potwierджено 1589 р. Вселенським патріархом Константинопольським під час його перших особистих відвідин Київської митрополії.

Розлючений таким втручанням і сповнений бажання «позбутися рабської залежності від Константинопольського патріарха», львівський єпископ Гедеон Балабан (у сані в 1569–1607 роках) в 1590 р. переконав православного митрополита Київського та ще трьох колег-єпископів Речі Посполитої повідомити короля про те, що вони готові визнати владу папи Римського. Світські вожді православного культурного відродження, зокрема князь Костянтин Острозький, попри запрошення, відмовились підтримати цей захід, посилаючись на те, що церковна унія буде чинною лише у тому разі, коли до неї приєднається весь православний світ (Московщина, Молдавія, Волощина, всі патріархи та ін.). Але це не переконало прибічників унії, підтриманих королем, і ті далі йшли своїм одностороннім шляхом. Вони подали прохання до Риму, а вже наступного, 1596 року скликали собор у південній Литві, на якому проголосили Берестейську унію. У Бересті відбувся також собор противників унії на чолі із князем Острозьким, який відкинув Берестейську угоду.

Берестейська унія мала кілька прямих наслідків. Її підтримав уряд

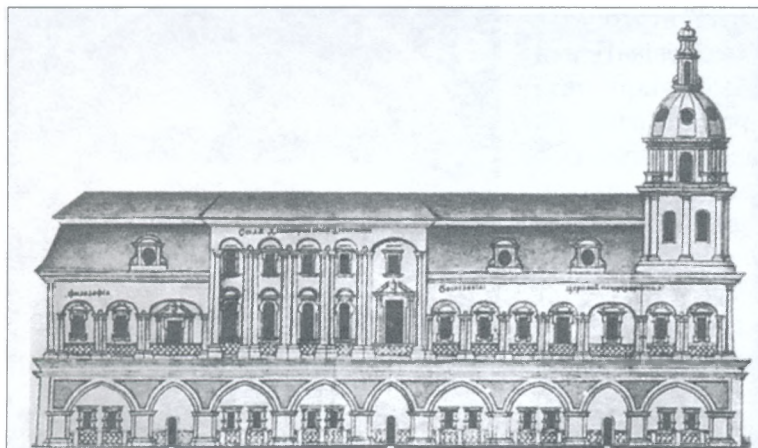
15.5. Грамота Берестейської унії (1596) із підписами та печатками церковних ієрархів та урядників

Речі Посполитої, що відтоді визнавав лише прибічників унії або унійних єпископів. Тож уряд чинив тиск на решту православних ієрархів, щоби ті прийняли берестейську угоду. Внаслідок цього митрополія Київська, Галицька і всієї Русі з осідком у Литві виявилася розколотою, бо сам митрополит разом із сімома владиками (зокрема з Балабаном, який започаткував перші унійні переговори) прийняв унію, а решта залишалися в православ'ї. Від самого початку православні вважали, що «уніяти» порушили церковні канони, і вони досі ніде не визнають канонічності Унійної (згодом Греко-католицької чи Української Католицької) церкви. Православні також подавали себе як істинну Церкву руського народу – чи походив той з Речі Посполитої (сучасні Україна та Білорусь), а чи з Московщини (сучасна Росія). За їхніми твердженнями, «уніяти» були ма-

15.6. Петро Могила (1597–1647) – син господаря Волощини та Молдавії, від 1627 р. архимандрит Києво-Печерського монастиря, а від 1633 р. – православний Київський митрополит

15.7. Києво-Могиллянська академія, заснована 1632 р. Петром Могилою як колегіум, 1701 р. підвищений до статусу академії. «Старий» корпус після реконструкції (1732–1740) за планом архітектора Йогана Готфрیدا Шеделя

ріонетками Ватикану, що прагнув зміцнити своє суспільне та фінансове становище в атмосфері політичного панування католицтва.

У наступні півстоліття православні Речі Посполитої мали оборонятися. Їм пощастило відновити свій правовий статус 1607 р., а 1620 р. було висвячено повну кількість ієрархів, яких, однак, не визнав уряд. Остаточно статус Православної церкви у Речі Посполитій було відрегульовано 1632 р. На той час Київську митрополію в Речі Посполитій було формально поділено: архієпископство Київське разом із єпархіями Галицько-Львівською, Перемисько-Самбірською, Луцько-Острозькою та новоствореною Мстиславською відійшли до православних, а Київська, Полоцька, Холмська, Володимиро-Берестейська, Турово-Пінська та Смоленська (що тоді перебувала в межах Польщі) єпархії дісталися прибічникам унії. Проте кожна із церков мала свого Київського митрополита: пра-

вославний мешкав у самому Києві, а унійний – у Вільно чи Новоградку. Саме тоді Православна церква пережила новий духовний і культурний розквіт, коли на її митрополита було висвячено аристократа молдовського походження Петра Могилу (у сані в 1633–1647 роках). Серед його численних здобутків – заснування у 1632 р. колегіуму, пізніше відомого як Києво-Могиллянська академія, – найважливішого навчального та наукового центру православного світу.

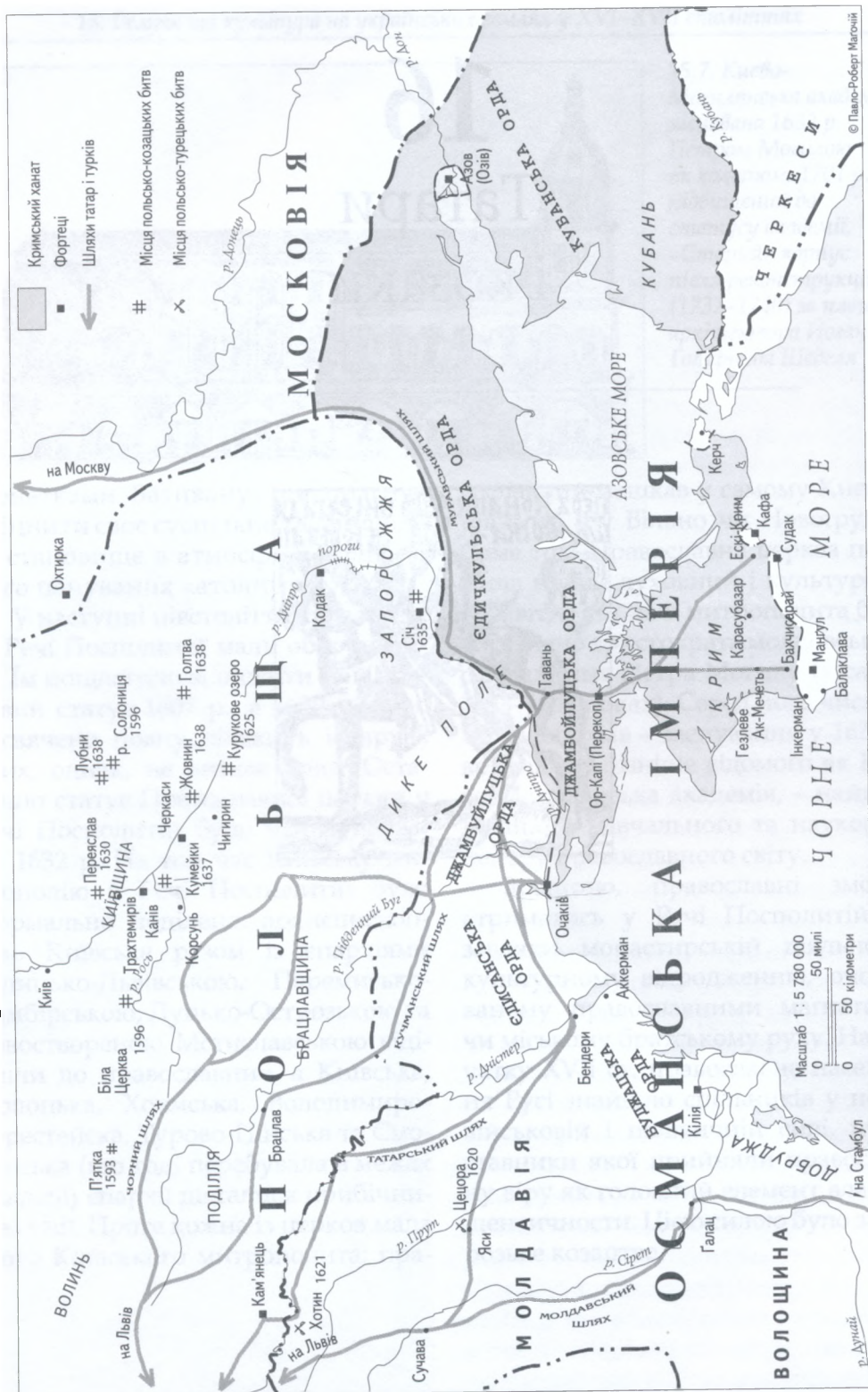
Зрештою, православні змогли втриматись у Речі Посполитій не завдяки монастирській діяльності, культурному відродженню, очолюваному православними магнатами, чи міському братському руху. На початку XVII ст. православне населення Русі знайшло спільників у новій військовій і політичній силі, представники якої прийняли православну віру як головний елемент власної ідентичності. Цією силою було запорозьке козацтво.

16

Татари і козаки

16. Кримський ханат і Південна Україна близько 1625 р.

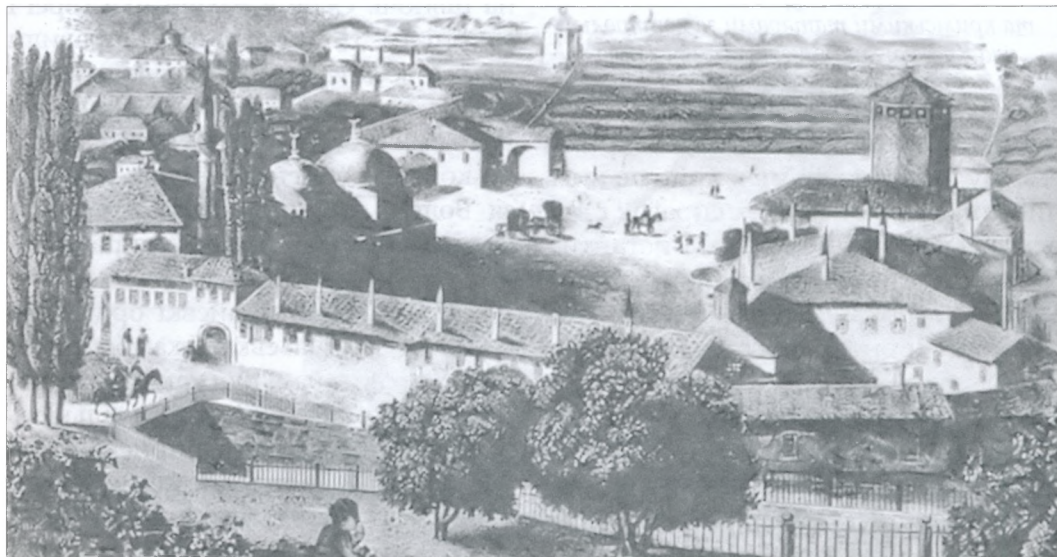

Впродовж XIV ст., коли литовське та польське панування стверджувалося на центральних і західних українських землях, південний степовий регіон і Крим переживали політичні зміни. Монголо-татарську Золоту Орду після 1357 р. послабили двадцять років внутрішньої боротьби, а потім, упродовж 1390-х років, ще і спроби Тамерлана опанувати цілу Монгольську імперію. В результаті цього в першій половині XV ст. на території Золотої Орди постали два нових татарських ханати: Кримський на заході та Казанський на півночі. Врешті в 1502 р. сама Золота Орда припинила своє існування, а її осердя на нижній Волзі перетво-

рилося на Астраханський ханат. Всі три ханати були чималими воєнними потугами, а тому, як і колишня Золота Орда, надалі вимагали данину з Московщини.

Кримський ханат, що мав безпосередній вплив на українські землі, перебував під пануванням династії Гереїв, зі столицею спершу в Криму (згодом перейменованому на Ескі Керим, або Старий Крим), а від XV ст. – в Бахчисараї. На відміну від Золотої Орди, правителі кримських татар були по-різному – то позитивно, то негативно, – налаштовані щодо італійської (генуезької та ве-

16.1. Ханський палац у Бахчисараї

16.2. Битва між турками-османами та кримськими татарами за контроль над Кафю; мініятюра з османського рукопису (1586)

неційської) присутності на кримському узбережжі. Але вирішальним чинником у кримських справах став османський завойовник Константинополя султан Мегмет II (правив у 1451–1481 роках). Вирішивши перетворити Чорне море на «Османське озеро», він 1475 р. зумів назавжди усунути генуезців з чорноморського узбережжя, яке підпало під пряме османське правління. Символом занепаду італійської присутності стала заміна місцевих назв. Приміром,

Монкастро (нині Білгород-Дністровський) перетворився на турецький Аккерман (Aq Kerman), Тана (нині Азов) стала Азаком, а Кафа (нині Феодосія) – найважливіший кримський порт – Кефе. Під османським правлінням порт Кефе було розширено, а його населення зросло настільки, що на початку XVII ст. він став одним із найбільших міст у Східній Європі.

Згодом османи таки визнали династію Герейів, і хоча формально Кримський ханат став васальною державою, насправді ж він був доволі слабо пов'язаний з Османською імперією і діяв як незалежна держава. До складу Кримського ханату входили не лише півострів Крим (поділений на дві окремі частини – низинний степ і гірське узбережжя), а і степові землі поза Перекопським перешийком, які тяглися від гирла Дніпра далі на схід уздовж берегів Азовського моря до Кубані. Цю величезну і мало заселену територію фактично було поділено на два регіони: півострів разом із його степовими теренами та степові землі на півночі. Осілі в Бахчисараї Герейі і союзні їм татарські клани правили майже всім Кримським півостровом, але на степових землях на північ від Криму від середини XVI ст. панували кочові ногайські племена з пониззя Волги, які номінально підлягали кримській владі, проте насправді діяли радше незалежно.

Ці численні ногайські орди (Кубанська, Єдикульська, Джамбойлуцька, Єдисанська, Буджацька тощо) охоплювали найбільшу кількість «татар», безпосередньо присутніх на нинішніх українських землях. Попри свої неоднозначні і часто складні відносини із Кримським ханатом,

ногаї виконували на користь цієї держави одну дуже важливу функцію. Їхня присутність перешкождала слов'янському заселенню степу, а крім того вони забезпечували постійний приплив на кримські й османські ринки найважливішого товару – рабів. Захоплені на українських землях невольники служили на всіх рівнях османського суспільства – від сільськогосподарських працівників і домашніх слуг до галерних рабів, солдатів імперської армії та матросів флоту, радців і урядовців, а дівчата-невільниці були ще і коштовною оздобою гаремів знаті та імператорського двору. Поміж найвідоміших полонянок, призначених для султанського гарему, була Настя Лісовська – донька священика із західноукраїнського містечка Рогатина, захоплена в ясир 1520 р. Вже як легендарна Роксоляна вона стала єдиною дружиною й політичною дорадницею султана Сулеймана I Кануні, або Пишного (правив у 1520–1556 роках).

16.3. Кримськотатарські городяни на відпочинку

16.4. Пересувне житло ногайських татар у відкритому степу

16.5. Роксоляна (1505–1558/1561), дружина турецького султана Сулеймана I Кануні; з гравюри XVII ст.

16.6. Старшина городових, або реєстрових козаків

Коротко кажучи, експортну торгівлю, а звідси й економічний добробут Криму, було засновано переважно на работоргівлі. Кримські правителі та купці діяли як посередники: «готували» невільників, придбаних у ногайських чи татарських вояків, а потім перепродували їх покупцям із Османської імперії. Головним товаром ногайської работоргівлі були слов'яни, захоплені переважно на північ від відкритого степу, тобто на території центральної та західної України. Починаючи від 1470-х років і аж до кінця XVII ст., ногайські татари здійснювали щорічні набіги за ясиром уже второваними шляхами, які вели у південні частини Київського, Брацлавського, Подільського та Галицького воеводств.

Через ногайсько-татарську небезпеку південне порубіжжя України стало чимось на кшталт «нічиєї» землі. Ці терени, що уславились у польській літературі як Дике Поле (Dzikie Pole), відмежовували Річ Посполиту від Кримського ханату. Водночас Дике Поле було багатющим природним регіоном, що «кишів», як писали сучасники, худобою, звіриною та рибою. Тому вже у XV ст. деякі відчайдухи здійснювали туди короткочасні вилазки, аби скористатись тамтешніми природними багатствами. Минуло ще трохи часу, і кількість мандрівників дикими місцями України зросла. Такий спосіб життя – хліборобство, полювання, потім повернення додому взимку або й цілорічне перебування у степах – став відомий як козакування.

Щоби якось зарадити постійній небезпеці ногайських набігів, селяни та міщани прикордонних міст

переважно руського (українського) походження силою обставин були змушені опанувати мистецтво самооборони. Озброївшись новими навичками, дехто з них перейшов до наступу, нападаючи на ногайські добичницькі загони і татарські торгові каравани. Відтак мешканці прикордоння почали об'єднуватись у невеликі озброєні загони для нападу на османські торгові центри в Криму, Молдавії та Волощині. Саме слово «козак» походило від тюркського *qazaq*, що означало «воїна-грабіжника», і спершу так називали татар-перекінчиків із Кримського ханату, що наймалися на службу до Московщини та Литви. Попри тюркське походження, слово *qazaq*-козак віддавна пов'язувалося насамперед із прикордонними мешканцями, передовсім слов'янами, а також із усіма, хто протистояв «татарській загрози».

Урядники українських прикордонних воеводств і повітів почали наймати козаків для спільної оборони південних кордонів Великого князівства ще у другій половині XV ст. Козаків, які селились у прикордонних містечках – Черкасах, Чигирині та Брацлаві, – називали «городовими козаками». Певний час їх також називали «черкасами» – від назви укріпленого міста на Дніпрі на південь від Києва, в якому жило багато козаків.

Городові козаки здобули офіційне визнання завдяки службі у литовських, а пізніше польських урядників, тому у XVI ст. могутні руські магнати з України та польські королі дедалі частіше вдавались до їхніх послуг. 1570 р. король Зигмунт II Август вперше прийняв на службу 300 коза-

16.7. Запорозький козак у військовому строї

16.8. Запорожці воювали не лише на суходолі, а і на морі, як видно з гравюри 1622 р. із зображенням їхнього нападу на кримський порт Кафу

16.9. Військовий табір запорожців під час походу суходолом

ків, а король Стефан Баторій у 1581 р. запровадив реєстр. Але в подальшому упродовж першої половини XVII ст. чисельність реєстрових козаків коливалася від максимум 20 тисяч у 1620 р. до 6 тисяч у 1638 р., залежно від політичного та воєнного становища Речі Посполитої. У винагороду за службу реєстрові козаки, набрані переважно серед заможних городових козаків, одержали привілеї – «давні вольності». Серед них були право володіти землею та передавати її у спадок, звільнення від сплати податків і з-під влади місцевих польських урядовців, а також право на самоврядування на чолі зі «старшим», призначеним урядом з-поміж козаків. Хоча реєстрові козаки не базувались на Запорозжжі, вони називали себе Військом Запорозьким. Під резиденцію вони дістали містечко Трахтемирів із тамтешнім монастирем. У ґрунті речі, реєстрові козаки стали власниками нерухомості, внаслідок чого були зацікавлені підтримувати соціальну злагоду в Речі Посполитій.

Окрім городових і реєстрових козаків, були ще козаки, які мешкали далі на південь, поза межами впливу польсько-литовських урядників – за дніпровськими порогами на півдні між першим і другим великими заломами долини Дніпра. Саме від цього географічного розташування походить українська назва регіону – *Запорозжя* – та назва спільноти, що його населяла – *запорозькі козаки*.

Запорозжя надавало жаданий прихисток незадоволеним городянам, дедалі численнішим селянам – утікачам від щораз важчих повинностей польської системи шляхетського землеволодіння та поновлюваного кріпацтва, а також безлічі шукачам пригод різноманітного соціального походження, котрі просто хотіли позбутися будь-якого контролю влади. Серед тих, хто здобував притулок на Запорозжжі, в етнічному сенсі переважали слов'яни, зокрема предки сучасних українців, хоча траплялися також румуни/молдовани, татари, турки та євреї. Центром запорозьких

козаків було укріплене поселення під назвою «Січ» (див. розділ 17). Попри заперечення будь-якої урядової влади та зневагу до формально за-реєстрованих городових козаків, за-порожці час до часу наймалися на службу польським королям, особливо коли виникала потреба у численному війську для захисту або поширення кордонів Речі Посполитої. Коли за-порожські козаки вважали за потрібне, вони служили також під командуван-ням очільників, або гетьманів, реє-стрових козаків.

Як Кримському ханату було важко контролювати дії «своїх» но-гайських татар, так і Річ Посполита погано контролювала дії «своїх» за-порожських козаків. Запорожці особ-ливо полюбили морські виправи проти міст і поселень Кримського ханату й османських земель на чор-номорському узбережжі, іноді сяга-ючи навіть околиць Стамбула. Такі дії козаків викликали відплатні ре-пресії турецької влади, тож перша половина XVII ст. здавалася нескін-ченним коловоротом ударів і контр-ударів: запорожці ходили на Крим чи Османську імперію, турки відпо-відали погрозами і часом вдиралися на територію Речі Посполитої; тоді її влада вимагала від запорожців, аби ті припинили османські та кримські походи, і посидала каральні експе-диції на Запорожжя, яке у відповідь повставало і завзято билосся проти польського війська. Врешті-решт це нічим не закінчувалось, і згодом все починалося наново.

Такий коловорот, однак, спричи-нював велике кровопролиття. Особ-ливо це стосувалося двох головних польсько-турецьких битв у Молда-

вії – під Цецорою 1620 р., коли пе-ремогу здобули турки і татари, та під Хотином у 1621 р., коли пере-могло польсько-литовське військо за участю реєстрових козаків. Серед головних польсько-козацьких кон-фліктів можна виділити повстання на чолі із Криштофом Косинським (1591–1593), Северином Наливайком і Григорієм Лободою (1594–1596), Марком Жмайлом (1625), Тарасом Федоровичем (1630), Іваном Сули-мою (1635), Павлом Павлюком-Бу-том і Дмитром Гунею (1637), Яковом Острянином (1638) тощо. Внаслідок поразки повстання 1638 р. всіх нереє-стрових козаків на Запорожжі було оголошено поза законом.

Були запорожці та їхні селянські послідовники формально поза за-коном а чи ні, але військова еліта Польщі вважала їх суспільними по-кидьками і відповідно трактувала на полі битви. Ось чому ставлення поляків до полонених запорожців і козаків до полонених поляків, надто до своїх співників-реєстровців, час-то було вкрай брутальним. Коротко кажучи, з обох боків – і запорожців, і польських урядників – виникла гли-бока ненависть та недовіра, що їх так блискуче описав Микола Гоголь у відомій повісті «Тарас Бульба». Хоча загалом ані реєстровці, ні запорожці насправді не ставили під сумнів того, що вони є підданими польського ко-роля. І ті, і ті лише домагалися для себе особливого статусу в Речі По-сполитій – прав окремого стану для реєстровців чи права автономії для запорожців.

Упродовж першої половини XVII ст. козаки перебрали на себе ще одну додаткову роль – оборонців пра-

16.10. Петро
Конашевич-
Сагайдачний
(бл. 1570–1622),
гетьман
запорозьких
козаків
від 1601 р.,
з перервами;
з київської
гравюри (1622)

вослав'я. Такими їх бачили інші, і такими вони бачили себе самі. Іншими словами, православна Русь зі своїми козацькими захисниками почала протиставлятися католикам-полякам і зорієнтованим на захід руським прибічникам унії. У цю, ще донаціональну, добу між ними точилася боротьба не лише щодо соціальних прав і привілеїв, а і стосовно культурних цінностей і колективної ідентичности загалом.

У цьому процесі вирішальну роль відіграла діяльність запорозького гетьмана та героя польсько-литовської перемоги під Хотиним 1621 р. Петра Сагайдачного. Використовуючи свій престиж у суспільстві, Сагайдачний домагався від уряду Речі Посполитої визнання

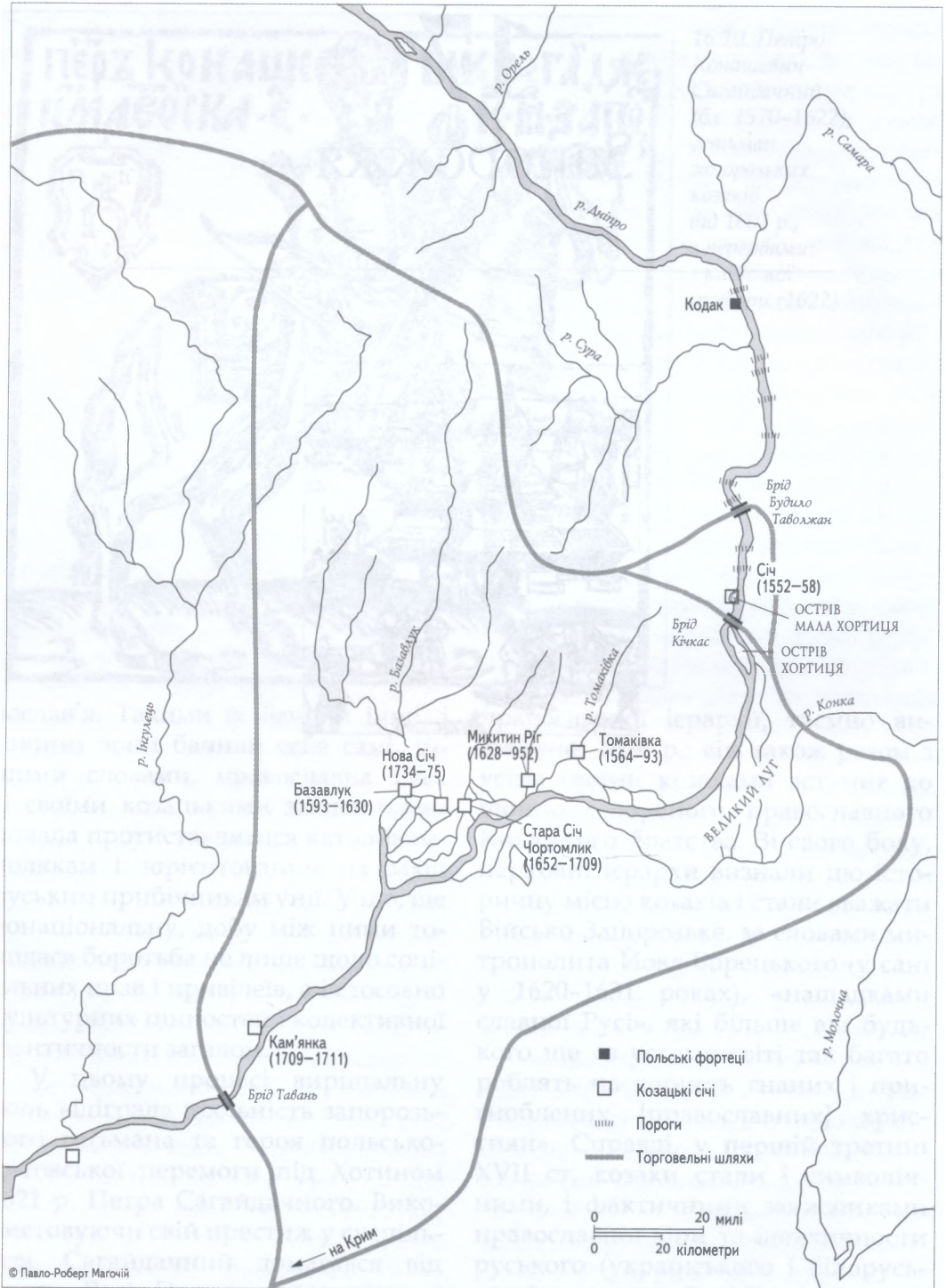
православної ієрархії, таємно висвяченої 1620 р.; він також разом з усіма своїми козаками вступив до щойно створеного православного Київського братства. Зі свого боку, церковні ієрархи визнали цю історичну місію козаків і стали вважати Військо Запорозьке, за словами митрополита Йова Борецького (у сані у 1620–1631 роках), «нащадками славної Русі», які більше від будь-кого ще «в усьому світі так багато роблять на користь гнаних і пригноблених [православних] християн». Справді, у першій третині XVII ст. козаки стали і символічними, і фактичними захисниками православної віри та ідентичности руського (українського і білоруського) населення Речі Посполитої.

17

Запорожжя

17. Запорозжя

Центром запорозьких козаків була так звана «Січ» – фортеця, частково захищена високими дерев'яними стінами-мурами і низинними болотами поміж численних рукавів Дніпра, трохи на південь від його порогів. Насправді ж у різний час і в різних місцях на Дніпрі існувала не одна, а кілька Січей. Перенесення Січі було відрухом на загрози з боку різних сил, які намагались контролювати козаків.

На початках запорожці визнавали владу гетьманів, призначених польським королем командувати ре-

єстровими козаками в містах трохи далі на північ. Один із таких гетьманів, руський князь Дмитро Вишневецький, 1552 р. заснував першу Січ на острові Мала Хортиця за дев'ятим, найпівденнішим дніпровським порогом. Обидві Хортиці – і Мала, і Велика – вважаються першими історичними центрами запорозьких козаків.

Після 1558 р., коли татари зруйнували козацьку твердиню на Малій

17.1. Один із дев'яти Дніпрових порогів, затоплених при заповненні штучного водосховища 1932 р.

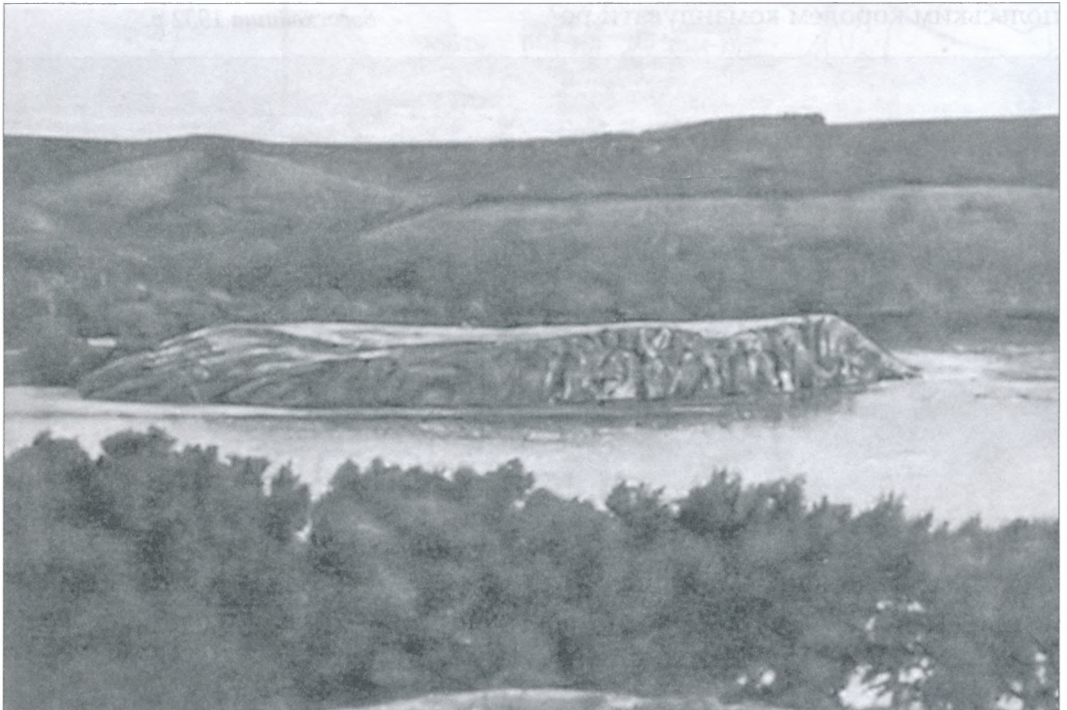

17.2. Князь Дмитро Вишневецький (загинув 1563 р.), відомий у фольклорі як Байда, – засновник Запорозької Січі

Хортиці, січі переміщались загалом далі на південь: на Томаківку (1564–1593), Базавлук (1593–1630), Микитин Ріг (1638–1652) і, нарешті, у час зеніту Козацької держави – в місце, відоме під назвою Стара Січ, або Чортюк (1652–1709). Коли 1709 р. московське військо зруйнувало Стару Січ, козаки були змушені залишити Запорозжя взагалі й заснувати Січ у володіннях Кримського ханату, з яким вони на той час були союзниками, – в Олешках (1711–1734)

17.3. Острів Мала Хортиця нижче дев'ятого порогу на Дніпрі – місце першого укріпленого поселення запорожців, або Січі (1552–1557)

поблизу гирла Дніпра (див. також мапу 23). Коли ж козакам дозволили повернутися на Запорозжя у 1734 р. – вже під щільним контролем Російської імперії, – вони заснували Нову Січ, яка проіснувала до 1775 р., аж поки імператриця Єкатеріна II

17.4. Запорозька Січ у XVII ст.

наказала її зруйнувати і назавжди вигнати козаків із Запорозжя.

Всередині Січової фортеці, незалежно від того, де вона була розташована, стояли курені, в яких жили

17.5. Кічкаський брід, яким пролягав важливий торговий шлях із Запорозжя на південь до Кримського ханату та Османської імперії

козаки. На центральній площі, або майдані, відбувалися загальні збори – ради – козаків; тут також стояли церква, школа та будинки старшини. Голова запорожців спершу просто звався «старшим», а згодом «кошовим отаманом». Від 1590-х років запорожці не визнавали гетьманів, призначених польським королем із-поміж городових козаків, тому січова рада під час загальної мобілізації обирала власного гетьмана.

На Січі могли перебувати лише чоловіки, кількість яких іноді сягала 10 тисяч. Одружені козаки з родина-

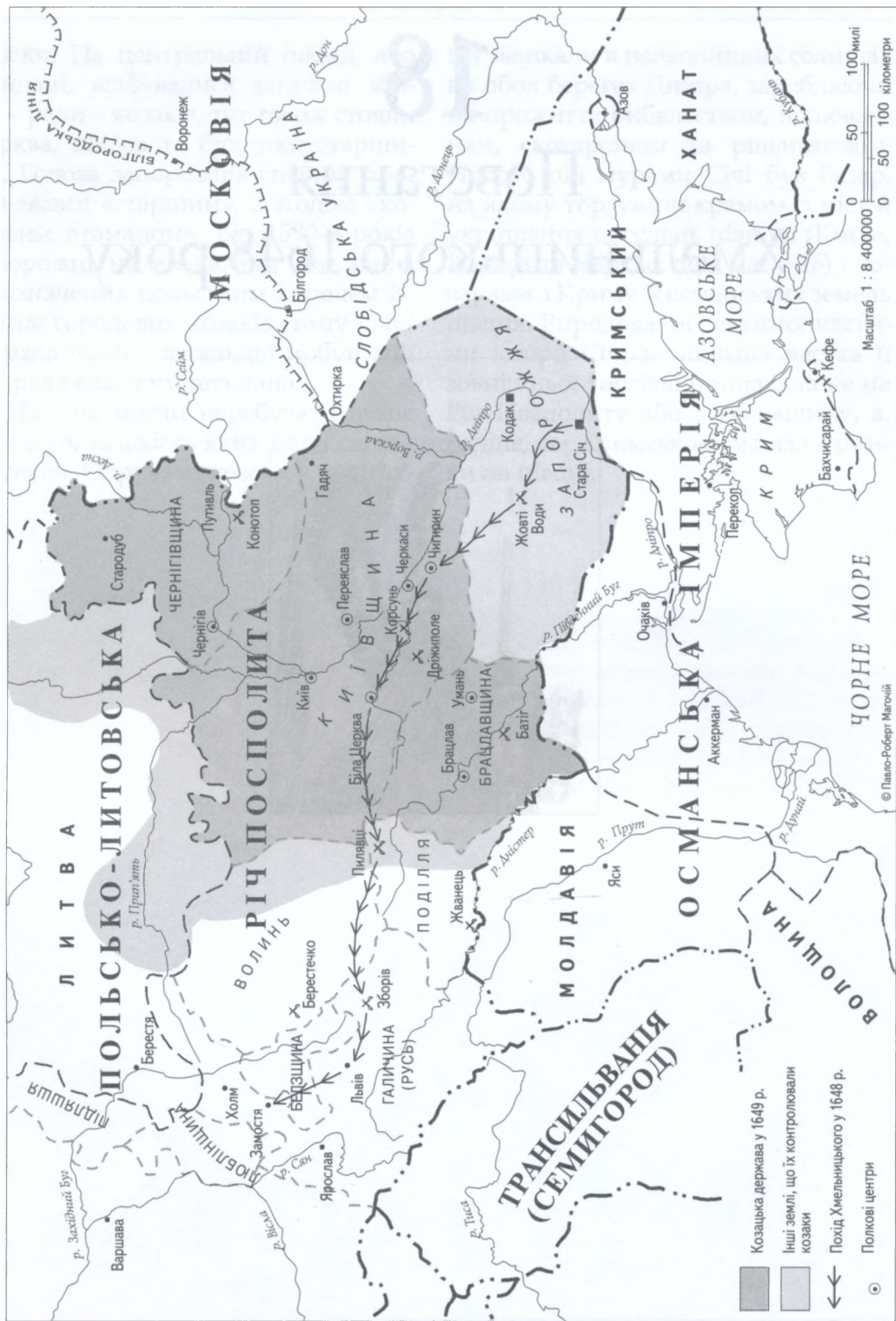
ми мешкали в навколишніх селищах на обох берегах Дніпра, заробляючи на прожиття рибальством, полюванням, скотарством та рільництвом. Просто під мурами Січі був базар, на якому торгували крамом із міст й укріплених поселень півночі (Києва, Канева та Черкас; див. мапу 16) і товарами з Криму й османських земель півдня. Впродовж переважної частини історії Січі найбільша частка її зовнішньої торгівлі припадала не на Річ Посполиту або Московщину, а, радше, на кримсько-османські ринки на півдні.

18

Повстання Хмельницького 1648 року

18. Доба Хмельницького

Масштаб 1 : 8 400 000
 0 50 100
 0 50 100
 кілометри

© Павло-Роберт Марковій

Рік 1648 приніс нове, цим разом набагато масштабніше козацьке повстання проти Польщі. Цей рік також виявився поворотним пунктом в історії Східної Європи і, зокрема, в історії стосунків України із Річчю Посполитою. Події 1648 р. і наступного десятиріччя безпосередньо пов'язані з діяльністю однієї особи – Богдана Хмельницького.

Богдан Хмельницький, як і його батько, був реєстровим козаком, який воював разом із польськими жовнірами та сумлінно служив у прикордонній адміністрації Речі Посполитої. Після поразки Речі Посполитої під Цецорою в 1620 р. він провів два роки в стамбульській в'язниці, де багато дізнався про османську та кримську політику. Після звільнення Хмельницький служив реєстровим козаком у рідному Чигирині на південь від Черкас неподалік Дніпра. Він жив у комфорті і володів невеликим маєтком. Прославився тим, що виступав за розширення козацького реєстру та збільшення козацьких привілеїв.

У 1647 р. у Хмельницького виник конфлікт із місцевими польськими урядниками з фінансових та особистих причин. Судове рішення виявилось не на користь Хмельницького, натомість його було заарештовано за звинуваченням у підготуванні повстання. Та Хмельницькому пощас-

тило втекти на Запорожжя, де він і опинився в січні 1648 р. Попри поширену там нехоть до реєстровців, Хмельницькому вдалося заручитися довірою козаків, які обрали його гетьманом. Коли польська влада дізналась про дії Хмельницького, поміж іншого і про його союз із кримськими татарами, вона вдалася до превентивного удару війська Речі

18.1. Богдан Хмельницький (1595–1657) – гетьман Війська Запорозького від 1648 р.

18.2. Польська кіннота
в обладунках часів Хмельниччини

Посполитої на чолі із коронним гетьманом.

Але козаки Хмельницького разом із кримськими татарами дещо неочікувано розгромили поляків у двох битвах під Жовтими Водами (05(15)–06(16) травня 1648 р.) та під Корсунем (15(25)–16(26) травня). Крім того, що у цих битвах було полонено або вбито головних польських воєначальників, за тиждень перед Корсунською битвою помер король Владислав IV Ваза, і це занурило Річ Посполиту у стан політичної непевності, який тривав аж до обрання сеймом нового короля.

На вістки про козацькі перемоги та розгром великої польської східної армії влітку 1648 р. селяни підняли низку повстань по всьому Київському воеводству. Вони виміщали свою злобу на польських землевласниках та їхніх єврейських управителях, а православне духівництво закликала до помсти римо-католицьким і унійним священикам. Спонтанні повстання з їхніми вбивствами і погро-

мами поширились ще більше, коли запорозькі ватажки – такі як Максим Кривоніс і Данило Нечай, – очолили руйнівні козацько-селянські сили на Київщині, а потім рушили далі на захід – до Брацлавського та Подільського воеводств. Поляки знову спробували завдати упереджувального удару, але їх знову розгромили сили Хмельницького у битві під Пилявцями (11(21)–14(24) вересня 1648 р.) на північно-західній околиці Подільського воеводства.

Окрилений успіхом, Хмельницький рушив далі на захід, провів успішну облогу Львова (06(16)–10(20) жовтня) в серці Галичини та повернув на північний захід, у напрямку до столиці Польщі Варшави. На шляху до Варшави в листопаді він узяв в облогу Замостя, але там відмовився від подальшого походу. Натомість гетьман розпочав переговори із щойно обраним королем Яном Казимиром (правив у 1648–1668 роках), який погодився просити сейм прийняти вимоги Хмельницького. Серед цих вимог були відновлення давніх козацьких привілеїв і вольностей, ам-

ністія всім повстанцям; знищення фортеці Кодак, що заважала козакам діставатись Чорного моря; скасування Берестейської унії, а з нею і самої Унійної церкви тощо.

Хмельницький повернув додому, очікуючи на відповідь Речі Посполитої. Дорогою він у січні 1649 р. зупинився в Києві; там його привітали місцеві православні ієрархи разом із патріархом Єрусалимським, який тоді відвідував місто. Ці церковні достойники та спудеї Києво-Могилянського колегіюму вихваляли Хмельницького як сучасного Мойсея, що вивів руський народ із польського рабства. Зі свого боку, козацький гетьман прийняв свою нову роль визволителя й «самодержця руського». При цьому слід пам'ятати, що Хмельницький промовляв від імени не лише народу

України, а цілої Русі, тобто українців, білорусів та інших православних на теренах Речі Посполитої. Отже, Хмельницький діяв у межах цього широко політичного й культурного світу – і тоді, коли намагався утворити міцний союз із сусідньою православною Молдавією, і тоді, коли, вельми заохочений церковними ієрархами, почав переговори із московським царем.

Нарешті, у серпні 1649 р., коли Хмельницький знову вирушив на захід і оточив велике польське військо в Галичині, козаки уклали угоду з поляками, яка увійшла в історію як Зборівський мир. За його умова-

18.3. В'їзд Богдана Хмельницького до Києва на Різдво 6 січня 1649 р.; його вітають православні церковні ієрархи; з картини українського художника з Буковини Миколи Івасюка (1912)

ми кількість реєстрових козаків мала сягнути 40 тисяч, православний митрополит отримував місце в сенаті, а на всіх селян і міщан, які брали участь у всіх попередніх сутичках на боці повстанців, поширювалась амністія.

Зборівський мир також визначав козацьку територію, яку склали Київське, Чернігівське та Брацлавське воєводства, під назвою Україна. На цих теренах було заборонено постійно або тимчасово

квартирувати польським жовнірам і жити євреям та «уніятам». Не дивно, що широкі маси населення були невдоволені Зборівськими угодами, адже, крім 40 тисяч реєстрових козаків, всі решта, хто називав себе козаками, а також повсталі селяни, мали повернутися до панських маєтків, звідки вони втекли. Попри це, козаки та православні ієрархи були задоволені Зборівським миром, що ним визнавалось існування Козацької держави.

19

Козацька держава

19. Козацька держава у 1651 р.

Козацьку державу, що постала внаслідок Зборівського миру в серпні 1649 р., було визнано і наступними угодами із Річчю Посполитою (у Жванці 1653 р.) та Московією (у Переяславі 1654 р.). Початково вона займала 200 тис. км² на території трьох польських воєводств – Київського, Брацлавського та Чернігівського. У zenіті свого територіяльного розмаху, що тривав до смерті Богдана Хмельницького в 1657 р., Козацька держава також охоплювала деякі південно-білоруські землі, а ще Запорожжя, яке визнавало гетьмана за свого зверхника (див. мапу 18).

На Київщині, Брацлавщині та Чернігівщині польський адміністративний устрій було цілком скасовано. Замість воєводств Козацька держава ділилась на територіяльні одиниці – полки, названі за центральним містом полку. Спочатку було створено 16 полків, але впродовж наступних десятиліть ця кількість постійно змінювалась (здебільшого зростала). Полки були військово-адміністративними одиницями на чолі із полковником – головним військовим і цивільним зверхником на території полку. Полковників обирали в козаки полку; керували вони через полкову старшину. Своєю чергою, кожен полк було поділено на сотні, яких

могло бути від одинадцяти до двадцяти трьох, залежно від розміру полкової території. На чолі сотні стояв сотник і невелика група урядників – сотенна старшина.

19.1. Козацький полковник

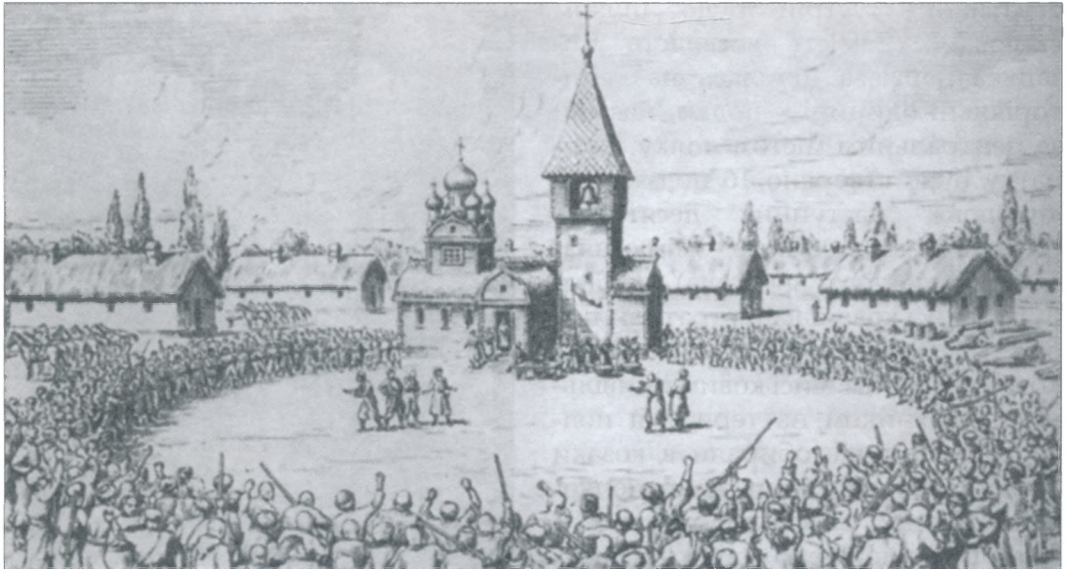

19.2. Писар, чільний урядник
гетьманського уряду – Генеральної
військової канцелярії

Козацькою державою управляла Генеральна військова канцелярія під проводом гетьмана, який мав широкі владні повноваження: наприклад, він видавав універсали і був водночас верховним головнокомандувачем, очільником держави, найвищим суддею і фінансовим керівником (генеральним підскарбієм). Керувати гетьману допомагали члени генеральної старшини, що її утворювали вісім осіб і дві ради – генеральної військової ради та ради старшин. Урядовці всіх трьох рівнів управління – генерального, полкового

19.3. Козацька загальна військова рада,
в якій часом брало участь до кількох
тисяч осіб – старшина і прості козаки.
Рада зазвичай збиралась у Переяславі на
лівому березі Дніпра або вздовж р. Росави
поблизу правобережного Канева

та сотенного – складали старшину, тобто козацьку еліту.

Першою столицею Козацької держави Хмельницький зробив Чигирин. Після 1663 р., через подальші територіяльні поділи, Чигирин був столицею лише Правобережної України (1665–1676), а столицею Лівобережної України були північніший Гадяч (1663–1668), Батурин (1669–1708) та Глухів (1708–1786).

Вже сама назва Козацької держави добре відбивала суть нового політичного утворення: керівництво держави на всіх трьох рівнях управління поєднувало військову та цивільну владу. Отож, держава офіційно називалася Військом Запорозьким, але, попри свою назву, була створена не запорожцями, а реєстровими козаками, що мешкали на українських землях далеко

19.4. Іноземні послы чекають на авдієнцію в гетьмана Хмельницького в Чигирині; з офорту Тараса Шевченка «Послы в Чигирині» (1844)

19.5. Печатка реєстрових козаків, а згодом і Козацької держави; малюнок із книги Касіяна Саковича (1622)

на північ від Запорозжя. Фактично Запорозжя перебувало в складі Козацької держави лише за гетьманування Хмельницького. По його смерті, в 1657 р., воно, як і перед 1648 р., пішло власним шляхом (див. нижче розділ 23).

Юридично ні Козацька держава, ні її пряма наступниця Гетьманщина не були незалежними, обидві радше були автономіями у складі Речі Посполитої та Московщини.

Польський король був формальним володарем усієї Козацької держави між 1649 і 1654 роками, а у 1658–1676 роках – її правобережної частини. Стосунки між Козацькою державою та Річчю Посполитою спиралися на свого роду персональній унії між гетьманом і королем. Московський цар був формальним володарем усієї Козацької держави впродовж 1654–1657 років, а на Лівобережжі – від 1663 р.

20

Українські землі за часів Руїни у 1657-1686 роках

У своїх намаганнях примусити Річ Посполиту провести структурні зміни, які надали б особливого статусу козакам, Богдан Хмельницький сподівався створити велику коаліцію іноземних політичних сил. Серед них мали бути православні Московщина та Молдавія, ісламські Османська імперія та Кримського ханату, протестантська Трансильванія й окремі литовські протестантські князі. Проте врешті-решт із цієї коаліції нічого не вийшло, а єдиним реальним наслідком зовнішньої політики Хмельницького став союз із Московським царством.

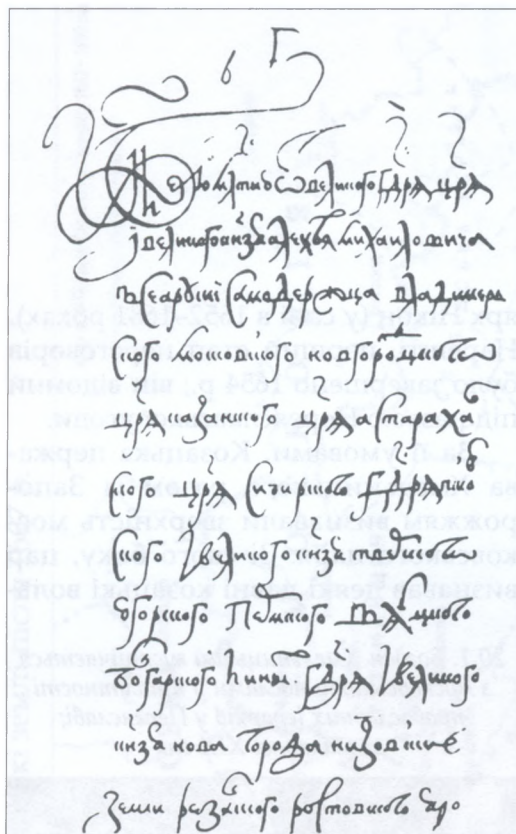
Невдовзі після двох своїх перемог над військом Речі Посполитої в травні 1648 р. Хмельницький, улягаючи проханням православного духовництва, почав домагатися союзу із Москвою. Минуло цілих п'ять років, доки московський цар Алексей Михайлович (правив у 1645–1676 роках) не відчув себе достатньо впевнено, щоби прийняти під свою руку колишніх польських підданих – українських козаків. Як і в Україні, в Московщині православна Церква виявилася вирішальним чинником у козацько-московських політичних переговорах. Фактично, першим, хто намовив царя погодитись на прохання Хмельницького, був новообраний московський патрі-

ярх Нікон (у сані в 1652–1681 роках). Нарешті, перший етап переговорів було завершено 1654 р.; він відомий під назвою Переяславської угоди.

За її умовами, Козацька держава Хмельницького разом із Запорожжям визнавали зверхність московського царя. Зі свого боку, цар визнавав деякі давні козацькі воль-

20.1. Богдан Хмельницький зустрічається з московськими послами у присутності православних ієрархів у Переяславі; з малюнка XIX ст.

20.2. Грамота царя Алексея Михайловича 1654 р., що визнавала присягу козаків на вірність у Переяславі

ності. Крім того, вважаючи себе абсолютним володарем цих нових земель, він змінив свій титул так: цар всієї Великої та Малої Русі. Другий етап приєднання православного руського населення Речі Посполитої до Московщини розпочався через два роки. Внаслідок успішної військової виправи в білоруські землі Великого Князівства Литовського та селянського повстання на цих землях у 1656 р. цар іще раз змінив свій титул. Цього разу він звучав так: цар усієї Великої, Малої та Білої Русі.

Як і можна було очікувати, Переяславська угода призвела до прямого воєнного конфлікту між Річчю Посполитою та Московщиною. Такий розвиток подій припав на найскрутніший для Польщі час, бо в 1655 р. на її землі напали з півночі Швеція, а із заходу – Бранденбург. Відтоді й аж до 1686 р. більша частина Речі Посполитої та козацької України пережили практично цілковите безладдя. Цей час відомий у польській історії як Потоп (1655–1661), а в українській – як Руїна (1658–1686).

Від самого початку Хмельницький і його козацькі наступники розглядали Переяслав як добровільний політичний союз, відкритий до подальших перемовин. Натомість московський цар розглядав Переяслав як акт підкорення і територіально-го розширення. Попри такі відмінні тлумачення, до самої своєї смерті 1657 р. Хмельницький провадив незалежну зовнішню політику, яка іноді узгоджувалась, а часом суперечила інтересам Москви. Деякі гетьмани-наступники Хмельницького (особливо Іван Виговський і Петро Дорошенко) навіть намагалися порозумітися з ворогами Москви – Річчю Посполитою або Османською імперією.

На позір суперечливі політичні рішення українських провідників віддзеркалювали тривалі суперечності всередині козацького суспільства. Приміром, запорозькі козаки ніколи не довіряли реєстровим козакам і їхній старшині, що становили ядро держави Хмельницького. Якщо сам Хмельницький мав повагу обох боків, то після його смерті старі поділи різко загострилися. Запорозькі

20.3. *Іван Виговський (убитий 1664 р.) – другий після Хмельницького гетьман (1657–1659), прихильник створення козацького Великого князівства Руського у складі Речі Посполитої*

козаки та їхні прибічники серед селян надалі підтримували московського православного царя, тоді як гетьмани та старшина Козацької держави шукали союзу з будь-якою силою (Московським царством, Річчю Посполитою, Османською імперією тощо), яка, на їхню думку, хотіла і могла забезпечити їм найвищого політичне та соціальне становище.

Після великомасштабного вторгнення московської армії та її поразки від об'єднаного польсько-ногайсько-козацького війська під Конотопом у липні 1659 р. (див. мапу 18) стосунки між Московщиною та Польщею зайшли в глухий кут. Козацькі гетьмани намагалися зберегти територіальну цілість своєї держави, але на практиці її було поділено майже навпіл по Дніпру. Правобережжя стало частиною польської сфери впливу, а Лівобережжя разом із Києвом залишалося під московським контролем. Запорожжя на півдні перебувало під спільною опікою Варшави і Москви. Цей поділ було формально potwierджено Андрусівською угодою 1667 р. й «увічнено» 1686 р. Хоча початкова угода передбачала, що місто Київ з околицями перебуватиме під московською орудою лише два роки, проте згодом цей термін було подовжено, а відтак він узагалі перетворився на постійний.

За Андрусівським територіальним поділом козаки відтоді мали дві «держави» і двох гетьманів – окремо

20.4. *Петро Дорошенко (1627–1698) – гетьман Правобережної України (1665–1676), прихильник переходу Козацької держави під протекторат Османської імперії*

20.5. Святий Дмитро Тинталю (1651–1709) – богослов, від 1702 р. – митрополит Ростовський

для польської Правобережної України та для московської Лівобережної України. Іноді гетьмани-суперники вели козацьке військо один проти одного в складі армій своїх володарів; іноді якийсь гетьман пробував об'єднати обидві частини Козацької держави за підтримки Османської імперії. Так, 1672 р., після того, як козаки втягнули Османську імперію у свою внутрішню політику, її армія завдала поразки польському війську та захопила велику частину Правобережжя, зокрема Брацлавщину, Поділля і південь Київського воєводства.

20.6. Стефан Яворський (1658–1722) – богослов, поет і філософ, від 1701 р. – місцезблуститель патріяршого престолу Російської православної церкви, від 1721 р. – президент новозаснованого Священного Синоду

Попри ці територіяльні втрати, Річ Посполита відновила свою міць у 1680-х роках. На той час державою правив Ян III Собеський (у 1674–1696 роках), який уславився на всю Європу як великий полководець. Намагаючись утворити загальну анти-османську коаліцію християнських держав Центральної Європи, Собеський спершу вирішив забезпечити собі східний фланг, уклавши нову угоду із московським царем. 1686 р. обидва володарі проголосили вічними домовленості, досягнуті в Андрусові майже 20 років перед тим. За ними Річ Посполита відмовлялась від усіх своїх претензій на Лівобережну Україну, Київ та інші спірні міста, що лежали північніше (як-от Стародуб і Смоленськ). Польща також визнавала владу Москви над запорозькими козаками. Мірою того, як доба Руїни добігала кінця, Козацька держава Хмельницького

20.7. *Теофан Прокопович (1681–1736) – богослов і письменник, від 1720 р. – єпископ Псковський, Нарвський та Ізборський, потім Новгородський і Великолуцький, а від 1721 р. – віце-президент Священного Синоду Російської православної церкви*

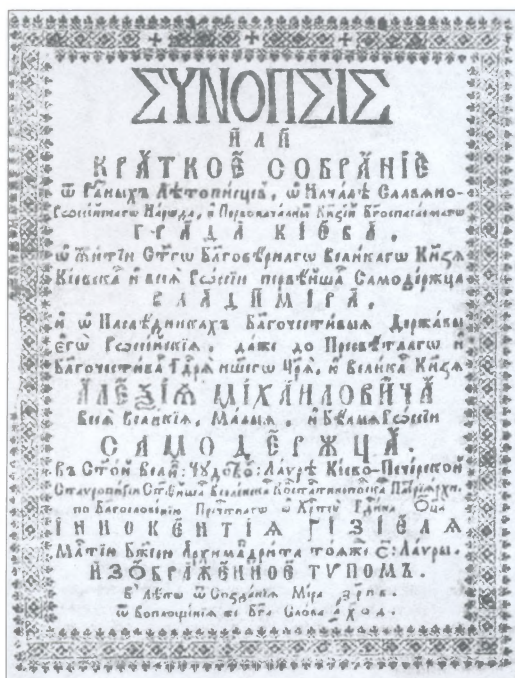
розпалась навпіл, а українські землі загалом поділили Московщина, Польща та Османська імперія, тоді як південні степи та Кримський півострів надалі належали Кримському ханату.

На тих українських землях, що ввійшли до складу Московщини, впродовж другої половини XVII ст. відбулися важливі зміни. Зокрема, зберігаючи великою мірою політичну автономію, ці землі водночас дедалі активніше долучались до спільного із Московщиною культурного і церковного життя. Доти православна Церква західної Русі (нинішні Україна та Білорусь) перебувала під юрисдикцією Константинопольського патріярха. Після 1686 р., однак, головний ієрарх регіону – Київський митрополит – висвячувався в Москві. По суті, це означало, що відтепер Православна церква в Україні та Білорусі (зокрема з населеними православними землями у складі Речі Посполитої) ставала частиною Російської православної церкви на чолі з московським патріярхом.

Пристаюючи до нової правової ситуації, кілька видатних церковних діячів і науковців, пов'язаних із Київською академією: Дмитро Туптало, Стефан Яворський і Теофан Прокопович, – в останніх десятиліттях XVII ст. вирушили на північ і посіли там чільні місця в Російській православній

20.8. *Інокентій Гізель (1600–1683) – філософ і богослов, від 1656 р. – архимандрит Києво-Печерської Лаври*

20.9. Титульна сторінка «Синопису» (видання 1674 р.) – підручника з історії, що до 1836 р. був перевиданий 29 разів

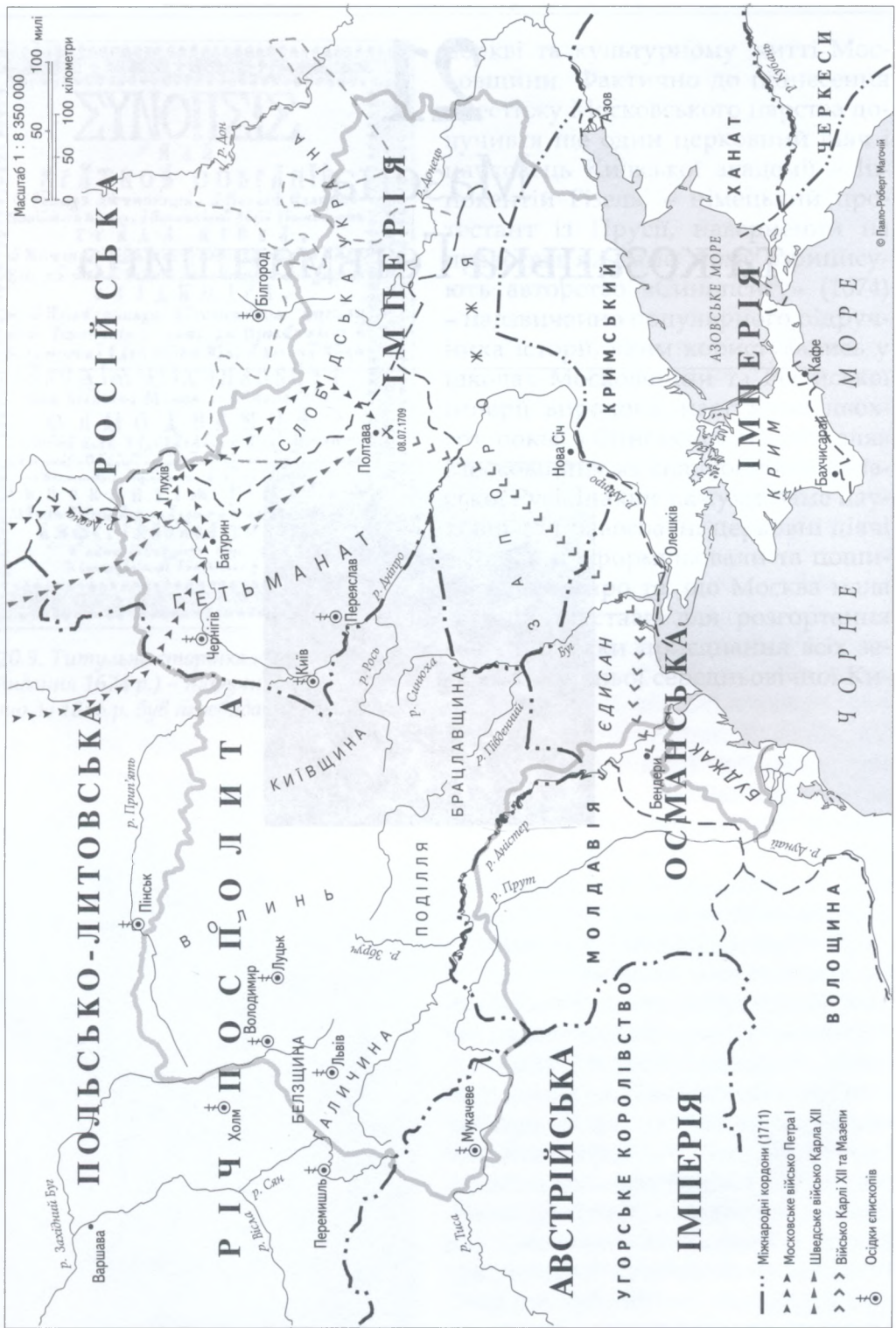
церкви та культурному житті Московщини. Фактично до піднесення престижу Московського царства долучився ще один церковний діяч і науковець Київської академії – Інокентій Гізель, – німецький протестант із Пруссії, навірений на православ'я. Саме йому приписують авторство «Синопису» (1674) – надзвичайно популярного підручника історії, яким користувались у школах Московщини та Російської імперії впродовж наступних двохсот років. «Синопис» представляв Московщину як спадкоємицю Київської Русі. Інакше кажучи, саме науковці та православні церковні діячі з України сформулювали та поширили ідею про те, що Москва мала законні підстави для розгортання своєї політики приєднання всіх земель колишньої середньовічної Київської Русі.

21

Мазепа та козацька Гетьманщина

21. Україна близько 1740 р.

Вже наступного року після підписання Вічного миру 1686 р. між Московщиною та Польщею козацька Україна вступила в період відносної стабільності, що тривав принаймні до початку XVIII ст. Тодішні зміни здебільшого були наслідком політики нового гетьмана Лівобережної України Івана Мазепи (правив у 1687–1709 роках). Його успіхи зумовили дуже близькі особисті стосунки гетьмана з верховним володарем Козацької держави, царем Петром I (правив у 1682–1725 роках).

Після Хмельницького Іван Мазепа був, мабуть, найвпливовішим з усіх українських гетьманів. Рання кар'єра Мазепи відбивала швидкі політичні зміни доби Руїни. Він розпочав зі служби польському королю, а потім пропольському правобережному гетьману, який уклав союз із Османською імперією; згодом Мазепа переорієнтувався на Москву, і та посприяла обранню його гетьманом лівобережної Козацької держави, що вже була тоді відома як Гетьманщина.

Перші тринадцять років правління Мазепи, від 1687 по 1700 роки, позначено суспільною стабільністю, певним економічним зростанням і широкою підтримкою культурних надбань, зокрема, будівництвом або оновленням низки православних

церков і монастирів у стилі, відомому як українське козацьке бароко. Єдиною справжньою проблемою перших років Мазепиною гетьмування були запорожці, які кілька разів повставали проти нього. Попри те, гетьман мав підтримку свого московського зверхника і захисника, царя Петра I, а тому зміг протидіяти

21.1. Іван Мазепа (1639–1709) – гетьман України (1687–1709)

21.2. Київський катедральний собор Святої Софії XI ст., між 1699 і 1707 роками перебудований у стилі українського козацького барока

запорозьким повстанням та іншим зазіханням на свою владу.

Ситуація почала змінюватись із початком Великої Північної війни у 1700 р. На той час Швеція ще не відмовилася від своїх амбіцій контролювати всі землі навколо Балтійського моря. Шведи, очолювані діяльним молодим королем Карлом XII (правив у 1697–1718 роках), розпочали успішний похід на Московщину, а відтак вторглися до Польщі і 1702 р. захопили її столицю Варшаву. Але Москва прийшла на допомогу своєму колишньому ворогові –

Польщі, і цар Пётр I наказав Мазепі та його лівобережним козацьким полкам взяти участь у цій операції. Мазепа ревно служив Москві під час її польської кампанії проти шведів і навіть зумів на два роки (1704–1706) повернути під козацьку владу чималу частину Правобережної України. Однак це призвело до великих людських та матеріальних втрат та зумовило зростання серед козаків незадоволення московською політикою.

На початку 1708 р. Карл XII розпочав генеральний наступ на Москву, але у жовтні того ж року раптово повернув на південь, в Україну. Мазепа, замість того, щоби приєднатись до контратаки московських сил, із менше ніж 4 тисячами коза-

21.3. Рештки кам'яниці Мазепи на гетьманському дворі в Батурині; малюнок XIX ст.

ків перейшов на бік шведів. Сподіваючись на те, що шведи стануть панівною силою в цілій Східній Європі, Мазепа домігся від Карла XII гарантії оборони незалежної Козацької держави на обох берегах Дніпра. Цар Пьотр I був заскочений «зрадою» Мазепи та у відповідь вислав московські війська проти Гетьманщини, які вщент зруйнували її столицю Батурин і за підозрою у зраді скарали на горло сотні представників козацької старшини. Коли ж навесні 1709 р. запорозькі козаки неочікувано приєдналися до шведів,

армія Петра I напала на Стару Січ і зруйнувала її.

Впевненість Мазепи в перемозі шведів виявилася безпідставною. 8 липня 1709 р. шведське військо на чолі із Карлом XII та Мазепа із запорожцями зазнали приголомшливої поразки від московської армії в битві в самому серці Гетьманщини – під Полтавою. Шведському королю пощастило утекти, як і Мазепі, що помер кілька місяців потому на вигнанні, на османській території. Попри результати Полтавської битви, Північна війна тривала ще впро-

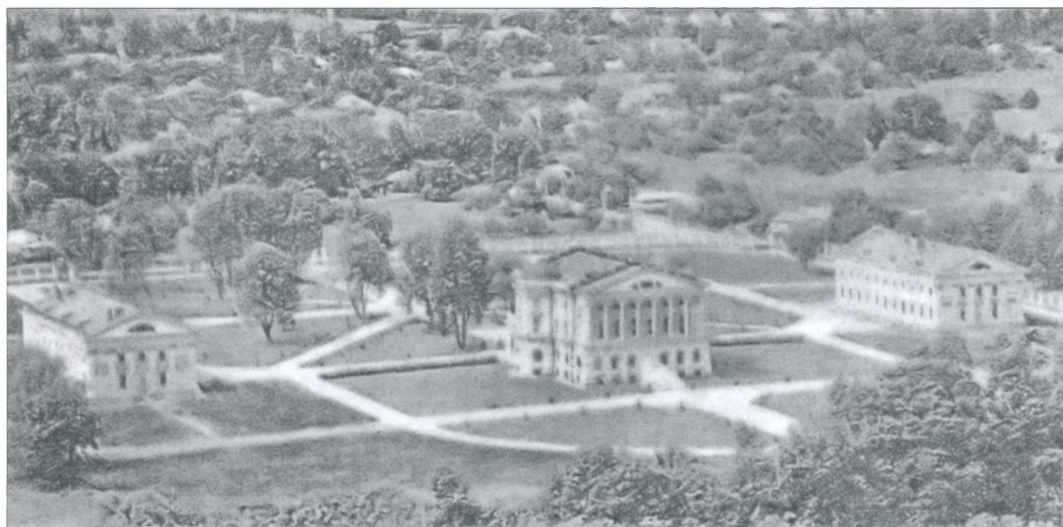
21.4. Переможний цар Пьотр I під час Полтавської битви – одного зворотних пунктів європейської історії. Битва відбулася 8 липня 1709 року поблизу міста Полтави на Лівобережжі; з тогочасної гравюри

21.5. Князь Кирило Розумовський (1728–1803) – гетьман Козацької держави (1750–1764)

21.6. Реконструкція гетьманського палацу в Батурині, спроектованого за правління гетьмана Розумовського, але побудованого лише у 1799–1803 роках

довж 12 років – до 1721 р., – аж поки Швеція назавжди облишила свої плани щодо Східної Європи. Того ж року Пьотр I проголосив себе імператором держави, яку відтоді називали Російською імперією, і це стало символом її панівного становища в цілому регіоні.

Для козацької Гетьманщини наслідки Полтавської битви були катастрофічними. Пьотр I і його наступники взяли за ліквідацію всіх виявів її автономного статусу, хоча їхня політика і змінювалася залежно від того, з яким із трьох окремих козацьких утворень вони мали справу – з Гетьманщиною, Запорожжям (див. розділ 23) чи Слобожанщиною (див. розділ 22).

Найдовше тривали намагання обмежити та врешті скасувати автономію Гетьманщини. Вже 1708 р. було призначено нового гетьмана, наступника Мазепа, але цар Пьотр I відмовився підтвердити статті Переяславської угоди, що дотепер робилося щоразу при призначенні нового гетьмана. Натомість він

підтвердив лише деякі з козацьких вольностей на власний розсуд. Столицю Гетьманщини було перенесено з Батурина до Глухова – ближче до московського кордону, полковників відтоді безпосередньо призначав царський уряд, а московські генерали, переважно німецького походження, дістали великі земельні маєтності на території Гетьманщини.

Після завершення Великої Північної війни Пётр I здійснив низку структурних змін. 1722 р. стосунки із Гетьманщиною було виведено з відання Колегії іноземних справ і передано до Сенату, який опікувався внутрішніми справами імперії. Того ж року було запроваджено Малоросійську колегію у складі шести офіцерів російських полків, розквартированих у Гетьманщині. Ця колегія стала фактично паралельним урядом Гетьманщини. За відсутності

21.7. *Маріїнський палац у Києві (1745–1755); спроектований Бартоломео Растреллі на замовлення імператриці Єлизавети I як гостьова резиденція членів імператорської родини. Сучасного вигляду палац набув 1870 р., а від 1991 р. став палацом для офіційних прийомів президента незалежної України*

гетьмана (імперський уряд не дозволив козакам вибирати нового гетьмана 1723 р.) Малоросійська колегія, по суті, стала одинокою владою в Гетьманщині.

Впродовж наступного півстоліття політика Російської імперії щодо Гетьманщини коливалася між визнанням її певної автономії, зокрема через вибори гетьманів, і відновленням централізованого управління через поновлення діяльності Малоросійської колегії. Останній гетьман, Кирило Розумовський, упродовж свого правління в 1750–1764 роках не без певного успіху намагав-

21.8. Андріївська церква у Києві (1747–1753), спроектована для імператриці Єлизавети I архітектором Бартоломео Растрелі

ся перетворити Гетьманщину якщо не на незалежну, то принаймні на автономну державу. Він здійснив адміністративну і правову реформи, збільшив політичні права козацької еліти (старшини), тобто шляхти в зародку, а також повернув столицю до Батурина і там почав споруджувати для себе та для своїх наступників монументальний палац, що мав адекватно репрезентувати статус гетьмана як глави держави. Тоді ж імперський уряд проявив свою владну присутність через спорудження в

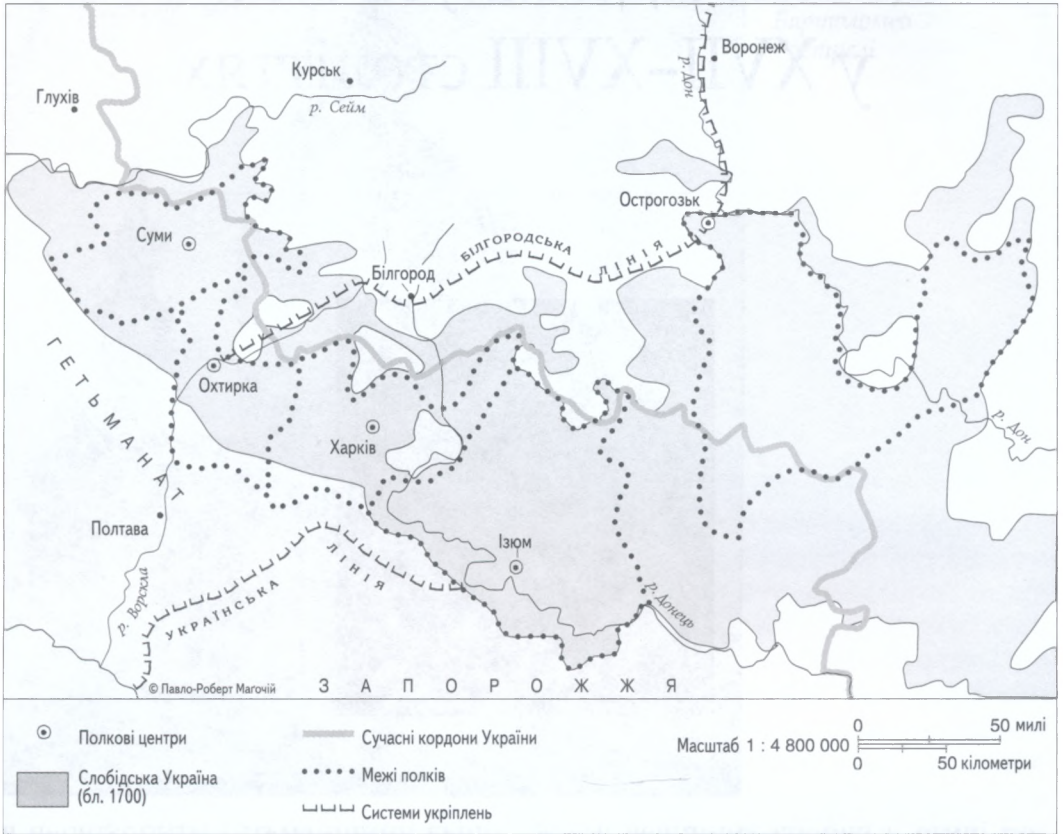
Києві величних споруд у стилі рококо – Маріїнського палацу та Андріївського собору, – авторства італійського архітектора Бартоломео Растрелі. Однак російський уряд виявляв свою присутність не лише в пам'ятках архітектури. Всі козацькі території України одна по одній втрачали рештки автономного статусу, приречені на повну інкорпорацію в Російську імперію. Спершу це трапилося зі Слобідською Україною, потім із Запорожжям і, врешті-решт, із Гетьманщиною.

22

Слобідська Україна у XVII–XVIII століттях

22. Слобідська Україна

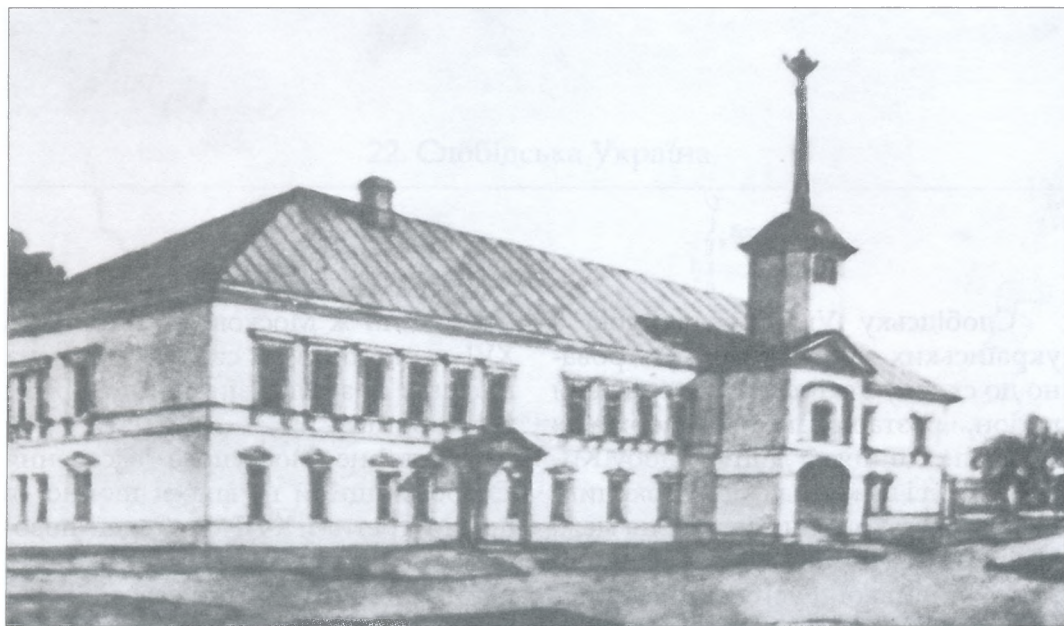
Слобідську Україну першою з українських земель було інтегровано до складу Російської імперії. Цей регіон, розташований у верхів'ях Ворскли, Донця та Дону, у добу Київської Русі лежав на східній околиці Переяславського князівства, на межі із відкритим степом. Через те, що ці землі Київської Русі першими потрапляли під удар кочовиків зі сходу, вони завжди були малозаселені. А що після монгольської навали у середині XIII ст. межа постійних поселень відійшла далі на північ, то Слобідська Україна упродовж століть залишалася практично безлюд-

ною. Коли ж Московське царство в XVI ст. поширило свої кордони на південь, ці землі увійшли до сфери його впливу.

Повторне поступове заселення Слобожанщини почалося щойно в другій третині XVII ст. Серед новоприбульців переважали козаки, селяни та всі ті, хто рятувався від наслідків тодішніх польсько-козацьких конфліктів або просто хотів утекти від поширення польської фільваркової системи та від її дедалі обтяжливіших повинностей. Подальша масова іміграція була пов'язана із рішенням московського уряду збудувати укріп-

22.1. Харківська фортеця у XVII ст. на малюнку початку XX ст. художника Миколи Самокиша

22.2. Реконструкція Харківського колегіуму (1726–1817); пізніше – духовна семінарія

лену прикордонну смугу в самому серці Слобожанщини.

Практика побудови захисних споруд у вигляді товстої дерев'яної стіни і частоколу із загострених колод існувала ще за доби Київської Русі. Ця практика особливо поширилась у долині річки Рось, яка у ті часи була південним кордоном Київської Русі. Між 1635 та 1651 роками московити спорудили так звану Білгородську лінію загальною довжиною 770 км. Вона йшла на схід від Охтирки, яка тоді стояла біля кордону Речі Посполитої, до Острогозька, а потім на північ долиною Дону, до Воронежа й далі (див. мапу 18). Уздовж міцної дерев'яної стіни (*засечная черта*) поставали укріплені міста, двадцять із яких було споруджено за десять років (1637–1647).

Перша масштабна іміграція сюди з козацької України (числом приблизно 20 тисяч осіб) припадає на 1638–1648 роки. Московська влада вітала новоприбульців і дозволила їм засновувати вільні поселення або *слободи*, звідки й пішла назва цілого регіону. Повстання Хмельницького 1648 р. і його наслідки породили нескінченний потік імігрантів, які принесли із собою козацьку систему комбінованої військово-цивільної адміністрації на основі полкової системи, властивої для Козацької держави Хмельницького в рамках Речі Посполитої (див. розділ 18).

1650 р. на Слобожанщині існувало чотири полки: Сумський, Охтирський, Харківський та Ізюмський; п'ятий полк далі на сході – Острогозький – було засновано 1685 р. Через політичну нестабільність у козацькій Україні за часів Руїни дедалі більше біженців переселялося на схід, у Слобідську Україну, тому

її населення зросло до 120 тисяч осіб наприкінці XVII ст. і до 660 тисяч – на 1773 р. Для захисту цих колоністів упродовж 1730-х років було збудовано нову лінію вздовж південного краю Слобідської України. Відома в історії як Українська лінія, вона починалася на Дніпрі неподалік гирла Ворскли і простягалась на північний схід уздовж кордону між Запорозжям і Гетьманщиною десь на 285 км до фортеці Ізюм на річці Сіверський Донець.

Попри те, що Слобожанщина перейняла базову адміністративну модель від Козацької держави (Гетьманщини), відмінності її функціонування відбивали специфічну політику централізованої Московської держави. Хоча кожен слобідський полк мав власних полковника і старшину, полки не становили єдиної адміністративної одиниці на чолі із гетьманом, як у сусідній Козацькій державі. На відміну від неї, кожен слобідський полк відповідав безпосередньо перед московським урядом або перед царським намісником (воєводою), який мешкав у Білгороді. Московщина, а згодом Російська імперія запровадили також реєстр для фіксації кількості слобідських козаків, яких залучали до військових походів, часто далеко поза межами рідного регіону.

Процес повної інтеграції Слобідської України до складу Російської імперії розпочався 1732 р. зі скорочення козацького реєстру до 23 тисяч чоловік і з підпорядкування полків загальноармійському регламентові. Протести слобідських козаків відтягли впровадження цих реформ, проте російський уряд розмістив тоді в ре-

22.3. Григорій Сковорода (1722–1794), уславився як моральний філософ, поет і «мандрівний вчений»

гіоні свої полки та створив нові військові формування, які конкурували із козацькими.

Нарешті, 1765 р., за царювання імператриці Єкатеріни II (правила у 1762–1796 роках) автономний статус Слобідської України було скасовано. Замість п'яти полків було створено єдину імперську губернію під назвою Слобідсько-Української на чолі із генерал-губернатором, який мав осідок у Харкові. Як і інші російські губернатори, він напряду підпорядковувався імператорському уряду в Петербурзі. Щодо долі різних соціальних станів Слобожанщини, то реєстрові козаки одержали статус державних «військових

обивателів», а козацька старшина згодом дістала статус російських дворян.

Адміністративний центр Слобожанщини – Харків – став важливим осередком культури ще до повної інтеграції регіону до складу Російської імперії. Від 1726 р. в ньому містилася семінарія та колегіум, в яких навчались і майбутні православні

священики, і ті, хто готувався до світської кар'єри. Серед найвідоміших викладачів колегіуму був філософ і поет Григорій Сковорода. Слава Харкова як освітнього центру тривала і в наступному столітті, коли 1805 р. з ініціативи місцевих філантропів і міської влади там постав перший на українських землях Російської імперії університет.

23

Запорожжя і Південна Україна у XVIII столітті

23. Запорозжя і Новоросія

На відміну від Слобідської України, Запорожжя й українські землі далі на південь (зокрема і Крим) були істотно більшими територіями із багато бурхливішою історією. Відповідно, їхнє приєднання до складу Російської імперії було доволі непростим і тривало аж до останнього десятиліття XVIII ст. Спершу це сталось із Запорожжям 1775 р. Потім, упродовж наступного десятиліття, Росія нарешті перемогла Османську імперію та назавжди усунула її, разом із Кримським ханатом, із північного Надчорномор'я. Внаслідок цього між 1774 і 1791 роками Південну Україну та Кримський півострів було прилучено до Російської імперії.

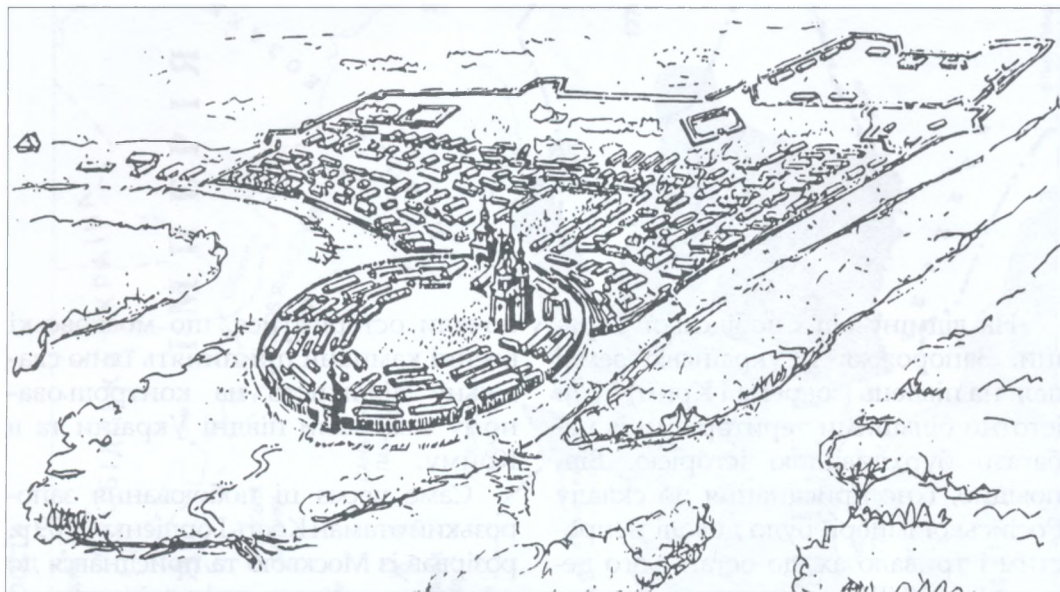
Коли 1649 р. Богдан Хмельницький створив Козацьку державу, Запорожжя офіційно називалося Військом Запорозьким Низовим, щоби відрізнятись від Війська Запорозького – так називалася ціла Козацька держава (Гетьманщина) під безпосередньою владою гетьмана. Після смерти Хмельницького 1657 р. Військо Запорозьке Низове надалі існувало як незалежне утворення з осідком на Січі (див. мапу 17) на чолі із кошовим отаманом, якого обирали щороку. На відміну від Гетьманщини, запорожці послідовно дотримувалися промосковської політики аж до початку XVIII ст. Тоді, однак, вони

почали остерігатися, що московські військові кампанії припинять їхню самовільну діяльність на контрольованому османами півдні України та в Криму.

Саме через ці побоювання запорозький отаман Кость Гордієнко 1709 р. розірвав із Москвою та приєднався до шведських військ, що тоді наступа-

23.1. Запорозький кошовий отаман на картині художника XIX ст. Іллі Рєпіна

23.2. Реконструкція Нової Січі
у середині XVIII ст.

ли, а після спільної поразки знайшов притулок в Османській імперії. Понад два десятки років (1711–1734) близько восьми тисяч запорожців мешкали на Олешківській січі у гирлі Дніпра, під зверхністю кримського хана. Відмовитися від цієї протекції вони не могли через небезпеку нападів ханових васалів. Врешті, незадоволені козаки почали домагатися дозволу повернутися на рідні землі, що на той час вже були у володінні Російської імперії. Відтак, по смерті Гордієнка 1733 р., коли Росія готувалась до нової кампанії проти османів, царський уряд 1734 р. підписав із запорожцями угоду, яка дістала назву Лубенської.

За угодою запорозьким козакам повертали всі їхні колишні території, звані Вольностями Війська Запорозького Низового. Їхнім осідком ставала Нова Січ, збудована на Дніпрі за 5 км від Старої Січі, що її зруйнувало

1709 р. московське військо, коли запорожці перейшли на бік шведів. Запорозцям дозволялося самоврядування за їхніми давніми звичаями, вони також мали служити у складі російського війська, розквартированого в Гетьманщині, і за це одержувати щорічну платню. 1734 р. з Кримського ханату повернулося щонайбільше 20 тисяч запорожців, але цього було замало з огляду на величезну територію в їхньому розпорядженні. Щоби подолати цю демографічну проблему, запорожці вирішили створити усталенішу адміністрацію та запросити на свої землі переселенців.

Запорозька адміністративна система відтоді складалась із восьми паланок: Бугогардівської, Кодацької, Протовчанської, Орельської, Самарської, Кальміюської, Інгульської та Прогноїнської. Паланки очолювали полковники, які мали обмежені повноваження й призначалися кошовим отаманом Січі. Більшість селян, що їх запорожці змогли привабити

як переселенців, були втікачами з польської Правобережної України та з лівобережної Гетьманщини. Під 1762 р. на Запорозжжі мешкали десь 33 700 козаків і 150 000 вільних селянхуторян. Однак російська влада мала свої наміри щодо Запорозжжя. Вона систематично збільшувала свою владу над цією територією, будувала фортеці та запрошувала з-за кордону переселенців, які перебували в прямій залежності від центрального уряду. Перші фортеці з імперськими залогами з'явилися біля Нової Січі вже 1735 р., а упродовж 1750-х років вони постали вздовж Синюхи та Південного Бугу, тобто на західних кордонах Запорозжжя із Польщею й Османською імперією.

Тоді ж російський уряд почав розподіл запорозьких земель. Скажімо, 1746 р. він віддав шматок степової землі на крайньому сході Запорозжжя донським козакам. Потім на північних околицях Запорозжжя уряд відрізав три смуги землі й оселив на них сербів та інших вихідців з Балкан і козаків зі Слобожанщини та Гетьманщини. Ці три терени почали зватися Новосербією (від 1751 р.), Слов'яносербією (від 1753 р.) та Новослобідським полком (від 1754 р.). Всі нові утворення було влаштовано на кшталт прикордонних військових полків, у кожному з них постали укріплені міста – Новомиргород (в Новосербії), Бахмут (сьогоднішній Артемівськ – в Слов'яносербії) та Єлисаветград (нинішній Кіровоград – у Новослобідському полку). 1764 р. сербські та слобідський прикордонні регіони разом із п'ятнадцятьма козацькими сотнями у південній Гетьманщині було об'єднано в імперську

23.3. Задунайський козак у військовому строї

губернію під назвою Новоросія зі столицею в Кременчуці.

Запорозжці противились цим зазіханням на їхні території, й тому часто конфліктували із сербськими поселенцями. Водночас вони віддано служили Росії у двох головних кампаніях проти Османської імперії в 1735–1739 роках і в 1768–1774 роках. Але доля запорозжців більше залежала від подій на сході, де донські та яїцькі козаки брали активну участь у найбільшому внутрішньому потрясінні Росії у XVIII ст. – повстан-

23.4. Проект пам'ятника у Херсоні князю Грігорію Потьомкіну (1739–1791) від 1774 р. верховний головнокомандувач, генерал-губернатор і намісник Новоросії). Тут його представлено в образі римського можновладця

ні Пугачова 1773–1774 років. Після придушення повстання Єкатеріна II вирішила перетворити імперські околиці так, щоби вони підлягали безпосередньому контролю центрального уряду в Петербурзі.

У цьому контексті вже не мала значення віддана служба запорожців Росії в двох її останніх переможних кампаніях проти турків, одна з яких завершилась підписанням дуже вигідного для Росії миру із набуттям нею нових територій. Повертаючись додому 1775 р., російські війська раптово

напали на Запорозжя і зруйнували Нову Січ. Частина запорожців забрали до імперської армії, інші залишились на Запорозжі як вільні хуторяни, решті ж було дозволено утворити власні козацькі формування на службі імперії. Серед них було Катеринославське козацьке військо; його козаки разом із козаками Бузького козацького війська 1787 р. оселились уздовж російського кордону з Єдисаном, що перебував під османським контролем. А козаків Чорноморського війська, сформованого 1788 р., було поселено в південному Єдисані з центром у Слободзеї. Проте ці формування проіснували недовго. Вже 1796 р. Катеринославське козацьке військо розформували, а чорноморських козаків ще раніше (1792) переселили на Кубань, на схід від Азовського моря.

Ті ж козаки, які противились руйнуванню Січі росіянами, втекли на південь під протекцію Османської імперії, влада якої 1775 р. дозволила їм оселитись у дельті Дунаю. Проте вже незабаром деякі задунайські козаки, незадоволені османською владою, почали шукати кращого життя в Австрійській імперії (в Банаті, в районі Нижньої Тиси, між 1785 та 1812 роками) або повернулись на територію Російської імперії. Коли ж частина з них повернулась до Росії в 1828 р., османські власті сприйняли це як зраду та зруйнували Дунайську січ у Верхньому Дунавці (тепер – Дунавецу де Сус в Румунії). Український композитор XIX ст. Семен Гулак-Артемівський увічнив драматичне життя задунайських козаків в опері «Запорожець за Дунаєм» (1863).

На землях Запорозжя паланковий устрій було скасовано, а всі його

території приєднано до Новоросійської губернії. Далі на півдні внаслідок Кучук-Кайнарджийського миру 1774 р. Росія дістала від османів чималу територію навколо Маріюполя у північному Надазов'ї та між гирлами Дніпра й Південного Бугу. Росія також змусила Османську імперію визнати незалежність Кримського ханату. Та ця незалежність виявилася нетривалою, бо вже 1783 р. Росія просто загарбала цілий ханат. Відтак 1791 р. Росія захопила Єдисан, ще одну османську територію далі на захід – між Південним Бугом і Дністром. Відтоді ціла південна Україна та Крим стали частиною Російської імперії. Разом із цими набутками Єкатеріна II втілила віковичню мрію своїх московських і російських попередників – поширити кордони держави до самого Чорного моря.

23.5. Тогочасне алегоричне зображення російської імператриці Єкатеріни II під час її подорожі новоприєднаними землями Південної України та Криму

До складу нової губернії імперії – Новоросійської, – входили Запорозжя (з його колишніми землями Новосербією, Слов'яносербією та Новослобідським полком), трикутник між Південним Бугом і пониззям Дніпра, Єдисан, Крим і степові терени ногайських татар. Увесь цей час Новоросія перебувала під управлінням фаворита Єкатеріни II князя Грігорія Потьомкіна, який майже відразу розпочав колонізувати цю величезну територію. Кілька міст було побудовано заново або розбудовано із наявних фортець, серед яких були Єлизаветград (нині Кіровоград) і Катеринослав (нині Дніпропетровськ) на Запорозжжі, Севастополь у Криму,

Маріюполь у Надазов'ї, Миколаїв і Херсон поблизу гирла Південного Бугу і Дніпра. Потьомкін запросив до українських степів Новоросії румунських переселенців із сусідньої Молдавії, а також представників низки інших народів Османської імперії – болгар, турків, албанців тощо. Колоністів приваблювали обіцянки вільної землі та звільнення від оподаткування принаймні на 20–30 років. Найбажанішими переселенцями, завдяки опануванню ними передовими технологіями, були німці з Центральної Європи – і католики, і протестанти (зокрема меноніти). Єкатеріна II видала кілька спеціальних указів (у 1763, 1789 і 1790 роках), що надавали привілеї німцям – переселенцям до степів південної України (Новоросії) й далі на схід – до Середнього Поволжя.

Забезпечивши надійний контроль над Запорозжям і південною Україною, Єкатеріна II взялася за Гетьманщину – останню козацьку територію України, яка ще мала деякі риси автономії. 1764 р. Кирило Розумовський легко погодився вийти

у відставку з великою державною пенсією. Після цього Гетьманщиною вдруге і востаннє управляла Малоросійська колегія на чолі з президентом графом Петром Румянцевим. За наказом Єкатеріни II він мав покінчити із рештками автономії Гетьманщини, що і здійснив у кілька етапів. 1781 р. було скасовано полковий устрій, зліквідовано Малоросійську колегію, а Гетьманщину розділено на три звичайні імперські губернії: Новгород-Сіверську, Чернігівську та Київську. 1783 р. було скасовано козацьку військову систему, а також обмежено свободу переселення селян, що остаточно перетворювало їх на кріпаків. Нарешті, 1785 р. найвищій верстві козацької старшини – так званим *значним військовим товаришам* – було надано статус російських дворян. Цим актом за ними було визнано право спадкового володіння маєтками, їх також було звільнено від обов'язкової державної служби. На 1791 р. всі українські землі на схід і південь від Дніпра були захоплені Російською імперією та стали її невіддільною частиною.

24

Правобережна і Західна Україна у XVIII столітті

Тоді як упродовж XVIII ст. Лівобережжя південна Україна та Крим дедалі більше інтегрувались у Російську імперію, друга «половина» України залишалася під владою Польщі. Українське населення переважало у Київському (без самого Києва), Брацлавському і Волинському воєводствах на Правобережжі, а також у Белзькому і Галицькому (Руському) воєводствах в історичній Галичині.

Польсько-Литовська Річ Посполита змогла пережити Потоп (1655–1661) та перший етап Великої Північної війни (1700–1714), але вона вже не була панівною потугою у Східній Європі. Цю роль тепер дедалі впевненіше відігравала Російська імперія. І хоча Річ Посполита у XVIII ст. ще існувала, ба навіть спромоглася відновити контроль над своїми східними теренами, зокрема над Україною, вона опинилась у сфері зовнішньої політики Росії.

Російський вплив особливо позначився на виборі трьох останніх королів Польщі – Августа II (правив у 1697–1733 роках), Августа III (правив у 1733–1763 роках) і Станіслава II Понятовського (правив у 1764–1795 роках), яких було вибрано переважно завдяки підтримці могутнього східного сусіда Речі Посполитої. Крім

того, під час соціальних потрясінь, позначених шляхетськими конфедераціями проти польських королів, Росія не вагалася для наведення ладу в Речі Посполитій посилати своє військо, яке так довго лишалось у країні, як цього потребував цар.

Роль короля дедалі більше стала символічною, відбиваючи загальний розпад центральної влади в усій Речі Посполитій. По суті, впродовж XVIII ст. розладнався традиційний поділ влади між королем, магнатами (що їх представляв Сенат як верхня палата сейму) і шляхтою (у нижній палаті сейму). Країною фактично керувала група економічно та соціально впливових магнатів, які володіли величезними маєтностями під захистом своїх приватних армій. Хоч як дивно, але саме магнати задля своїх інтересів надали друге життя козаччині на Правобережній Україні.

Десятиліття після 1714 р. було відносно мирним періодом, упродовж якого Польщі пощастило відновити певний контроль над Правобережжям. Але навіть ще раніше, 1699 р., угода з османами забезпечила Короні повернення південних частин Київського та Брацлавського воєводств. Польське панування було відновлено тут переважно зусиллями магнатських родів: потім вони пишалися з

того, що, мовляв, повернули культуру й цивілізацію (під якими розуміли польськість і католицизм) у «дикі» степи України.

На відносно залюдненіших територіях було запроваджено систему оренд, за якої орендарі (переважно євреї) керували великими маєтками й млинами від імени шляхетних власників. Хай якими були втрати єврейського населення під час Хмельниччини, через якихось сто років по тому (у 1760-х) у більше ніж 80 громадах польської України мешкало десь 242 тисячі євреїв. Польські магнати заохочували селян із густонаселених теренів – Галичини, Белзького воєводства та західної Волині, – переселятися до менш заселених районів, наприклад, на схід Брацлавщини та південь Київщини. Подекуди на Західній Україні впродовж майже цілого XVIII ст. невдоволені селяни й пастухи, відомі як опришки, збиралися до купи та нападали на маєтки поміщиків. Найвідоміший опришок – Олекса Довбуш, – діяв на карпатських схилах Покуття, невеликого

регіону між південною Галичиною й Буковиною. Та польська влада ніколи не відчувала серйозної загрози ні там, ані деінде в Західній Україні. Селяни – і поляки, й українці – надалі виконували обтяжливі повинності на користь світських та церковних власників. Тому не дивно, що селян було легко привабити прикордонними землями Правобережжя, на яких їм спочатку дозволялося жити певний час без виконання жодних повинностей: не платити податків і не відробляти панщину на користь своїх панів упродовж п'яти-п'ятнадцяти років, а то й довше.

Повернення польського панування в Україну означало також повернення Римо-католицької церкви і відновлення Унійної церкви, яка в ґрунті речі була Церквою східною, але визнавала владу папи. Хоча Православну церкву не було заборонено, її становище суттєво погіршилося. Одна по одній решта православних єпархій в Україні перейшли на унію: Перемиська 1692 р., Львівська 1700 р. і Луцька 1702 р. До унії 1708 р. навіть приєднався найбільший центр православного відродження кінця XVI ст. – Львівське ставропігієне братство.

*24.1. Палац родини польських магнатів
Потоцьких у Тульчині (1781–1782) –
центрі розлогих земельних маєтностей на
Брацлавщині, в яких мешкало 240 тис. осіб*

За таких політичних, соціально-економічних і культурних обставин велика частина русько-православно-го населення надалі вірила, що десь на сході, за Дніпром, у православній Росії, умови ліпші. З упевненістю можна твердити, що впродовж XVIII ст. підросійське Запорожжя все ще приваблювало незадоволених селян польського Правобережжя. Саме на правобережних землях, що межу-

24.2. Карпатський опришок на малюнку невідомого художника (1677)

вали із Запорожжям і Гетьманщиною, тобто на сході Брацлавщини та в трикутнику південніше річки Рось, імовірність великих селянських заворушень була найбільшою. Зрештою, саме тут мешкало найбільше селянхуторян, а період звільнення від повинностей добігав кінця. Тоді часто вибухали повстання і траплялися напади на шляхетські маєтки. Все це переросло у свого роду перманентну партизанську війну локального масштабу – так звану Гайдамаччину.

Гайдамацький рух складався із фактично стихійних повстань право-

24.3. Гайдамака XVIII ст. із колом у руці, від якого пішла назва Коліївщина

24.4. Архимандрит Мельхиседек Значко-Яворський (бл. 1716–1809) – у 1753–1768 роках ігумен Мотронинського Троїцького монастиря, довірена особа ватажка гайдамаків Максима Залізняка

24.5. Максим Залізняка (бл. 1740–після 1768) – ватажок Коліївщини

славних селян і козаків проти польських католицьких землевласників, їхніх орендарів-євреїв і проти римокатолицького й унійного духовництва та їхніх вірних. Крім переважно локальних заворушень, у 1734, 1750 і 1768 роках спалахували масштабні повстання. Придушені польським військом, вони проте загалом спричинили подальше послаблення Речі Посполитої та зміцнення в цій країні політичних і воєнних позицій Росії.

Найвідомішим гайдамацьким повстанням стала так звана Коліївщина 1768 р. Вона почалася у трикутнику на крайньому півдні Київського воєводства. Серед тамтешніх селян зростало невдоволення завершенням у 1760-х роках періоду звільнення від повинностей. Водночас, але незалежно від цього, там тривало православне відродження із центром у Мотронинському монастирі, що його підтримували запорозькі козаки та, як подекуди, сама Єкатеріна II. Крім того, на західному Поділлі невдоволені польські шляхтичі утворили Барську конфедерацію, спрямовану проти проросійської політики короля. Для захисту від конфедератів, які, за чутками, мали намір знищити всіх православних на Правобережжі, запорожець Максим Залізняка, що тимчасово перебував у Мотронинському монастирі, зорганізував загін козаків. Просуваючись на захід, військо Залізняка збільшувалось завдяки численним прибічникам із селян; воно захопило кілька містечок у південній Київщині і нарешті дісталось Умані в Брацлавському воєводстві. Тут 20–21 червня 1768 р. на його бік перейшов козацький загін на чолі з

Іваном Гонтою, який мав обороняти місто. Загони Залізняка та Гонти діяли переважно на півдні Київщини, хоч окремі гайдамацькі ватаги дісталися Брацлавщини, Поділля та південної Волині. Хоч би де з'являлися гайдамаки, вони вбивали польських землевласників із їхніми родинами, римо-католицьке й унійне духовництво та євреїв.

Уряд Російської імперії, звісно, підтримував Православну церкву на Правобережжі, але він не міг дозволити політичної нестабільності в сусідній Польщі або серед підлеглих йому запорозьких козаків, полковником яких проголосив себе в міжчассі Залізняк. Отож Єкатеріна II наказала російській армії, що перебувала на Поділлі, придушити разом і Барську конфедерацію, і гайдамацьке повстання. Російське військо успішно впоралось із цим завданням у липні 1768 р.

Напевно, найтривалішим був вплив короткочасного гайдамацького повстання 1768 р. на історичну пам'ять. Напад на Умань набув особливого, хоч і протилежного значення, для наступних поколінь українців, поляків та євреїв. Українцям події в Умані дали натхнення до всіх майбутніх селянських повстань проти соціальних утисків. Для поляків Умань стала або ще одним прикладом козацького «варварства» щодо польської цивілізації, або обо-

24.6. Іван Гонта (пом. 1768) – сотник надвірного війська польського магната Францішка Салезія Потоцького в Умані

пільним досвідом поразки, який засвідчував необхідність майбутнього польсько-українського порозуміння. Для євреїв Умань означала їхню «другу українську катастрофу». Віра в те, що вбиті там 1768 р. євреї не змогли потрапити до раю, зробила з Умані головне місце паломництва хасидів усього світу.

25

Поділи Польщі у 1772–1795 роках

25. Поділи Польщі

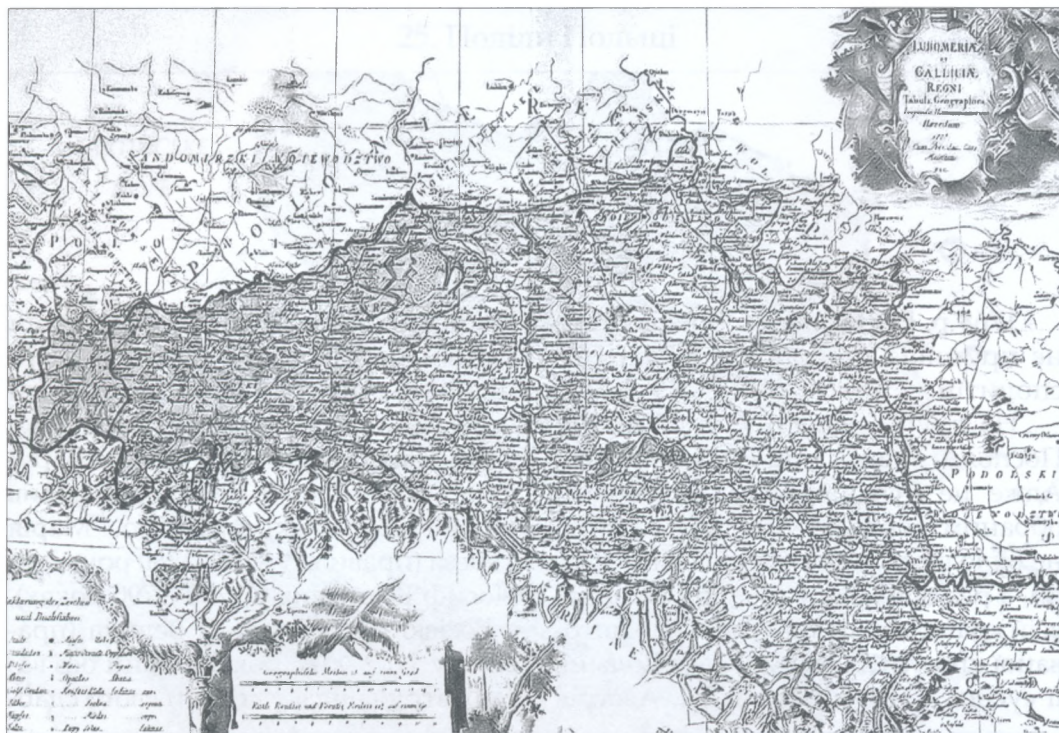
1768 р. Російська імперія востаннє прийшла на допомогу Речі Посполитій.

На другу половину XVIII ст. Річ Посполита вже стала аномалією. Адже це була держава зі слабким обраним королем, в якій фактично не було ефективної центральної влади, а реальну владу було розсіяно по всій країні серед незалежно налаштованої шляхти. На відміну від Польщі, її сусіди – Прусія на заході, Австрія

на півдні, Росія на сході, – створили вельми централізовані політичні та мілітарні структури. Ба більше, цими державами на той час правили дуже талановиті й активні володарі: Прусією – Фридрих II Великий (правив у 1740–1786 роках), Австрією – Марія Тереза (правила у 1740–1780 роках) та Йосиф II (правив у 1780–1790 роках), а Росією – Єкатеріна II Велика (правила у 1762–1796 роках). Вони без вагань втручалися у справи свого слаб-

25.1. *Алегоричне зображення Єкатеріни II, Йозефа II Австрійського, Станіслава II Польського та Фридриха II Пруського, що наглядають за першим поділом Речі Посполитої 1773 р.; мідьорит за малюнком Ніколя Ноеля Ле Міре*

25.2. Одна з перших мап (1775) австрійської провінції Королівство Галиції та Льодомерії

кого сусіда – Речі Посполитої, – якщо це було їм вигідно.

Після придушення Барської конфедерації та гайдамацького повстання 1768 р. Російська імперія залишила своє військо на території польської Правобережної України. 1769 р. імперська залога перебувала в самому Львові. Цей факт не повинен занадто дивувати, адже, з погляду московсько-російської політичної ідеології, Галичина була частиною «Малої Росії», належала колись до Київської Русі та мала знову належати Росії.

Пруський король Фридрих II переймався тим, що російська присутність у Польщі могла призвести до одностороннього територіального збіль-

шення Росії. Тому він запропонував, щоб у спільних інтересах підтримки балансу сил у регіоні Прусія, Росія та Австрія поділили між собою польські території. Всі три сили погодилися, і в результаті 1772 р. стався Перший поділ Польщі.

Українські землі Речі Посполитої містилися лише у тому шматку, що відійшов до Австрії. За іронією долі, Австрія, що була лише пасивною учасницею поділу, 1772 р. дістала найбільший шмат – 83 тис. км², зокрема Галицьке (Руське), Белзьке та частину Подільського (на захід від Збруча) воєводств, а також частину Сандомирського та Краківського воєводств на південь від Вісли. Із 2,6 млн. мешканців цих земель майже половину становили українці, решту – поляки та євреї, які були доволі численною меншиною. Це нео-

чікуване надбання Австрія виправдовувала таким чином: вона лише «повертала» собі землі, на які мала історичні права. А що панівна династія Австрії – Габсбурги – була водночас володарем Угорщини, то вона просто зреалізувала претензії угорських королів XII ст. на Галичину та Волинь (див. розділ 11). Для підсилення відчуття історичної тягlosti австрійський уряд офіційно назвав надбання 1772 р. Королівством Галіції й Льодомерії (Галичини та Володимирії), чи пак Волині). Через два роки, 1774 р., користуючись послабленням Османської імперії внаслідок її поразки в російсько-турецькій війні, Австрія захопила в Молдавії, васала османів, найпівнічніший регіон Буковину.

25.3. Герб Дому Габсбургів із текстом німецькою: «Цісарсько-королівський кордон Королівства Галіції»; до 1914 р. позначав австрійський бік міждержавного кордону з Російською імперією

Після Першого поділу провід Речі Посполитої у 1790-х роках намагався зреформувати її політичну систему, щоб убезпечитись від подальших зазіхань з боку Пруссії та Австрії. Але, попри відчайдушний збройний спротив, поляки не встояли, і їхня країна зазнала ще два поділи. Обидва вони стосувались українських земель. Під час Другого поділу 1793 р. до Росії відійшли Київське та Брацлавське воєводства, а також більша частина Поділля та східна Волинь. Решта Волині відійшла до Росії за Третім поділом 1795 р. Внаслідок Третього поділу, також за участі Пруссії та Австрії,

Річ Посполита припинила своє існування. Отже, на кінець XVIII ст. дві політичні сили, які впродовж століть відігравали чільну роль на українських землях, – Річ Посполита й Османська імперія (вкупі з її васалом Кримським ханатом), – було назавжди витиснуто з регіону. Відтак від початку XIX ст. українськими землями володіли дві головні потуги – Російська й Австрійська імперії.

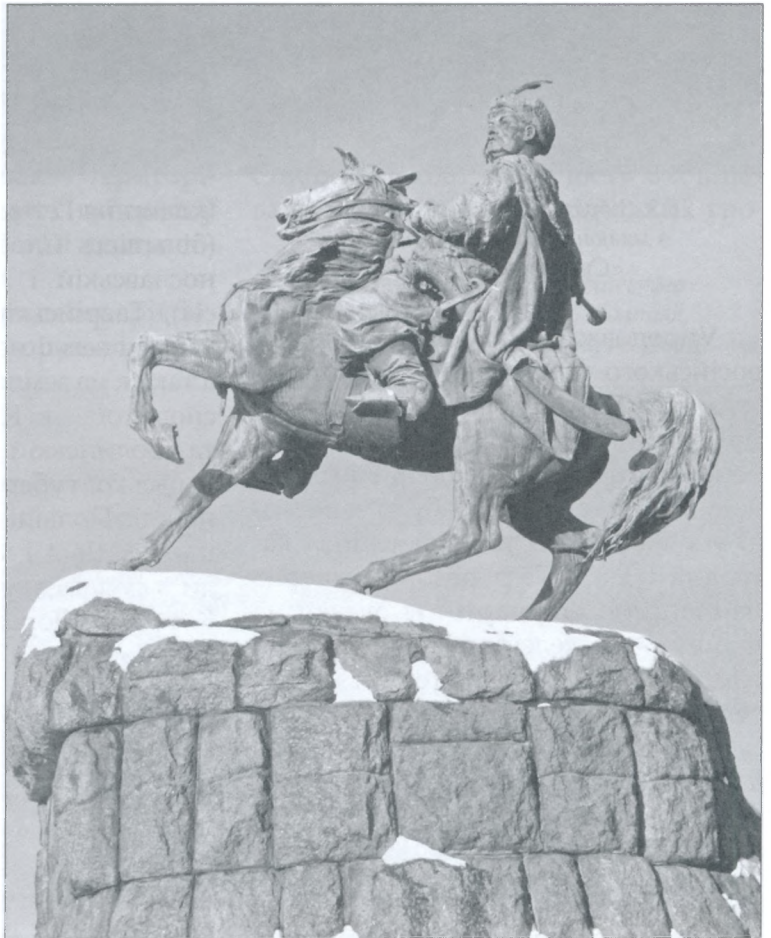
26

Українські землі в Російській імперії у XIX столітті

Внаслідок Третього поділу Польщі 1795 р. та захоплення Росією в Османської імперії (1774–1791) південних степів та Криму всі українські землі опинилися у складі двох імперій – Російської та Австрійської. Ця ситуація залишалася незмінною впродовж

«довгого» XIX ст. – від 1789 р. до вибуху Першої світової війни 1914 р. З огляду на сьогоднішні кордони, 85% території України опинилось у складі Російської імперії. Цю частину України часто називають Східною, або Наддніпрянською Україною.

26.1. Символ приєднання Наддніпрянської України до Російської імперії – кінний пам'ятник Богдану Хмельницькому (скульптор Михайло Мікешин), встановлений 1888 р. на Софійському майдані у Києві. Булава чітко показує на північний схід, у бік Москви

26.2. Зібрання сільської громади;
з малюнка Тараса Шевченка
«Судня рада» (1844)

Упродовж усього цього періоду російського панування Наддніпрянська Україна не мала окремого адміністративного статусу. Як і інші регіони імперії, її було поділено на губернії. Таку структуру було запроваджено щойно під час царювання Єкатеріни II, яка 1775 р. розбила імперію на відносно стандартні (з огляду на площу та населення) територіальні одиниці – *намісництва*. 1802 р. замість великих *намісництв* з'явилися менші *губернії*, кожна з яких поділялася на *повіти* (рос. *уезд*).

Переважна більшість українців Російської імперії, яких 1897 р. налічувалося 17 млн, жила в дев'яти губерніях: Чернігівській і Полтавській

(колишня Гетьманщина), Харківській (більшість Слобожанщини), Катеринославській і Херсонській (Новоросія), Таврійській (Крим та колишні ханські землі на південь від Дніпра), а також на землях колишньої Речі Посполитої – в Київській, Подільській та Волинській губерніях. Столиця Київської губернії, місто Київ, ще до поділів Польщі належала до Гетьманщини. Ще 4,4 млн українців мешкали в сусідніх губерніях, передовсім у Курській і Воронежській на північному сході, в Області Війська Донського, на Ставропіллі та Чорноморщині (пізніші кубанці) на південному сході, у Мінській, Гродненській, Седлецькій та Люблінській губерніях на північному заході, а також у Бесарабії на південному заході.

Губернію очолював *губернатор*, призначений імператором. Крім гу-

бернатора, найважливішими посадами були *поліцмейстер* і *шляхетський маршалок* (рос. «*предводитель дворянства*»), якого обирала місцева шляхта. Обидві посади існували як на губернському, так і на повітовому рівні. Кожна губернія та кожен повіт у своїх межах мали шляхетські (дворянські) зібрання, які обирали поліцмейстерів, шляхетських маршалків, членів місцевих судів тощо. Ця система свідчить, що на губернському та повітовому рівнях саме шляхта різного етнічного походження керувала російською імперською адміністрацією. Від 1831 р. всі міста і містечка, які мали самоуправління за Магдебурзьким правом, почали підлягати владі місцевої повітової та губернської адміністрації. Єдиним винятком була Одеса, яка разом із невеличкою береговою територією мала фактично статус губернії у прямому підпорядкуванні центральному уряду.

У 1860-х роках уряд імперії запровадив серію реформ, в осно-

ві яких лежало так зване «Велике звільнення» селян від кріпосної залежності 1861 р. 1864 р. було проведено цілу низку правових реформ, які передбачали рівність усіх чоловіків перед судом без огляду на їхній суспільний статус. Відтоді суди ставали відкритими та незалежними від державної влади. Російський уряд намагався також демократизувати управління на рівні губерній і повітів, запровадивши земства. Цю обмежену форму самоврядування, до компетенції якої належали місцева освіта й економіка, поволі було запроваджено по всій Наддніпрянській Україні між 1865 і 1911 роками, проте з недостатньою ефективністю. Кориснішим виявився інший інструмент місцевого самоврядування – сільські *волості*, створені в 1861 р. Волость охоплювала кілька окремих сільських гро-

26.3. Будинок Малоросійського генерал-губернатора в Полтаві, архітектор Адріян Захаров (1810)

26.4. Вигляд Києво-Печерського монастиря у XIX ст. Від заснування в XI ст. він був найважливішим центром православного життя не лише в Україні, а й у всій Російській імперії

мад, кожна з яких мала свої збори, а їхніх членів обирали місцеві селяни. На цих зборах сільська громада обирала старосту, а також делегатів на волосні збори (рос. «волостной сход»).

На українських землях, які вважалися прикордонням Російської імперії, певний час існував ще один, вищий від губернського, рівень влади. Такою була посада генерал-губернатора, до функцій якого входило загальне управління кількома губерніями. У різний час на Наддніпрянщині існувало три генерал-губернаторства: Малоросійське (1802–1856, у складі лівобережних Полтавської та Чернігівської губерній, а 1835 р. до них було долучено Харківську), Київське (1832–1914, у

складі правобережних Київської, Волинської та Подільської губерній) і Новоросійсько-Бесарабське (1822–1874, у складі степових Катеринославської, Херсонської і Таврійської губерній).

На підросійській Україні адміністративний поділ на губернії мав відповідника також в іншій важливій царині – у церкві. Внаслідок російського завоювання драматично змінився і відносний статус двох церков східного обряду – Православної й Унійної. 1686 р. Київський православний митрополит, який раніше підлягав юрисдикції Вселенського (Константинопольського) патріярха, підпав під юрисдикцію Московського патріярха Російської православної церкви. Відтак упродовж XVIII ст. Київська митрополія втратила західні епархії на користь греко-католиків, а решту було приєднано до Російської православної церкви. 1770 р. з титулу Київського православного

митрополита було прибрано слово «Малоросійський», бо його реальна влада не поширювалася далі Київської єпархії.

В міжчасі змінилась уся ієрархія Російської православної церкви. Внаслідок реформ Петра I Церква перетворилась на знаряддя державної політики, функціонуючи як решта урядових відомств. Цей процес розпочався 1721 р., коли Пьотр I скасував посаду патріярха, замінивши її колегією під назвою Священного Синоду. Синод складався із 12 єпископів, але очолював його світський чиновник – *обер-прокурор*, – підпорядкований безпосередньо цареві. Треба сказати, що більшість церковних ієрархів підтримали такі зміни, і лише меншість виступила проти. Цікаво, що саме українські ієрархи, зокрема Димитрій Гуптало, Стефан Яворський і Теофан Прокопович, стали провідними членами російського Священного Синоду

26.5. Царські солдати у селі Пратуліні поблизу Холма стріляють у греко-католиків, які відмовились перейти на православ'я; з малюнка польського художника Войцеха Еліяша

(див. вище розділ 20). 1802 р. систему колегій, запроваджену Петром I, було замінено на міністерства на чолі з міністром, що керував певною галуззю управління, але Синод і надалі керував Православною церквою на колегіяльних засадах.

Упродовж XIX ст. межі православних єпархій на Наддніпрянщині стали загалом збігатися з межами окремих губерній. До давніх Волинської, Київської та Брацлавської (перейменованої на Подільську) та до територіально змінених Чернігівської та Полтавської єпархій додалися кілька нових: Харківська – 1799 р., Катеринославська і Таврійська – 1804 р., Херсонська – 1837 р. та Холмсько-Люблінська – 1905 р. Кожна єпархія мала свою семінарію, школи та

26.6. Йосиф Семашко (1798–1868) – унійний єпископ Мстиславський (від 1829 р.). В нагороду за свої зусилля зі скасування Греко-католицької церкви в Російській імперії був призначений архієпископом (1839) і митрополитом (1852) Російської православної церкви

друкарню. Важливішим було те, що ці інституції виховували цілу церковну верству у відданості не лише православної релігії, а й російському імперському ладові. Серед засобів виховання була російська мова у церковних школах та у виданнях, а також церковнослов'янська мова (з російською вимовою) літургії. Через це православне духівництво майже без винятків було налаштоване проти намагань піднести «малоросій-

ський» діалект до рівня літературної мови або визнати українців окремою від росіян національністю. Не дивно, що перша імперська заборона української мови 1863 р. постала внаслідок дискусії в урядових колах стосовно прохання дозволити українською друк євангелій. Звісно, прохання було відхилено.

На землях, відібраних у Польщі, російський уряд зіткнувся з існуванням Унійної церкви. Від самого її створення на Берестейському соборі 1596 р. православний світ відкидав цю Церкву як неканонічну, інакше кажучи – незаконну. Тому, коли Росія захопила польські землі під час поділів Речі Посполитої в 1772, 1792 і 1795 роках, тисячі унійних парафій на Правобережній Україні та в Білорусі було закрито, їхнє духівництво – примусово переведено на православ'я, а Київську унійну митрополію з усіма єпархіями по всій колишній Речі Посполитій – скасовано. Через десять років її відновили як Російську унійну церкву із центром у Полоцьку, але лише на кілька десятиліть. 1827 р. унійний єпископ (родом з України) Йосиф Семашко розпочав кампанію, яка завершилася 1839 р. «добровільним поверненням» греко-католиків до православ'я. Останню унійну єпархію в Російській імперії було зліквідовано 1875 р. Цю царську політику успадкував у XX ст. радянський режим, що мало трагічні наслідки для Греко-католицької церкви в Західній Україні та сусідніх країнах.

1. Оббивка скитського горита
з Мелітопольського кургану (IV ст. до н. е.)

2. Срібна чаша зі сценами переговорів
скитських царів (IV ст. до н. е.)

3. Скитська золота пластина
із зображенням оленя
(кін. VII – поч. VI ст. до н. е.)

4. Скитська золота пластина
із зображенням грифона
(кін. VII ст. до н. е.)

5. Скитська золота пластина
із зображенням коня
(кін. VII – поч. VI ст. до н. е.)

6. Жінка, сатир і Ерос.
Червонофігурний кілік-кратер
керченського стилю (IV ст. до н. е.)

7. Фрагмент Збруцького ідола.
(IX ст., реконструкція)

8. Воїни у бою і тура вікінгів.
Готляндський картинний камінь
епохи вікінгів

9. Варяги у Візантії.
Мініатюра з
Мадридського
рукопису
(Хроніка Іоана
Скіліци,
поч. XIII ст.)

10. Заснування Києва.
Мініатюра з Радзивилівського літопису
(XV ст.)

11. Аскольд і Дир у Києві.
Олег показує Аскольдові
та Дирові
маленького Ігоря.
Мініатюра
з Радзивилівського
літопису (XV ст.)

12. Побиття печенегами вiйська князя Святослава. Мiнiятюра з Мадридського рукопису (Хронiка Юана Склiци; поч. XIII ст.)

13. Зображення родини Святослава. Мiнiятюра з «Зборника Святослава» (XI ст.)

14. Розмова Володимира з грецьким філософом.
Мініатюра з Радзивилівського літопису
(XV ст.)

15. Вступ маляр у Карпати. Мініатюра з
«Люстрованої хроніки»
(1360)

16. Оранта. Мозаїка у головному вівтарі собору Св. Софії в Києві (перша пол. XI ст.)

17. Заслані Святополком варяги прохтрмлюють мечем князя Бориса. Мініатюра із Сильвестрового збірника (друга пол. XIV ст.)

18. Осліплення князя Василька. Мініатюра з Радзивилівського літопису (XV ст.)

19. Курултай, що на ньому Темуджина проголошено Чингісханом і каганом усіх монголів.
Мініатюра з «Джамі ат-таварих» Рашида ад-Дина (1430)

20. Сцена в банку. Мініатюра з «Трактату про пороки» Кочарелі (кін. XIV ст.)

21. *Европейські гості на бенкеті у Великого хана. Мініатюра монаха Чибо із Єра (бл. 1324)*

22. Икона Покрови
Пресвятої Богородиці
(поч. XIII ст. [?])

23. Хрест із золотих діядем із львівського княжого скарбу (XIII ст.)

24. Євангеліст Матвій. Мініатюра з «Галицького Євангелія» (поч. XIII ст.)

25. Вітовт на великокняжому престолі (мініатюра, сер. XVI ст.)

26. Герб Великого князівства Литовського Пагоня з рукописного гербовника Еразма Комніна (1575)

27. Невідомий художник. Портрет
Костянтина Івановича Острозького
(копія середини XVIII ст.
з ранішого портрета)

28. Яцько з Вишні (?).
Епітафія Феді Стефаників (1668)
Ікона-портрет з чотирирічною
донькою галицького міщанина
Симеона Стефаникова перед
Богородицею

29. Іван Руткович (?).
Ікона «Воздвиження
Чесного Хреста»
(1680-ті роки)

31. Невідомий художник.
 Портрет житомирського
 старости Семена Дениска
 (XVI ст.)

30. Євангеліст Марко. Мініатюра
 з «Пересопницького Євангелія»
 (1556–1561)

32. Козак Мамай (XVIII ст.)

33. Ікона «Покрова Богородиці» (XVII ст.) із зображенням Богдана Хмельницького (другий праворуч)

35. Антон Монастирський.
Запорожець (1932)

34. Освячення корогви.
Мініатюра зі «Службника»
Лазаря Барановича (1665) із зображенням
гетьмана, генеральної старшини та
самого Барановича (ліворуч)

36. Невідомий художник.
Портрет лубенського полковника
Григорія Михайловича Гамалії (1688–1690-ті роки)

37. Люї Токе. Портрет Кирила Григоровича
Разумовського в образі гетьмана
(1758)

38. Невідомий художник.
Портрет гетьмана
Івана Виговського
(XIX ст.)

39. Тарас Шевченко. Смерть Богдана
Хмельницького (1836–1837)

40. Невідомий художник. Портрет Івана Мазепи в обладунку та з андріївською стрічкою (кін. XVIII ст.)

41. Портрет полтавського полковника Василя Васильовича Кочубея з дружиною (Марфою Іванівною?) (перша пол. XVIII ст.)

42. Морський прапор Війська Запорозького. (XVIII ст.)

43. Козаки розважаються.
Народна картина (XIX ст.)

44. Януарій Суходольський.
Штурм Очакова (1853)

45. Фьодор Алексеев.
Вид міста Миколаєва (1799)

46. Невідомий художник.
Народне гуляння (кін. XVIII ст.)

47. Невідомий художник.
Портрет [греко-католицького]
митрополита Атанасія Шептицького
(друга чверть XVIII ст.)

48. Портрет сокальського міщанина
(XVIII ст.)

49. Герб півдавстрійського Королівства
Галиція та Льодомерія
(версія 1786 р.)

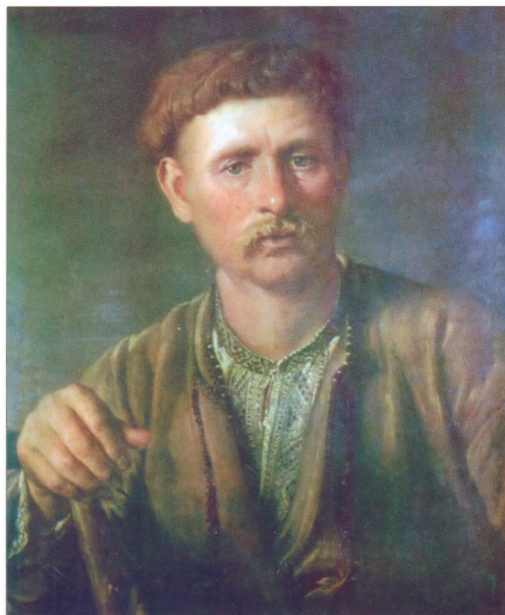

50. Герб підросійських Волинського
намісництва та Волинської губернії
(версія 1796 р.)

51. Василь Тропінін.
Пряха (1820-ті роки)

52. Василь Тропінін.
Українець середніх років (1818)

53. Алексей Волосков.
За чайним столом.
В садибі Тарновських
у Качанівці (1851)

54. Костянтин Трутовський.
Коляда в Малоросії (1864)

55. Давид Бурлюк.
Час (1910)

56. Коритеї українського театру Панас Саксаганський та Іван Карпенко-Карий позують художнику Сергієві Васильківському для панна «Обрання полковником Мартина Пушкаря» в залі засідань Полтавського земства (1906)

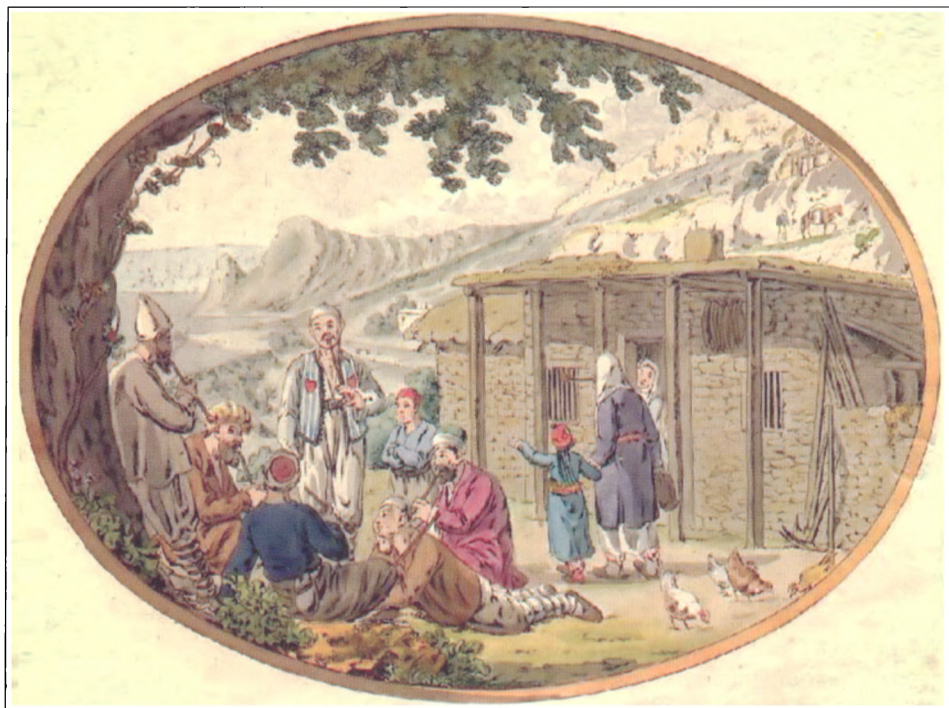

57. *Васілій Штернберг.*
Ярмарок на Україні
(1836)

58. *Владімір Маковський.*
Ярмарок у Полтаві
(1882)

59. Гірські татари.
Гравюра Христіяна Гайслера (1804)

60. Базар у Криму.
Гравюра Христіяна Гайслера (1804)

61. Кримська татарка готує каву
(фото поч. XX ст.)

62. Євреї-талмудисти вдома.
Літографія з книжки Федора Паулі
«Description ethnographique des
peuples de la Russie» (1862)

64. Маурицій Готліб.
Євреї-ашкеназі моляться
у синагозі у свято
Йом Кіпур (1878)

63. Понтійський грек у традиційному
вбранні. Народна картина з Трабзона
(сер. XIX ст.)

65. Микола Пимоненко.
Жертва фанатизму (1899)

66. Карайми. Літографія з книжки
Федора Паулі «Description ethnographique
des peuples de la Russie» (1862)

67. Німецькі колоністи
в Криму.
Поштівка 1860-х років

68. Побачення.
Гуцульська народна картина на кахлі.
(XIX ст.)

69. Довбуш.
Гуцульська народна картина
(поч. XIX ст.)

70. Кирило
Устиянович.
Бойківська пара
(1890-ті роки)

71. Ігнаций Голембйовський. В'їзд цісаря Франца Йосифа I до Львова у 1851 році.
Поштівка сер. XIX ст.

72. Корнеліу Баба.
Повернення з польових робіт
(Румунські селяни; 1943)

73. Ніколає Григореску.
Циганка з Гергані (1872)

74. Ринок на Рингпляці (Центральній площі) Чернівців за австро-угорських часів.
Поштівка 1911 р.

75. Теодор Аксентовіч.
Коломийка (1895)

76. Українські січові стрільці обстрілюють російський літак 7 липня 1916 р.

77. Леонід Перфецький. Чорні запорожці в Києві (31 серпня 1919 р.)

78. Іван Падалка. Атака (1927)

79. Емануїл Шехтман.
Єврейський погром
(1926)

80. Олександр Тишлер. Гуляй-Поле
(Махновщина; 1927)

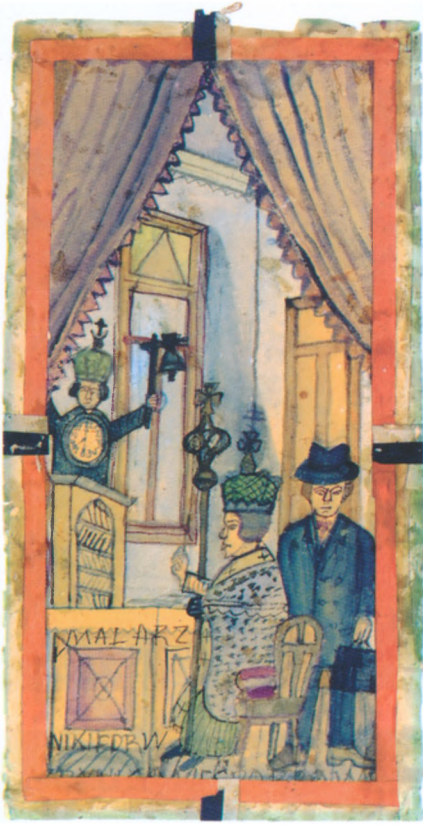

81. Едвард Козак.
Листопадовий чин
(Українські січові стрільці
у Львові 1918 р.)

82. Войцех Косак.
Оборона цвинтаря (1926).
(Польські «орлята» у Львові
в листопаді 1918 р.)

83. Нікіфор. Автопортрет у трьох варіаціях (1925)

84. Вільям Н. Монтегю Орпен. Підписання мирного договору у Дзеркальній залі Версальського палацу 28 червня 1919 р.

85. Гетьман Павло Скоропадський і німці у Києві (1918)

86. Василь Седляр.
У школі лікнепу (1929)

87. Оксана Павленко.
Хай живе Восьме березня!
(1930-1931)

88. Олександр Богомазов.
Сінний ринок. Київ (1914)

89. Кримськотатарська майстерня у Бахчисараї. Фото 1920-х років

90. Обкладинка книжки Г. Рикліна «Єврейський колгосп». Художники Соломон Боїм і Борис Суханов (1931)

91. Олександр Дейнека.
Стахановці (1937)

92. Петро Савчин.
Етап на Схід (Етап із Підкаменя
до Бродів Львівської області. Неділя.
1948 р. Автор серед ув'язнених)

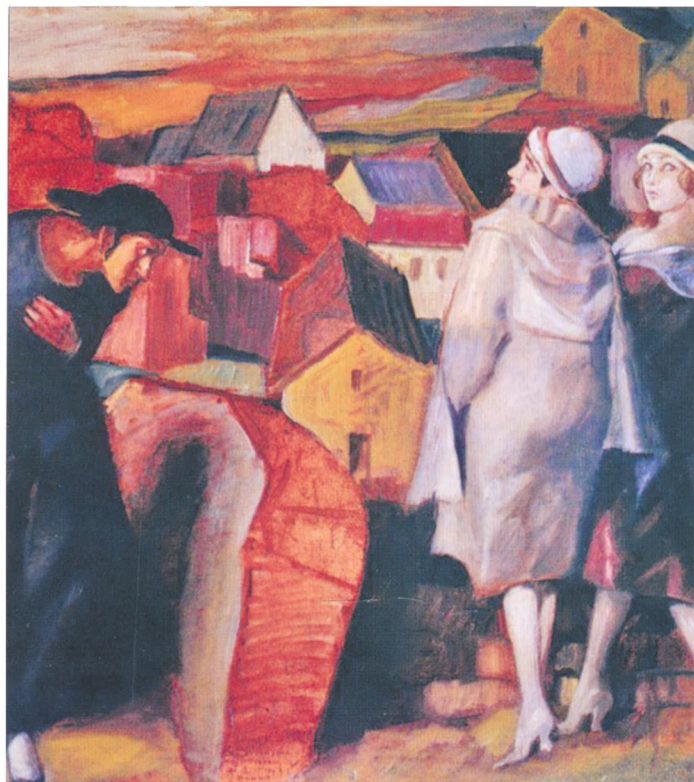

93. Дзига Вертов.
Кадр із кінофільму «Симфонія Донбасу»
(1930)

94. Плакат
«День урожаю та колективізації»
(1930-ті роки)

95. Бруно Шульц.
Дрогобич. Єврейський
молодик і дві дами
у провулку (1920)

96. Софія Налепинська-Бойчук.
Пацифікація Західної України
(1931)

97. Йосип Бокшай.
Базар в Ужгороді (1927)

98. Андрій Коцька.
З ярмарку (На Закарпатті; 1969)

99. Адальберт Борецький.
Гуцульський танець (1940)

100. Ч. Чочек.
Русини з Рахова.
Поштівка
видавництва
Вацлавіка (1930)

101. Віктор Іванов.
Плакат «Подати руку
допомоги братнім народам...»
(1939)

103. Кияни читають накази
окупаційної влади (вересень 1941 р.)

102. З Різдвом Христовим!
Листівка УПА

104. Віктор Іванов. Плакат «П'ємо воду рідного Дніпра, будемо пити з Пруту, Німану і Бугу» (1943)

105. Ніл Хасевич.
Плакат «За Українську Самостійну
Соборну Державу» (1949)

106. Опанас Заливаха.
Чайна у Франківську
(1962)

107. Колона Київського державного університету на першотравневій демонстрації (поч. 1980-х років)

108. Студентське голодування в Києві проти підписання нового Союзного договору, за перевибори Верховної ради УРСР на багатопартійній основі та ін. («Революція на граніті»; жовтень 1990 р.)

109. Прибічники антикучмівської опозиції намагаються прорвати міліцейський кордон біля будівлі президентської адміністрації в Києві (9 березня 2001 р.; кампанія протестів «Україна без Кучми»)

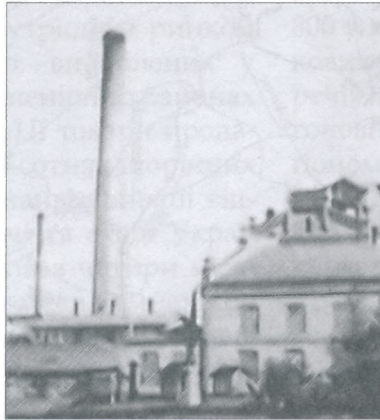

110. Підліток – прибічник Віктора Ющенка грає на трубі гімн України, стоячи перед спецназівцями, які охороняють підходи до адміністрації президента України в Києві (27 листопада 2004 р.)

27

Соціально-економічний розвиток Наддніпрянської України у ХІХ столітті

27. Сухопутні шляхи і залізничне сполучення перед 1914 р.

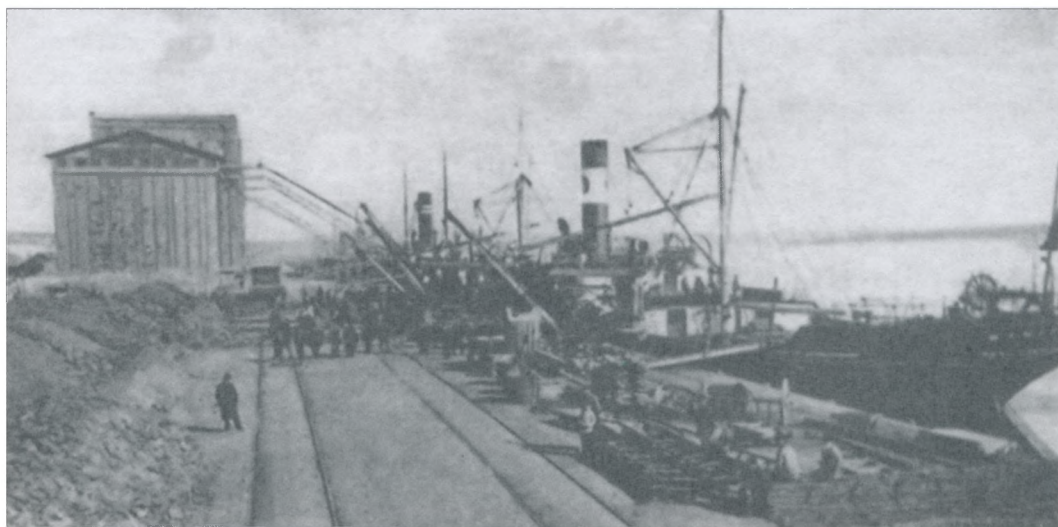

Українські землі віддавна були джерелом сільськогосподарських продуктів і сировини. Ця традиція зародилася в доісторичні часи, існувала за доби Київської Русі та Речі Посполитої і не перервалася в «довгому» XIX ст. під владою Російської імперії. Наддніпрянська Україна також була важливим внутрішнім ринком для збуту товарів, вироблених у промислово розвиненіших районах Центральної Росії. Ці товари продавали переважно на сотнях щорічних ярмарків, із яких найважливіші відбувалися на півночі та сході України – в Харкові (тривав чотири місяці), Полтаві, Чернігові та Ромнах. Ще важливішою була зовнішня торгівля Російської імперії, що використову-

вала переважно продукти з Наддніпрянщини.

Після поглинення Запорожжя (Новоросії) та захоплення степового регіону в Османській імперії (у 1774–1791 роках) російський уряд сприяв освоєнню величезних площ нових орних земель, що становили близько 800 тис. га на початку XIX ст. і додаткових 6 млн га у 1860-х роках. У ґрунті речі, Наддніпрянська Україна стала головним сільськогосподарським регіоном імперії, славнозвісною «житницею» Росії. Пшениця, зокрема, була головним предметом експорту і джерелом надходження іноземної

27.1. Елеватор завантажує зерно на кораблі у чорноморському порту в Миколаєві

27.2. Жнива вручну на Волині

валюти. Від 1812 по 1859 роки частка Наддніпрянщини в усьому експорті імперії становила 75%, а в останній

27.3. Обмолот зерна був важкою працею.
Село Білики на Полтавщині

декаді «довгого» XIX ст. (1909–1913) сягнула приголомшливих 98%. Упродовж тих самих п'яти років на Наддніпрянській Україні, крім пшениці, вирощували 84% кукурудзи, 75% жита та 73% ячменю всієї Російської імперії. Більшість збіжжя вивозили Чорним морем через одеський порт,

решту – через Херсон і Миколаїв. Власниками експортних компаній Одеси були майже винятково греки, італійці та євреї – вони на стало оселялись у цьому місті, яке швидко перетворилось на центр міжнародної торгівлі.

Важливість зернової торгівлі змушувала Російську імперію розвивати внутрішню транспортну систему. До 1860-х років українське збіжжя доставляли до Одеси окружною дорогою – суходолом, річками та морем. Спочатку його збирали у свого роду перевантажних пунктах: Кременчуці, Катеринославі (нині Дніпропет-

27.4. Перевезення солі з Криму на північ чумаками, чії навігаційні здібності увічнені в українських назвах сузір'їв: Чумацький шлях і (Великий) віз

ровськ) й Олександрівську (нині Запоріжжя) на Дніпрі та в Могилеві-Подільському на Дністрі. Звідти зерно великими партіями перевозили у комбінований спосіб – рікою на баржах і суходолом на чумацьких возах. Річкові та чумацькі шляхи закінчувалися просто в Одесі або в інших чорноморських портах – Херсо-

27.5. Цукроварня у Черкасах

27.6. Будівництво металургійного заводу в Юзівці (нині Донецьк) – головному промисловому центрі Донбасу (1911)

ні, Миколаєві та в Євпаторії у Криму, звідки зерно перевозили морем до Одеси. Водночас найважливішим чумацьким шляхом, яким в середньому проходило 100 тис. возів на рік, перевозили товари у зворотньому напрямку, особливо сіль із Перекопа на північний схід до Харкова, а звідти до Центральної Росії.

Невдовзі по тому, як залізниці довели свою ефективність для гуртових перевезень у Центральній Європі, їх було запроваджено і в Російській імперії. З огляду на важливість експортної торгівлі, не дивно, що першу залізницю на Наддніпрянщині (довжиною 213 км) було збудовано 1865 р. саме для транспортування збіжжя з Балти (із зернового району

південного Поділля) до Одеси. У другій половині 1860-х років залізницю було прокладено із Балти на схід до Кременчука і на північ до Жмеринки та Вінниці, а звідти – й до Києва, таким чином покрито основні зернові регіони України. Із Києва головні лінії йшли на північ до політичних й адміністративних центрів імперії – Санкт-Петербурга та Москви. Під 1914 р. Наддніпрянська Україна вже мала чинну мережу залізниць протяжністю 16 тис. км. Утім, попри розбудову мережі залізниць, річкові баржі та валки чумаків залишалися важливим засобом перевезення збіжжя та цукру аж до початку Першої світової війни.

Тоді ж на Наддніпрянщині так само розвивалась і промисловість. Приміром, якщо 1793 р. там було 200 промислових підприємств, то на час реформ 1860-х років їх кількість зрос-

ло майже вдесятеро – до 2 329. Особливого значення набули текстильні фабрики та цукрові заводи. У дореформенний час спостерігалось також поступове зменшення кількості підприємств у власності дворян, які використовували працю буржуазії. Таким чином, 1861 р. буржуазії належало 94% усіх фабрик, а 74% їхньої робочої сили становили наймані робітники.

У другій половині XIX ст. Наддніпрянщина переживала ще бурхливіше промислове піднесення. 1914 року тут працювало щонайменше 30 тис. промислових підприємств, а кількість працівників перевищила 6,3 млн супроти 82 тис. 1860 р. Крім текстильних фабрик і цукрових заводів, для пореформеної доби характерно зростання кількості підприємств із видобутку й обробки сировини (вугілля та залізної руди з витопленням сталі), а також із виробництва локомотивів і машин. Їх було зосереджено здебільшого на Донбасі, а фінансування надали переважно французькі, бельгійські і британські інвестори.

Наслідком промислового розвитку та розбудови мережі залізниць став розвиток міст. У 1863–1897 роках міське населення Наддніпрянщини зросло майже вдвічі – до понад 3 млн мешканців у 130 містах і містечках. Як і скрізь у Східній та Центральній Європі, більшість міст були малими, тому 1897 р. існувало лише 12 центрів із населенням понад 50 тис. осіб. Але п'ять найбільших міст Наддніпрянщини зростали доволі швидко, збільшившись у 1863–1897 роках утричі або і чотверо. До 1914 р. деякі міста ще подвоїли кількість мешканців (див. таблицю 27.1).

Таблиця 27.1
Населення найбільших міст
Наддніпрянської України
у 1860–1914 роках

	Близько 1860	1897	1914
Одеса	113 000	404 000	669 000
Київ	65 000	248 000	626 000
Харків	50 000	174 000	245 000
Катеринослав (Дніпропетровськ)	19 000	121 000	220 000
Миколаїв	32 000	92 000	104 000

Етнічний склад найбільших міст не відповідав етнічному складу населення Наддніпрянської України загалом. Власне, етнічні українці, що утворювали більшість її населення (71%), становили в середньому лише 18% мешканців найбільших міст. Зростання робочої сили у цих містах здійснювалось завдяки новим мігрантам із Росії. Етнічні українці із сільської місцевості, які хотіли підвищити свій соціально-економічний статус, переселялися не в міста, а радше на схід, за межі теперішньої України – на землі донських і кубанських козаків на схід від Азовського моря, або ще далі – на безкраї обшири підросійської Центральної Азії, південного Сибіру і Далекого Сходу.

Індустріялізація та швидка урбанізація впродовж десятиліття напередодні Першої світової війни спричинили цілу низку нових соціальних проблем. Імперські власті не могли швидко розбудувати в містах України належну інфраструктуру (постачання харчів, громадський транспорт, каналізацію, медичне обслуговування) для задоволення потреб щораз численніших городян.

27.7. Виснажливі та небезпечні умови видобутку вугілля на копальнях Донбасу (вгорі) і вивантаження його на землю на металургійному заводі в Юзівці (внизу)

27.8. Революціонери, заарештовані 1906 р. за антиурядові протести, з гідністю дивляться з камери тюрми у Харкові

Особливо гострим був брак житла, тому промислові робітники часто були змушені жити в переповнених гуртожитках або в бараках на околицях міст, у нездорових районах поблизу заводів і шахт, що забруднювали довкілля. Але обставини праці були навіть гіршими за обставини життя – тривалий робочий час, низька платня та постійна небезпека втратити життя, здоров'я чи кінцівки через контакт із обладнанням із не надто надійними засобами безпеки або через погану вентиляцію та зношене устаткування копалень.

Отож, дуже швидко робітники почали спрямовувати свій гнів на власників підприємств і місцевих урядовців, уважаючи їх відповідальними за погіршення свого становища. Спочатку робітничі протести мали форму стихійного припинення роботи або часом руйнування виробничого обладнання. Але на початку XX ст. провід в організації профспілок і страйків перебрали на себе новостворені політичні партії, особливо ті, які сповідували соціалістичні ідеї Карла Маркса та Фридриха Енгельса. Тому міські робітники Над-

дніпрянської України приєднувались до загальноросійських партій (наприклад, соціалістів-революціонерів, або есерів, і соціал-демократів, або есдеків, вибираючи меншовицьку чи більшовицьку фракцію) або до соціалістичних партій національного забарвлення. Приміром, українці могли долучитись до Революційної української партії, а євреї – до Бунду.

Упродовж першого десятиліття XX ст. робітничі та студентські страйки по всій Наддніпрянській Україні зростали в розмаху, кількості учасників і частоті. Стандартною відповіддю російської влади було силове придушення страйків, ув'язнення робітників і студентів і висилка до Сибіру професійних революціонерів, які тепер становили новий «суспільний прошарок». Попри ці репресивні заходи, різноманітні протести проти політики російського уряду тривали і після вибуху Першої світової війни 1914 р. На цей час Україна породила цілу низку професійних революціонерів, як-от Павло Аксельрод, Євгенія Бош, Микола Скрипник і Лев Бронштейн, відомий під псевдонімом Лев Троцький.

28

Народи Наддніпрянської України у ХІХ столітті

28. Народи України близько 1900 р.

Українську землю століттями населяли народи різного етнічного походження та віровизнання. Впродовж історичного ХІХ ст. (1789–1914) політика російського уряду на Наддніпрянщині спричинилася до подальшого збільшення етнокультурного розмаїття. Однак народи підросійської України мешкали на її теренах нерівномірно, й окремі етнічні групи зосереджувалися лише у певних районах. На основі першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р. національний склад дев'яти українських губерній та міста Одеси виглядав так, як це показано у таблиці 28.1.

Таблиця 28.1

**Національний склад населення
Наддніпрянської України у 1897 р.**

Національність	Кількість	Відсоток
Українці	17 043 000	71,5
Росіяни	2 966 000	12,4
Євреї	2 033 000	8,5
Німці	502 000	2,1
Поляки	406 000	1,7
Білоруси	222 000	0,9
Кримські татари	220 000	0,9
Румуни (молдовани)	187 000	0,8
Греки	80 000	0,3
Болгари	68 000	0,3
Чехи	37 000	0,2
Інші	70 000	0,3
Загалом	23 834 000	99,9

Українці

1897 року майже три чверті населення Наддніпрянщини були етнічними українцями. Однак розміщувались ці 17 млн етнічних українців по всіх дев'яти українських губерніях Російської імперії нерівномірно (див. мапу 26). У північних і центральних губерніях – Полтавській (93%), Харківській (81%), Київській (79%), Волинській (70%), Катеринославській (69%) і Чернігівській (66%) – вони становили більшість. У південних губерніях – Херсонській (53%), Таврійській (42%) та в місті Одесі (9%) – їхня частка була набагато меншою.

У всіх цих губерніях етнічних українців було мало у містах. Лише в містечках із населенням менше 15 тис. осіб, де життєвий лад був сильно пов'язаний із господарством навколишніх сіл, українці становили щонайбільше половину населення. Переважна більшість українців – 93% – були селянами, які перед 1860-ми роками складались із державних селян і кріпаків. Перші жили на землях, що тоді чи раніше належали державі, і за користування ними мусили платити податки чи виконувати трудові повинності, як-от ремонт будівель чи доріг. Після 1801 р. державні селяни отримали дозвіл купувати землю у держави на правах власности. Натомість кріпаки

28.1. Весільна хода в українському селі на Київщині;
з картини Миколи Пимоненка (1891)

28.2. Іван Котляревський (1769–1838) –
поет і драматург, засновник модерної
української літератури

жили на землях, що належали поміщикам – шляхті чи колишнім козакам – та Церкві, і мушили відробляти різноманітні трудові повинності та сплачувати податки. Щоб запевнити цю сплату, держава 1783 р. заборонила кріпакам залишати землю. По суті, вони перетворились на власність своїх панів.

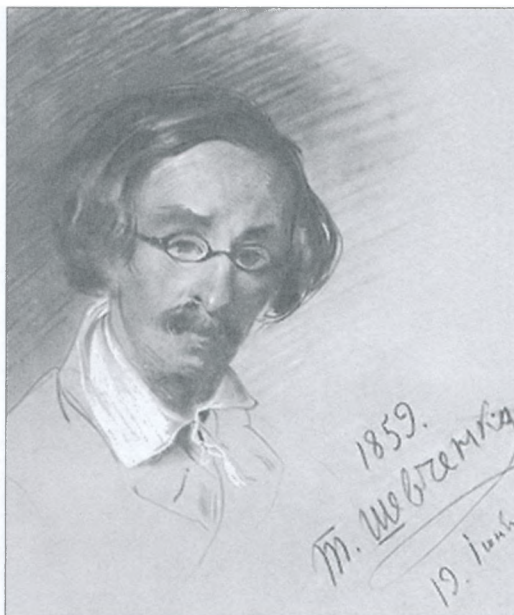
Найглибше кріпацтво закорінилось у нещодавно відділеній від Польщі Правобережній Україні (Київська, Подільська та Волинська губернії), де три чверті селян – українців і поляків – були кріпаками. Деінде ситуація була іншою. Приміром, у колишній Гетьманщині (Чернігівщина та Полтавщина) державні селяни переважали кріпаків удвічі, а у Слобідській Україні (Харківщина) – три до одного. У степовій Україні (Херсонщина та Катеринославщина) і в Криму (Таврида) кількість кріпаків була неістотною.

Велике Визволення 1861 р. звільнило кріпаків від особистої та пра-

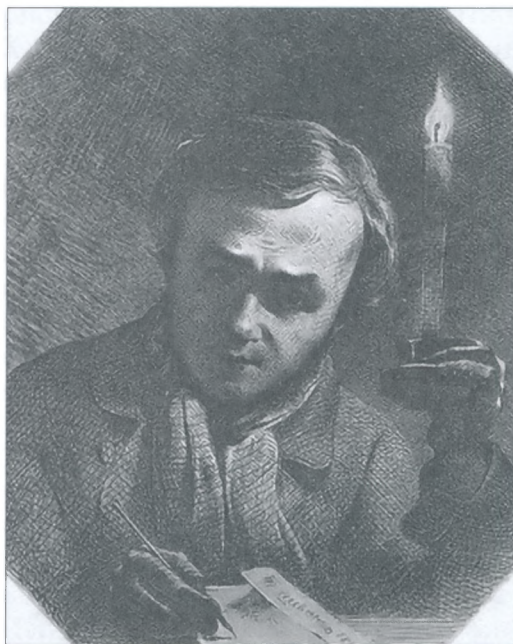
28.3. Михайло Максимович (1804–1873) – історик, етнограф і природознавець, перший ректор Київського університету. Найбільше відомий своїми збірками українських пісень; з малюнка Тараса Шевченка (1859)

вової залежності від панів. Заплутана юридична система дозволила їм користуватись землею, виділеною сільській громаді, яка мусила відшкодувати державі втрачену поміщиками власність. Отож, економічне становище колишніх кріпаків, хоча вони й стали тепер землевласниками, істотно не покращилося. Колишні кріпаки, що їх поміщики раніше використовували для роботи на фабриках, не отримали прав на землю і залишались у містах, де, якщо пощастить, ставали малооплачуваними поденниками. Державним селянам (за винятком мешканців Правобережжя) у пореформенний час велося краще, бо вони могли купувати землю із правом власності у держави чи приватних власників.

Єдиним суспільним станом, крім селян, в якому українці становили більшість (хоча й не цілковиту), були козаки, які поділялися на старшину, виборних козаків та підпомічників. Старшина, особливо її верхівка, відома під назвою значних військових товаришів, вже від 1785 р. могла претендувати на повноправне членство в російському стані дворян. До нього зголосилося майже 25 тис. осіб, але прийнято було лише близько половини. Після десятиліть правової тяганини царський указ 1835 р. розв'язав це питання так: лише двом найвищим прошаркам значних військових товаришів було надано спадкове дворянство, яке автоматично

28.4. Тарас Шевченко (1814–1861) – художник і національний поет України; у своїх найпопулярніших творах – збірці «Кобзар» (1840), поемі «Гайдамаки» (1841) запровадив стандарти української літературної мови; автопортрет (1860)

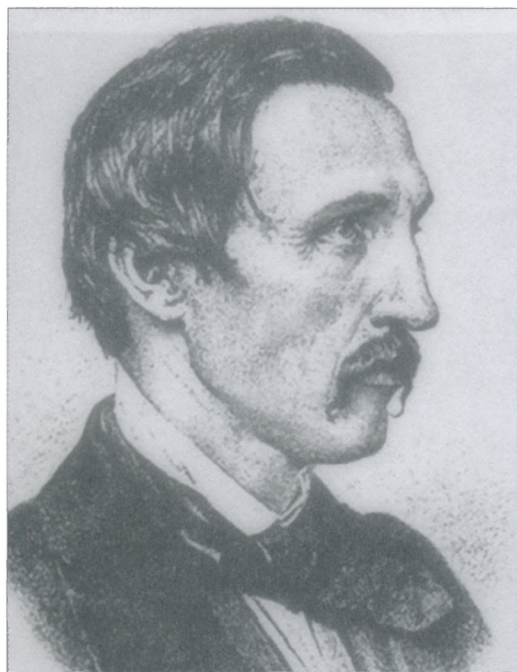
28.5. Професор Микола Костомаров (1817–1885) – історик, поет, ідеолог українського національного відродження у контексті відродження всіх слов'янських народів

поширювалося на їхніх нащадків. Як спадковим дворянам цій колишній старшині Війська Запорозького було надано право власності та право володіти кріпаками, а також звільнення від податків і державної служби. Не дивно, що ці новоспечені козак-дворяни вітали російську імперську систему і швидко влилися до російської панівної верстви. Виборні козаки, які не мали достатньо високого старшинського статусу або не могли його довести, а також підпомічники, що їх 1764 р. разом налічували десь із 375 000 осіб, не стали щасливцями. Ті із них, які залишались у Гетьманщині або на Запорожжі, було зараховано до категорії казенних хліборобів. Ті ж, хто хотіли й надалі залишатися військовими, мусили приєднатись до різноманітних козацьких формувань на південному прикордонні на узбережжях Чорного та Азовського морів (див. мапу 23).

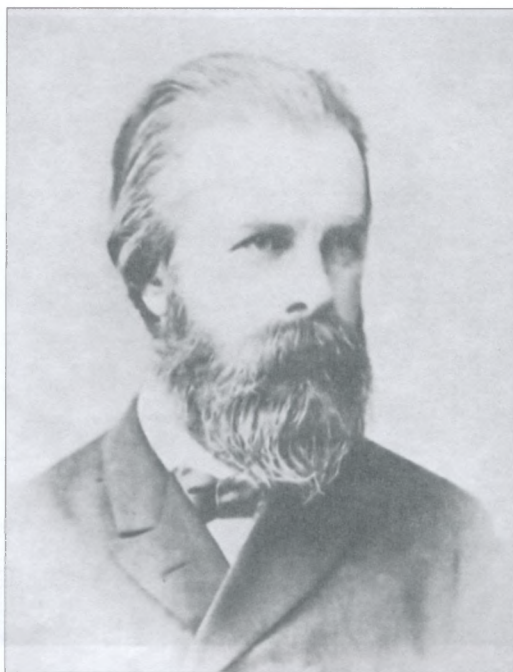
На початок XIX ст. козаки Гетьманщини та Запорожжя були лише спогадом. Однак розповіді про їхні давні подвиги постійно надихали літераторів та істориків. У час, коли романтизм дістався України, деякі письменники не лише славили козацьке минуле, а й почали говорити про існування окремого українського народу. Ці процеси позначили початок того, що стало відоме як Українське національне відродження.

Серед українських інтелектуалів виявилось чимало прихильників ро-

28.6. Пантелеймон Куліш (1819–1897) – історик, етнограф і відомий український письменник

28.7. Професор Михайло Драгоманов (1841–1895) – політичний мислитель, історик, діяч українського руху у краї та за кордоном

мантичного руху, який на початку ХІХ ст. вже панував у мисленні по цілому Європейському континенту. Романтиків надихали ідеї унікальності культур і віра в те, що кожна культура у світі має власний дух, вартість збереження і передачі наступним поколінням. Саме тоді, у 1810-ті роки, середовище інтелектуалів Харкова запропонувало нову назву для більшості східних слов'ян України. Тоді російський урядовий термін *малороси* витіснив традиційний етнонім київського середньовіччя *Русь*. Цією офіційною назвою імперська влада та інтелектуальний істеблішмент давали зрозуміти, що українці становили одну галузь набагато більшої спільної російської народності у складі великоросів, малоросів і білорусів. У відповідь українські діячі та прихильники романтичного принципу індивідуалізації наголошували: українці становлять окремий народ, гідний мати власну національну ідентичність (українську) та власну літературну мову (українську, а не якийсь «малоросійський діалект»).

Упродовж усього російського імперського панування у «довгому» ХІХ ст. невелика група українських патріотів, що належали до національно свідомої інтелігенції, намагалася поширювати «українську ідею» на Наддніпрянщині. Із цією метою такі діячі, як Іван Котляревський, Квітка-Основ'яненко, Михайло Максимович, Тарас Шевченко, Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш,

Михайло Драгоманов, Леся Українка та інші «народні будителі» збирали і публікували мовний і фольклорний спадок народу, писали вірші та прозу, п'єси та опери, засновували товариства, часописи тощо. На початку ХХ ст. вони навіть змогли створити політичні партії та парламентські коаліції, щоправда, нетривкі.

Якщо на початках російський уряд не заперечував і навіть заохочував «малоросійський патріотизм», то після 1847 р. він дедалі більше переймався тим, що позначав як «український сепаратизм». Більшість провідних російських інтелектуалів та Православна церква відкидали саму думку про те, що українці є окремою нацією. Така позиція уможливила ухвалення урядових заборон 1863 і 1876 років на видання україномовної літератури. Внаслідок цього до самого падіння царської російської влади під час Першої світової війни відчуття при-

28.8. *Леся Українка (справжнє ім'я Лариса Косач-Квітка, 1871–1913) – талановита поетка, белетристка та перекладачка; найбільше ушлявилася своєю ліричною і драматичною поезією*

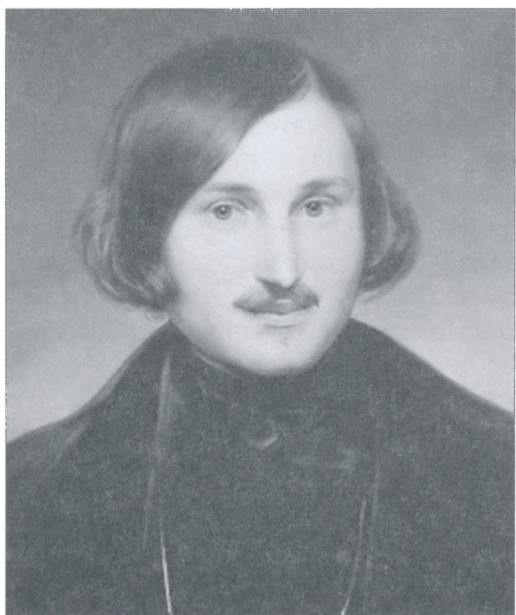
належності до окремої української нації із власною літературною мовою було мало поширене серед населення й обмежувалось середовищем національно свідомої інтелігенції.

Росіяни

Росіяни, які 1897 р. налічували 2,9 млн осіб (12,4% населення), були другим за чисельністю етносом Наддніпрянщини. Переселення росіян із півночі розпочалось уже у другій половині XVII – на початку XVIII ст., коли російські дворяни й військові командири переселялись на підконтрольне Москві Лівобережжя разом зі своїми селянами, що мали працювати в їхніх маєтках. Більшість цих переселенців згодом асимілювалися в українському середовищі.

Серед найраніших російських переселенців були також старовіри, які спершу оселилися поблизу Стародуба в Гетьманщині (на півночі пізнішої Чернігівської губернії), а звідти рушили в Південну Україну (Херсонщину і Таврію) та Південну Бессарабію, де стали відомі під назвою *ліпованів*. Старовіри, що їх у Наддніпрянщині на початку XX ст. налічувалося понад 166 000, зберігали російську мову і давню православну віру й уникали близьких контактів зі своїми новими сусідами – українцями та іншими народами. Набагато більше росіян, які зберегли свою мову й етнічну окремішність, прибуло в степові губернії: Херсонську, Катеринославську, Таврійську та в

28.9. *Микола Гоголь (1809–1852), автор численних творів на українську тематику, вважається одним із найвизначніших російських письменників XIX ст.; з портрета Александра Іванова (1841)*

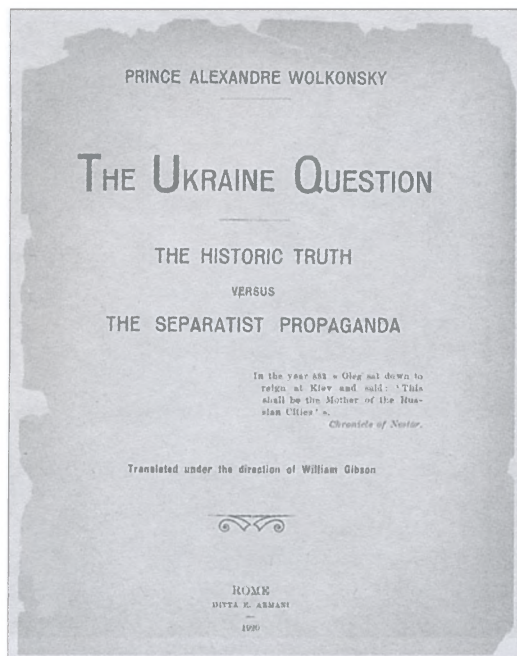

Крим, – наприкінці ХVІІІ ст., коли ці терени було приєднано до Російської імперії. Нарешті, впродовж другої половини ХІХ ст., коли розпочався інтенсивний промисловий розвиток Донбасу (в частинах Харківської та Катеринославської губерній), для роботи на місцевих заводах і шахтах із півночі було залучено російських робітників. Тут росіяни досі становлять чималу частину працездатного населення.

Отже, більшість великих міст Наддніпрянщини стали російськими – не лише через те, що вони були адміністративними центрами імперії, а й тому, що їх заселили росіяни. 1897 р. етнічні росіяни становили найбільшу частину (34%) всіх міських мешканців Наддніпрянщини. Вони були особливо помітні в найбільших містах: Одесі (51%), Києві (54%), Харкові (63%), Катеринославі (42%) і Миколаєві (66%). Наддніпрянщина також стала домівкою, а

28.10. Провідний майстер російського реалістичного живопису ХІХ ст., уродженець України Ілля Рєпін (1844–1930), у творах використовував сюжети з історії своєї батьківщини – як-от у картині «Запорожці пишуть листа турецькому султану» (1880–1891)

іноді й місцем народження, кількох письменників (Микола Гоголь, Володимир Короленко, Ніколай Лесков, Михайл Булгаков, Александр Купрін), художників (Ілля Рєпін, Іван Айвазовський, Казимир Малевич, Олександр Архипенко та Михайл Врубель), композиторів (Рейнгольд Глієр і Сергій Прокоф'єв), науковців-гуманітаріїв (Тимофей Флорінський і Михайл Ростовцев) і філософів (Сергій Булгаков і Ніколай Бердяєв). Усі вони, без огляду на те, чи були етнічними росіянами, а чи українцями, німцями або вірменами, спричинилися до найбільших звершень російської імпер-

28.11. Деякі росіяни ніяк не хотіли визнати права «Малоросії» на самостійне національне існування. Титульна сторінка історичного трактату, що заперечував існування України; був опублікований 1920 р. в Італії (російське й англійське видання) емігрантом, противником більшовизму князем Александром Волконським

рабів білим плантаторам в Америці перед Громадянською війною. Так Україна стала джерелом натхнення, а частіше і ностальгії, для композитора Петра Ілліча Чайковського (нащадка запорожця Чайки), державного діяча Ніколая Ігнат'єва чи літературознавця Дмитрія Мірського, поминаючи силу-силенну менш відомих аристократичних родин та їхніх нащадків, які після більшовицької революції на вигнанні в різних куточках світу плекали спогади про Малоросію. Хоч ким були росіяни в Україні – державними селянами чи кріпаками, міськими робітниками, ремісниками, купцями або чиновниками, – вони всі сприймали Малоросію як свою батьківщину – частину «матері Росії».

Євреї

ської культури впродовж «довгого» XIX ст. і наступних десятиліть.

У цей час чимало яскравих статей дореволюційної російської культури виказували особливу любов і потяг до Малоросії (України). Деякі росіяни, як-от філолог Ізмаїл Срезневський, допомогли ствердити серед українців почуття гордості за унікальність їхньої культури та мови. Інших Україна цікавила не так як домівка іншого народу, а радше як особливий регіон Російської імперії. Таким було, зокрема, ставлення тих росіян, котрі самі мали родинні маєтки або відвідували маєтки своїх родичів на Наддніпрянщині. Тут у мирній сільській атмосфері вони проводили літні вакації, користуючись послугами місцевих «малоросійських» селян. Їхня віддана служба забезпечувала своєрідне панське дозвілля й культурне життя, подібне до того, яке надавала праця чорних

Попри періодичні переслідування за Хмельниччини в середині XVII ст. і Гайдамаччини у XVIII ст., Наддніпрянська Україна і надалі залишалася батьківщиною євреїв. Упродовж XIX ст. їх кількість збільшилася вдсятеро – від десь 200 тисяч у 1790-х роках до понад 1,9 млн у 1897 р. У цей час євреї становили пересічно 8,5% людності підросійської України, хоча розселялись вони дуже нерівномірно. Майже три п'ятих (1,2 млн) євреїв жили у трьох право-

бережних губерніях (Київській, Волинській і Подільській) – на землях, що колись входили до складу Речі Посполитої. Саме цими теренами царський уряд і намагався обмежити розселення євреїв в імперії. Вони були відомі як Смуга осілости, що охоплювала, поміж іншими, всі губернії підросійської України, за винятком Харківської.

Євреї, хоч би де вони жили, були переважно городянами. Сливе дві третини євреїв підросійської України мешкали в дуже малих містечках (пересічно із населенням у 1 тис. мешканців), утворюючи там більшість. Серед мешканців більших міст і містечок євреї 1900 р. становили 78% у Бердичеві, 59% – в Умані, 57% – у Балті, 56% – у Рівному, 55% – у Могилеві-Подільському, 50% у Проскуріві (нині Хмельницький), 49% – у Кам'янці-Подільському, 47% – у Житомирі, 38% – у Вінниці, 34% – в Одесі. Євреї займались переважно торгівлею, банківською справою і бізнесом, управляли крамницями та підприємствами. У певних галузях вони були особливо численними, наприклад, євреями здебільшого були власники гуралень (43% в 1872 р.), лісопилень (57%) і тютюнових фабрик (49%). У 1890-х роках чверть усього виробленого в Російській імперії цукру виготовляли на заводах київського підприємця і філантропа Ізраїля Бродського та його синів Лазаря і Льва.

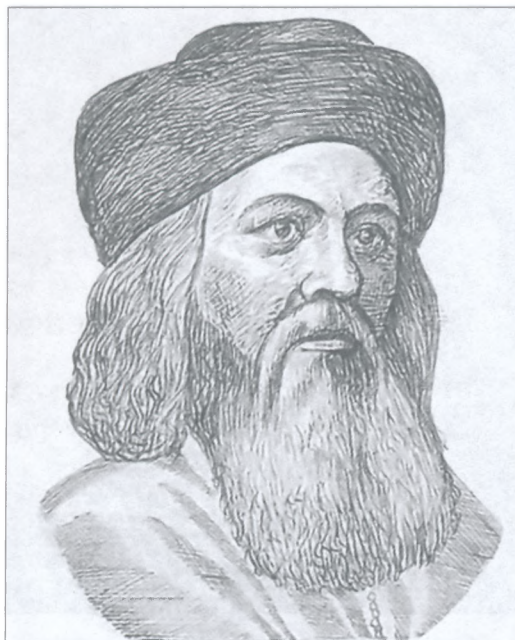
У невеличких містечках і селах євреї добровільно селилися окремими спільнотами, відомими під назвою *штетлів*. У них євреї могли створити атмосферу гуманності, адже і щодня, і під час криз могли дістати там економічну та психологічну під-

28.12. Шолом-Алейхем (справжнє ім'я Шломо Рабінювич, 1859–1916) писав мовою ідиш, дитинство провів в українському селі Воронкові поблизу Переяслава. Його єврейські оповідання, навіяні життям штетлів, славились у Північній Америці передусім завдяки бродвейському мюзиклу «Скрипаль на даху»

тримку від своєї громади. По-друге, вони зберігали там єврейський дух, тобто жили в певному громадському та приватному релігійному середовищі, яке дозволяло їм підтримувати власні віру та ідентичність в оточенні більшого християнського світу. Цей єврейський світ назавжди зник після 1914 р., проте його було увічнено у гумористичних оповіданнях єврейського письменника з Переяслава Шолома Алейхема.

Переважна більшість євреїв Наддніпрянської України, як і інших частин Східної та Центральної Європи, були ашкеназами. Іншими словами, вони були центрально-європейського походження і розмовляли герман-

28.13. Бааль Шем Тов (Майстер Божественного Імені; справжнє ім'я Ісраель бен Еліезер, бл. 1700–1760) – засновник хасидизму

ським діалектом їдиш. На відміну від них, євреї Середземномор'я – сефарди – розмовляли мовою ладино, що була відламом старокастильської з численними домішками гебрійської (івриту) й арамейської. У підросійській Україні сефардів було небагато, вони мешкали переважно в Криму.

Правобережна Україна посідала вельми важливе місце у загальній історії євреїв-ашкеназів. Після Хмельниччини вона стала домівкою шабатіянства – віри в надзвичайне повернення месії, втіленого в особі Шабтая (або Сабатая) Цві (або Цеві). Згодом суспільна та психологічна нестабільність після Гайдамаччини покликала до життя хасидизм, заснований на Поділлі

Ісраелем бен Еліезером (Бааль Шем Товом). Хасидизм – це містичний рух; він заохочує радісну релігійну практику, виражену в музиці й танцях, на відміну від формальнішої рабиничної традиції, в основі якої лежали вивчення та повсякденне застосування Талмуда (головного джерела єврейського права й традиції). Хасидизму судилося стати важливим різновидом юдаїзму серед євреїв не лише України, а і цілої Східної Європи.

Єврейське життя на Наддніпрянщині, як і будь-де у Східній Європі, було позначено мовним конфліктом. Деякі єврейські книжники вважали, що лише літургійна гебрійська мова гідна представляти єврейську культуру. Інші наголошували на тому, що саме їдиш як повсякденна мова євреїв-ашкеназів має стати кодифікованою літературною мовою. Серед головних прихильників їдишу на Наддніпрянщині були етнограф С. Анський та письменник Шолом-Алейхем.

Другу половину XIX ст. позначено збільшенням кількості нападів на євреїв. Перші відносно невеликі єврейські погроми відбулися на Наддніпрянщині на початку 1880-х років. Хвиля більших погромів протекла між 1903 і 1906 роками, розпочавшись у молдовському місті Кишиневі у Бесарабській губернії та поширившись на Наддніпрянщину, зокрема Житомир, Одесу і Катеринослав. Ця друга хвиля, зорганізована російськими крайньо правими монархістськими групами, прискорила процес, розпочатий у 1880-х роках, – масову еміграцію євреїв із Російської імперії переважно у північно-східні регіони США. Але попри погроми

та зусилля сіоністів, які переконували євреїв виїжджати до Палестини, і попри привабливість Америки для великої частини бідних євреїв, більшість їх залишалася вдома і надалі відіграла важливу роль в економічному житті Наддніпрянщини.

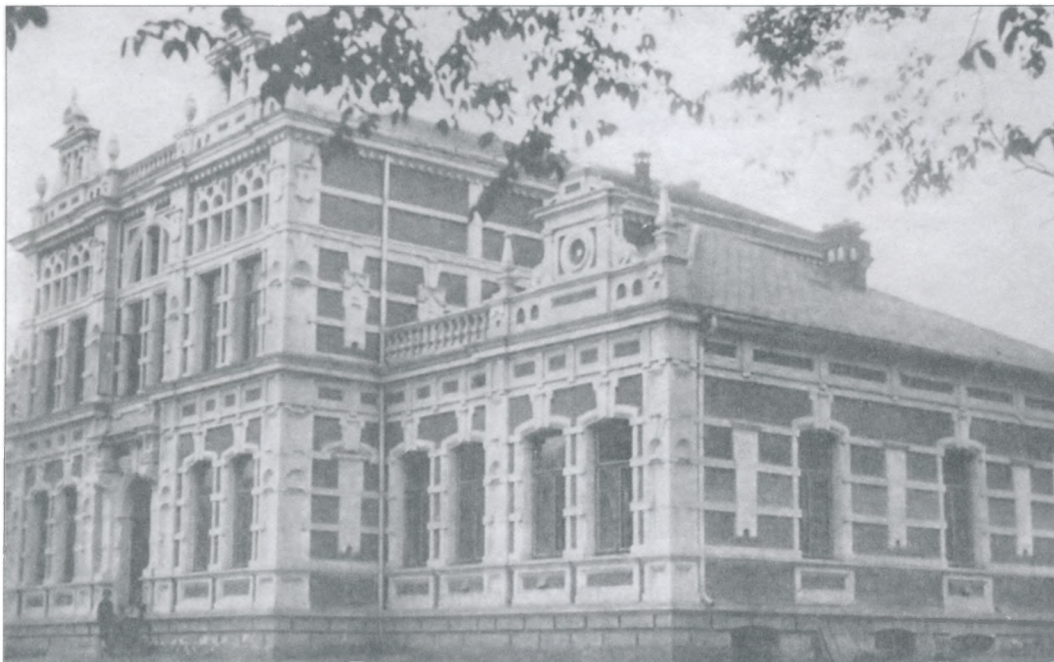
Німці та меноніти

1897 р. на Наддніпрянщині мешкало понад півмільйона німців і менонітів; там вони зосереджувались у двох районах: у степовій Україні в північному Надчорномор'ї й у Волинській губернії. Німців запрошували в українські міста ще за часів Середньовіччя, проте масову іміграцію та створення компактних німецьких поселень, передовсім у сільській місцевості, було спричинено указами російського уряду 1789 та 1804 років. На перший із них відреагували переважно меноніти, які на початку 1790-х років оселились у самому центрі Запорожжя – на місці першої козацької Січі на острові Хортиця і в його околицях. Другий указ спричинив істотнішу емігра-

28.14. Жертви єврейських погромів у Катеринославі; одна з поштівок із написом німецькою мовою, виданих соціалістичними та сіоністськими організаціями в Російській імперії

цію з німецьких держав (Бадена, Вюртемберга і Райнської області) й Альзасу, які потерпали від наслідків Наполеонівських воєн. Серед цих німців були католики, протестанти (лютерани) та меноніти, які осіли переважно в Херсонській, Катеринославській і Таврійській (на північ від Криму) губерніях. Там їх кількість сягнула 283 тис. осіб у 1897 р. та 489 тис. напередодні Першої світової війни. На Волині поселення німців-лютеран відносяться до 1860-х і 1880-х років, а 1897 р. їх було вже 171 тис. осіб.

Влада Російської імперії поцінувала німців і менонітів за їхні навички у веденні сільського господарства. Вони селилися майже винятково у малорозвинених сільських районах, і там їхні компактні громади стали зразковими у хліборобстві і тваринництві. Німецькі

28.15. Німецькомовна школа для дівчат на Хортиці – колишній твердині запорозьких козаків

28.16. Типова німецька сільська садиба у підросійській Україні

самоврядні громади вели осібно від решти мешканців Наддніпрянщини життя, мали власні німецькомовні школи і храми, користувалися особливими податковими привілеями, а також (до 1871 р.) були звільнені від військової служби. Меноніти, свого часу як релігійна меншина, переслідувана в Голяндії та північній Німеччині, були особливо вдячні урядові Російської імперії за дозвіл фактично утворити «державу в державі». Цю «державу» менонітські джерела описують як своерідну республіку. Попри певні обмеження 1870 – 1880-х років, що призвели навіть до часткової рееміграції німців, їхні громади процвітали на Наддніпрянщині до самого початку Першої світової війни.

Поляки

1897 р. поляків налічувалося 406 тис. осіб, а, можливо, і понад 650 тис.,

якщо римо-католицизм брати за ознаку ідентичності. З них майже 80% (322 тис.) зосереджувались на Правобережжі – Київщині, Волині та Поділлі, захопленому Російською імперією внаслідок поділів Речі Посполитої 1793 і 1795 років (див. мапу 25). Спочатку царський уряд ставився до поляків доволі прихильно. Польська шляхта, яка разом із полонізованою українською шляхтою налічувала майже 260 тис. осіб, одразу дістала статус російських дворян. Насправді переважна більшість цих шляхтичів не мали землі, проте десь 30 тис. були доволі заможними, і саме вони становили соціально-економічну еліту Правобережжя. Далі працювала польська шкільна система, очолювана князем Адамом Чарторийським. У Кременці на підросійській Укра-

28.17. Польськомовний Волинський ліцей, заснований 1805 р. у Крем'янци

їні як і раніше діяла середня школа (ліцей) для дітей польської шляхти, через що місто називали «Волинськими Атенами». З другого боку, російський уряд істотно послабив той політичний і суспільний вплив, що його доти зазнавала Римо-католицька церква, якій залишено було на всій Правобережній Україні лише одну Житомирську дієцезію (до 1866 р.). Проте місцевих парафій ці зміни фактично не торкнулися, а використання їхніми членами польської мови (крім літургійної латини) сприяло збереженню почуття польської ідентичності, особливо серед сільських мешканців.

28.18. Римо-католицький костіол Святого Олександра у Києві – символ відчутної впродовж усього XIX ст. польської присутності у головному місті Наддніпрянщини; малюнок Тараса Шевченка (1846)

Польська присутність особливо відчувалася у правобережному селі – там заможні землевласники, як і за польсько-литовського панування на Наддніпрянщині, і надалі володіли великими маєтками-лятифундіями. Шляхта також використовувала польських і українських кріпаків на своїх підприємствах, особливо у виробництві цукру.

Попри відносно добре ставлення уряду до поляків, польськомовні школи, як-от Кременецький ліцей та Віленський університет, незабаром перетворилися на осередки революційної діяльності. Поляки західних губерній Російської імперії двічі повставали – у 1830–1831 і у 1863 роках; через це влада конфіскувала чимало маєтків повстанців й обмежила та зрусифікувала шкільну систему. Але всупереч цим перешкодам, польська шляхта залишалася панівною соціально-економічною

28.19. Польський землевласник
приймає українських селян
перед своїм будинком;
з картини Миколи Бодаревського (1881)

силою на Правобережжі, де 1914 р. поляки володіли 46% всіх приватних земель. І саме у провінційних маєтках Наддніпрянщини народились і виховувалися або жили й знаходили натхнення деякі найвидатніші постаті польської культури ХІХ ст. Серед них – літератори (провідний польський поет-романтик Юліуш Словацький, чільні представники української школи в польській літературі Міхал Чайковський, Юзеф Богдан Залеський і Міхал Грабовський, англійський письменник

28.20. Юзеф Богдан Залеський (1802–1886) – польський поет і революціонер, уродженець Київщини; у своїх ідилічних віршах, написаних на чужині, згадував власне дитинство, проведене в Україні, та козацьке минуле цього краю

Джозеф Конрад, народжений в Бердичеві як Юзеф Коженювський), музики і композитори (Юліуш Заремський, Ігнаці Ян Падеревський і Кароль Шимановський), художники (авангардист Казимир Малевич) тощо. Будинки архітектора Лешека Дезидерія (Владислава) Городецького досі є чи не найвідомішими архітектурними пам'ятками Києва. Дехто із цих митців переселявся до Києва, в якому, попри відносно невеликий відсоток поляків (10,8% у 1910 р.), процвітали польські школи, театр, друкарні, спортивні клуби, культурні та легальні й нелегальні політичні товариства тощо.

Кримські татари

Подібно до поляків, татари були пов'язані з державою, що панувала над чималою частиною української території до того, як Кримський ханат занепав і його було приєднано до Російської імперії 1783 р. Хоча ханат займав також і північне Надчорномор'я та Надазов'я, більшість татар мешкала на Кримському півострові. Остерігаючись росій-

ської влади, кримські татари стали масово переселятися до Османської імперії. Перша хвиля еміграції у 1780-х роках налічувала 80 тис. осіб, а в перших десятиліттях XIX ст. та напередодні Кримської війни 1853–1855 років із Криму виїхали десятки тисяч нових емігрантів. Унаслідок еміграції та наступного прибуття українських і російських переселенців частка татар у Криму радикально зменшилася: від 90% усього населення у 1783 р. до 60% у 1854 р. і нарешті до 34% у 1897 р. Тоді в Криму мешкало 188 тис. татар, що становило 85% усіх татар на підросійській Україні.

На початку XIX ст. переважну більшість татарського населення становили вільні селяни (88%), духівництво (5%) і кочові ногайці (5%). Під російською владою татарських селян було закріпачено до 1861 р., а невеликий прошарок татарських аристократів-землевласників (*мірзи*) мав змогу приєднатись до російського дворянства (що і зробила більшість із них). Постраждав й ісламський культурний ландшафт Криму, чимало пам'яток доби Кримського ханату було зруйновано або перетворено на православні церкви.

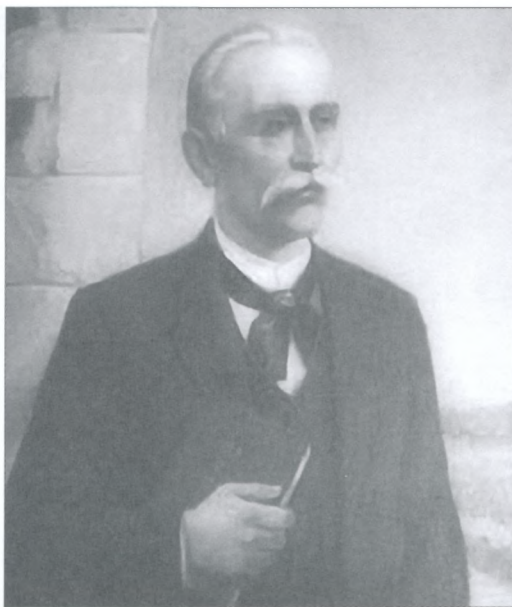
28.21. Ханський палац у Бахчисарай (бл. 1800)

Як певна реакція на такі процеси, у 1880-х роках у Криму зародився рух за національне відродження всіх татар Російської імперії. Очолений Ісмаїл-беєм Гаспралі (Гаспринським), цей рух домагався секуляризації татарського суспільства (зокрема емансипації жінок), модернізації освітньої системи та запровадження турецької писемності. Це викликало дискусії щодо національної ідентичності, інакше кажучи, щодо того, чи становили кримські татари окрему національність, гідну мати власну літературну мову, а чи вони були галуззю єдиного пан-

28.22. Типова татарська кав'ярня ХІХ ст. у Бахчисарайі;
з малюнка Огюста Рафе (1837)

28.23. Ісмаїл-бей Гаспралі (Гаспринський; 1851–1914) – кримськотатарський письменник, просвітник, від 1883 р. – видавець «Терджиману», – першого тюркомовного часопису в Криму

тюркського народу. Ці дискусії точилися в татарських інтелектуальних і політичних колах до самого розпаду Російської імперії та після цього.

Інші народи

Інші народи, що жили на підросійській Україні, – як-от греки Одещини, Криму і Надазов'я або чехи Волині, – розвивали власні громадські та культурні організації, які допомогли їм зберегти свою ідентичність. Болгари, які переселялись до Російської імперії у 1770–1870-х ро-

ках, селились хліборобськими громадами на узбережжі Азовського моря та в південній Бессарабії. Як спільнота вони мали власні органи самоврядування, храми в юрисдикції Болгарської православної церкви та початкові й середні школи з болгарською мовою навчання. Інші, як білоруси в містах і румуни в селах на південному Поділлі та Херсонщині, не організували окремого громадського життя (з установами та виданнями), хоча й тяжіли до окремішнього існування в своїх сільських або (у випадку білорусів) міських громадах.

29

Українські землі під владою Габсбургів у 1772–1914 роках

29. Українські землі в Австрійській імперії у 1772–1815 роках

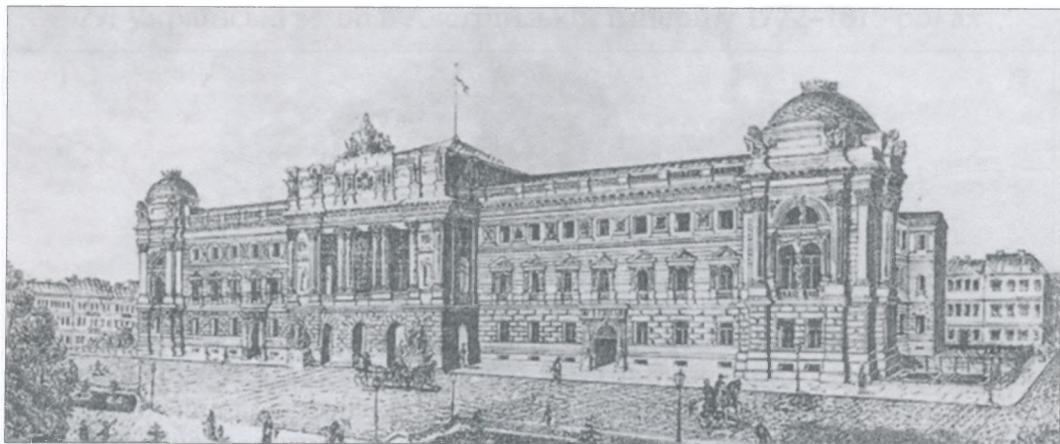
Впродовж «довгого» XIX ст. не всі землі сучасної України перебували в складі Російської імперії. Близько 15% західних земель України належало до Габсбурзької, чи Австрійської, імперії. На відміну від підросійської Наддніпрянської (Центральної чи Східної) України, півавстрійські землі часто називають Західною Україною. Варто також зазначити, що Західна Україна поділялася на три регіони – Галичину, Буковину та Підкарпаття, – різний статус яких відбивав особливу адміністративну структуру Габсбурзької імперії.

Австрійська присутність на більшій частині Західної України розпочалася 1772 р., коли Габсбурги відібрали у Польщі Руське (Галицьке)

воеводство, а також частину Белзького, Сандомирського та Краківського воєводств. Разом ці терени отримали назву Королівства Галіції та Льодомерії, або – коротше – Галіції (німецькою Galizien), Галичини. Упродовж наступних майже 50 років кордони Галичини змінювалися кілька разів. 1774 р. до неї було долучено Буковину, яку Австрія відібрала в Османської імперії; пізніше, 1795 р., Австрія здобула ще більшу територію вздовж середньої течії Вісли в самому серці Польщі й назвала її Західною Галіцією. Але у таких розширених кордонах Галичина існувала недовго. За Наполеонівських воєн Австрія втратила Західну Галіцію (1809) на користь Російської імперії, а за кілька

29.1. Прикордонний перехід поблизу річки Збруч біля Бродів на австрійському боці кордону з Російською імперією

29.2. Галицький Сейм, що розпочав роботу 1861 р. Згодом містився у власному будинку, спорудженому в 1877–1881 роках; нині – головний корпус Львівського університету

наступних років (1809–1815) Габсбурги навіть були змушені віддати цареві смугу між річками Серет і Збруч. Наприкінці Наполеонівської епохи, яка завершилась Віденським конгресом 1815 р., Австрія втратила невеличкий терен південніше Замостя, але її східний кордон із Російською імперією було знову встановлено по річці Збруч. Відтак упродовж майже століття, від 1815 р. аж до початку Першої світової війни в 1914 р., кордони Галичини й Буковини були фактично незмінними. Третя територія під владою Габсбургів – Підкарпаття (або історична Підкарпатська Русь) разом із Пряшівщиною – від XI ст. була частиною Угорського королівства. Коли ж у XVI ст. Габсбурги успадкували угорський трон, Підкарпаття автоматично стало частиною розширеного австрійського простору.

Австрійська імперія була складною мішанкою різних утворень

(королівств, великих князівств, герцогств, маркграфств і міст-держав), що їх Габсбурги поступово набували від XIII ст. Найбільшим серед них було Угорське королівство. Щодо не-угорських земель, то вони формально навіть не мали спільної назви, хоча за традицією їх називали коронними землями або австрійськими провінціями. На другу половину XIX ст. Австрія мала 17 провінцій, дві з яких – Галичина та Буковина – були частково заселені українцями. А що Угорщина надалі керувалася власними законами, то Габсбурзьку імперію було, по суті, поділено на австрійську й угорську «половини». Цей територіальний поділ навіть відбивався у титулах Габсбурзьких володарів – водночас імператорів Австрії (після 1809 р.) та королів Угорщини. З українських територій під габсбурзьким пануванням Галичина та Буковина лежали в австрійській половині імперії, а Підкарпаття – в угорській.

Після «повернення» Галичини австрійський уряд скасував у цих колишніх польських воєводствах старі шляхетські сеймики, а в 1780-х роках створив центральну адміністра-

29.3. Українські послы
до Галицького Сейму
(1908)

цію. Край поділявся на 19 округів (німецькою *Kreise*), було створено нову дорадчу інституцію – Станові Збори у складі духівництва, магнатів і шляхти. Реальна влада, однак, належала губернаторові (німецькою *Gubernator*), що перебував у столиці краю Львові (німецькою *Lemberg*) і призначався імператором у столиці Габсбургів Відні. Спершу Буковина була частиною Галичини, але після кількох нетривалих спроб вона 1861 р. нарешті стала окремим коронним краєм із такою самою адміністративною структурою, як і решта. Підкарпаття ніколи не мало окремого статусу і було поділене, як і решта Угорського королівства, на графства (угорською *megye*).

На початку 1860-х років Австрія вступила у так звану Конституцій-

ну еру. Ще 1854 р. галицький губернатор став намісником (німецькою *Staathalter*, польською *pamiestnik*), а 1867 р. край було поділено на менші повіти (*Bezirke/powiaty*) – спершу на 74, потім на 83. 1861 р. було створено крайові сейми в Галичині (150 місць) і на Буковині (31 місце), послів до яких обирали за становою квотою. Того ж року у Відні було створено імперський двопалатний парламент (райхсрат) із Палатою панів, членів якої призначав імператор, і Палатою депутатів, яка формувалася шляхом виборів. Галичина та Буковина отримали пропорційну кількість місць у Палаті депутатів. Хоча українців і

29.4. Українські селяни у Східній Галичині ідуть на косовицю;
фото Франтішка Ржегоржа

не було представлено відповідно до їхньої частки серед населення провінцій, вони, тим не менш, обиралися до галицького та буковинського крайових сеймів, а також до австрійського парламенту у Відні. 1867 р. Габсбурзьку монархію було перейменовано на Австро-Угорщину й перетворено на подвійну монархію. Відтоді Угорщина керувала власними внутрішніми справами, узгоджуючи з австрійською половиною лише спільні справи – зовнішню політику, валюту, тарифи та військо. Угорщина також мала державний парламент, але не мала крайових сеймів, як Австрія.

Українці становили лише частину населення Галичини, Буковини та Підкарпаття і заселяли тільки окремі райони цих провінцій Австро-Угорщини. Демографічну еволюцію на-

селення Західної України показано в таблицях 29.1, 29.3 і 29.5.

У Галичині українці зосереджувались у східній частині краю, яку приблизно навпіл ділила річка Сян. Але навіть Східна Галичина була етнічно неоднорідна, бо українці становили тут лише 71% населення у 1849 р. і 62% у 1910 р. Решту мешканців Східної Галичини становили поляки (635 тис. у 1849 р. і 890 тис. у 1910 р.) та євреї (246 тис. у 1849 р. і 660 тис. в 1910 р.).

Таблиця 29.1

**Населення Галичини
у 1851–1910 роках**

Національність	1851	1910
Українці	2 282 000 (50,1%)	3 627 000 (45,4%)
Поляки	1 864 000 (40,9%)	3 422 000 (42,9%)
Євреї	313 000 (6,9%)	872 000 (10,9%)
Німці	93 000 (2,0%)	65 000 (0,8%)
Вірмени	2 700 (0,1%)	9 000 (0,0%)
Чехи	500 (0,0%)	(0,0%)
Загалом	4 555 200	7 996 400

Переважна більшість українців мешкала на селі. Поляки жили в кількох компактних сільських поселеннях у Східній Галичині (див. мапу 30), а також у містах і повітових центрах. Як і поляки, євреї мешкали і в містах, і на селі, з них десь 60% – у містах і містечках Східної Галичини, а решта – у селах відносно рівномірно по всьому краю. Всі ці групи було представлено у Львові (німецькою Lemberg, польською Lwów) – найбільшому місті й адміністративному центрі Галичини, розташованому на сході краю (див. таблицю 29.2).

Таблиця 29.2
Населення Львова у 1910 р.

Національність	Кількість	Відсоток
Поляки	105 500	51,0
Євреї	57 000	27,8
Українці	39 400	19,1
Інші	3 900	1,9
Загалом	206 100	

На Буковині українці зосереджувались у північній і західній частинах краю. Щодо тієї частини колишнього коронного краю, яка тепер входить до складу України (тобто Північної Буковини, див. мапу 30), то її населення 1910 р. складалося з 303 тис. українців (38%), 272 тис. румунів (34%) і 102 тис. євреїв (13%).

Українці жили у Буковині переважно в гірських районах і долинах на південь від столиці краю Чернівців (німецькою Czernowitz, румунською Cernăuți). Євреї мешкали в селах та в малих містечках. В адміністративній столиці Буковини жодна група не переважала (див. таблицю 29.4).

На Підкарпатті за переписом 1910 р. серед трьох найбільших

Таблиця 29.3
Населення Буковини
у 1851–1910 роках

Національність	1851	1910
Українці	145 500 (38,0%)	303 000 (38,1%)
Румуни	185 000 (48,5%)	272,000 (34,2%)
Євреї	12 000 (3,1%)	102,000 (12,8%)
Німці	26 000 (6,8%)	72,000 (9,1%)
Поляки	4 000 (1,1%)	35,000 (4,4%)
Маляри/ Угорці	5 600 (1,5%)	10,000 (1,3%)
Вірмени	2 200 (0,6%)	–
Чехи	1 800 (0,5%)	1,000 (0,1%)
Загалом	381 600	795 000

Таблиця 29.4
Населення Чернівців у 1910 р.

Національність	Кількість	Відсоток
Євреї	23 600	27,8
Німці	17 800	20,9
Українці	15 300	18,0
Поляки	14 900	17,5
Румуни	13 400	15,8
Загалом	85 000	

Таблиця 29.5
Населення Закарпаття
у 1850–1910 роках

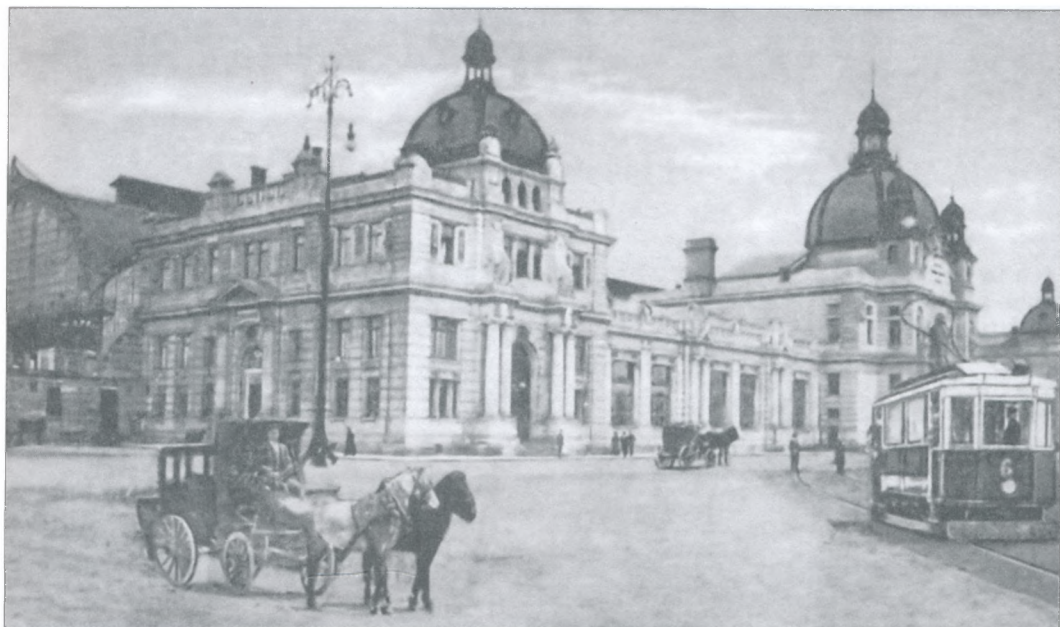
Національність	1850	1910
Русини/ Українці	217 000 (45,1%)	324 000 (54,1%)
Маляри/ Угорці	128 000 (26,6%)	159 000 (26,5%)
Румуни	51 000 (10,6%)	11 000 (1,8%)
Євреї	41 000 (8,5%)	87 000 (14,5%)
Словаки	24 000 (5,0%)	6 000 (1,0%)
Німці	11 000 (2,3%)	10 000 (1,7%)
Інші	9 000 (1,9%)	2 000 (0,3%)
Загалом	481 600	599 000

29.5. Польська шляхта у Східній Галичині ХІХ ст. полюбляла вбиратися в історичні строї під час урочистостей (тут – з нагоди весілля)

29.6. Єврейський крамар продає матеріяли для шиття на Жидачівському ринку; фото Франтішка Ржегоржа

груп були карпаторусини/українці (324 тис. або 54%), мадяри/угорці (159 тис. або 26%) та євреї (87 тис. або 14%). Карпаторусини/українці мешкали переважно в північно-східних частинах регіону, загалом на гірських пасмах і на схилах Карпат. Мадяри мешкали винятково в сільській місцевості південно-західної низинної рівнини вздовж річки Тиса і в невеликих містах – Ужгороді, Мукачевому та Берегові (див. мапу 30). Євреї мешкали і в селах, але передовсім в містах, де вони іноді становили майже половину населення.

Упродовж цілого XIX ст. українські землі Австро-Угорщини залишались економічно слабкорозвинутими. Переважна більшість населення займалася дрібним сільським господарством і спорідненими промислами. До 1848 р. майже три чверті населення Галичини, а на Буковині та Підкарпатті ще більше, було прикріплено до землі й зобов'язано від-

29.7. Львів було сполучено залізницею зі столицею Габсбурзької імперії Віднем від 1861 р.; головний залізничний двірць міста (досі чинний і нещодавно зреставрований) споруджено 1904 р.

робляти панщину. Після звільнення 1848 р. «вільні» селяни надалі залишались «економічними кріпаками». Володіючи лише дрібними земельними наділами, які в найкращому разі давали їм змогу вижити, селяни майже постійно перебували в торговій залежності від великих землевласників і кредиторів. У результаті злидні спричиняли масову еміграцію, на яку у 1880 – 1914 роках зважилося приблизно 430 тис. українців Галичини та Буковини і до 170 тис. карпаторусинів Підкарпаття, більшість із яких осіли у промислових регіонах північного сходу США.

Головною причиною повільного економічного розвитку Галичини була австрійська економічна політика від кінця XVIII ст. Габсбурги нама-

29.8. Нафтові родовища
поблизу Дрогобича

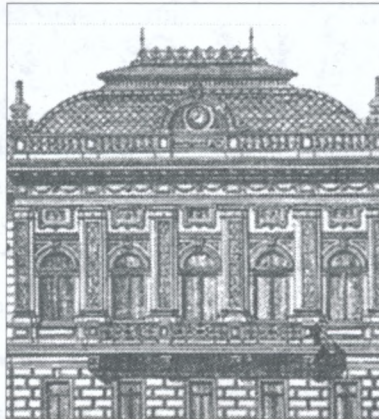
галися перетворити свою імперію на самодостатню господарчу одиницю, що в ній східні терени, як-от Галичина та Угорське королівство, мали постачати сировину для промислово розвиненіших західних країв (Богемія, або Чехія, Моравія та Нижня Австрія). Західні провінції, своєю чергою, мали продавати вже готову продукцію Галичині й Угорщині, що стали в ґрунті речі внутрішніми колоніями імперії.

Від 1860-х років розвиток залізниці (див. мапу 30) лише посилив цю економічну політику імперії. Столиця Галичини, місто Львів, було

сполучено через Краків із столицею імперії Віднем, що полегшувало перевезення готових товарів із західних промислових регіонів на галицький ринок. Водночас відносно добре розвинена залізнична мережа в усій Галичині, Буковині та на Підкарпатті (загалом 3 700 км у 1914 р.) стала легкодоступним транспортом для охочих емігрувати. Деякі галицькі намісники після 1880-х років намагалися сприяти промислому поступу краю, зокрема, навколо Дрогобича та Борислава активно розвивалась нафтова промисловість (1914 р. її видобуток становив 4% світового). Але це суттєво не вплинуло на розвиток відсталих аграрних українських земель Австро-Угорщини.

30

Народи українських земель під владою Габсбургів у 1772–1914 роках

30. Українські землі в Австро-Угорщині близько 1875 р.

Австрійська Галичина впродовж XIX ст. стала головним центром і польського, і українського національних рухів. Польща припинила своє існування як незалежна держава після 1795 р. Спроба наполеонівської Франції відновити польську державність була радше символічним жестом і виявилась нетривалою (1807–1814). Цілковитою поразкою завершилися два польські повстання проти російської влади (у 1830–1831 та 1863 роках), а також шляхетсько-селянське повстання проти австрійської влади 1846 р. За таких обставин деякі польські провідники на чолі із намісником підавстрійської Галіції графом Агенором Голуховським дійшли висновку, що співпраця із Габсбургами, мабуть, буде найліпшим способом запевнити в майбутньому існування польської нації та зберегти бодай елементи її державности.

Із польського погляду, вся Галичина, зокрема й заселена переважно українцями Східна Галичина, вважалася частиною польського історичного спадку. Попри те, що Габсбурги не надали широкої політичної автономії «польській» Галичині, як того домагалися поляки 1868 р., вони поставились до поляків вельми прихильно, дозволивши їм управляти всім краєм у річищі загальної австрійської політики. На практиці це означало, що поляки

переважали в уряді краю (зокрема і в Галицькому Сеймі) та в шкільній адміністрації. У Львові постала низка важливих польських закладів, зокрема університет із польською мовою навчання, Польське історичне това-

30.1. Граф Агенор Голуховський (1812–1875) – польський патріот, лояльний австрійський чиновник і намісник Галіції (1848–1859)

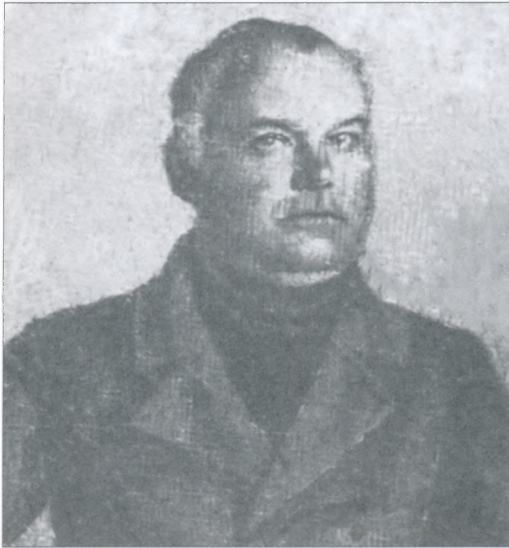

30.2. Осолінеум – бібліотека і польська національна фундація, – заснований у Львові 1817 р.; нині – головний корпус Львівської наукової бібліотеки ім. Василя Стефаника НАН України

30.3. Собор Святого Юра (1744–1759); від 1817 р. – осідок галицького греко-католицького митрополита

риство, Осолінеум (бібліотека і дослідницький центр), а також численні польські часописи, видавництва, театри та культурно-громадські товариства. У багатьох сенсах і Східна, і заселена переважно поляками Західна Галичина були частинами спільного польського простору і стали П'ємонттом для патріотів тих земель

30.4. Яків Головацький (1814–1888) – галицько-руський священик, історик і етнограф, у 1848–1867 роках – перший професор катедри руської мови та літератури Львівського університету

30.6. Маркіян Шашкевич (1811–1843) – священик, поет і національний будитель галицьких русинів-українців

30.5. Іван Вагилевич (1811–1866) – галицько-руський священик, етнограф і поет, згодом прихильник тісної співпраці з місцевими поляками

30.7. Граф Франц Стадіон (1806–1853) – австрійський намісник Галиції у 1846–1848 роках, звинувачений поляками та рештою своїх політичних опонентів у тому, що він «винайшов руську національність»

30.8. Перше засідання Головної Руської Ради у Львові 2 травня 1848 року

колишньої Польщі, які перебували у менш сприятливих умовах під владою Пруссії та Росії.

Галичина, зокрема Східна Галичина, була також осередком українського національного відродження. Впродовж перших десятиліть австрійського панування у 1770 – 1780-х роках Габсбурги започаткували кілька реформ, що мали особливо позитивний вплив на українців. Австрійські урядовці, направлені до Галичини, повідомляли імперському урядові, що місцеве східнослов'янське населення не є ані поляками, ані росіянами. А що самі вони називали себе «русинами», то німці почали їх називати Ruthenen. Уряд також запровадив систему загальної початкової освіти з розмовною «руською» мовою навчан-

ня (1777) і визнав рівність у правах Католицької церкви східного обряду із Римо-католицькою. Це мало надзвичайне значення для русинів, які були майже без винятків католиками східного обряду. 1774 р. вірні цієї Церкви на власне прохання отримали нову назву – греко-католиків, а 1807 р. було відновлено Галицьку митрополію на чолі із митрополитом-архієпископом, що мав осідок у Львові. Саме із середовища Греко-католицької церкви вийшли ініціатори русинського (українського) національного відродження. У 1830-х роках троє семінаристів, що стали відомі як «Руська Трійця» – Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич та Яків Головацький, – надрукували перші книжки розмовною мовою галицьких русинів (українців).

Ще важливішими для руського/українського національного відродження стали події революції

30.9. Титульна сторінка «Зорі Галицької» від 15 травня 1848 року – першої в історії русько-україномовної газети

30.10. Будинок (від 1892 р.) Наукового товариства ім. Т. Шевченка, заснованого 1873 р. у Львові

1848 р. Оскільки Габсбурги ставилися з підозрою до галицьких поляків після їхнього повстання 1846 р., австрійський уряд в особі галицького губернатора Франца Стадіона відкрито заохочував русинів/українців підвищувати свій політичний та культурний статус. Лише впродовж одного 1848 р. русини/українці вперше в історії заснували в Галичині свою політичну організацію (Головну Руську Раду), газету («Зоря Галицька») та свою культурну організацію (Конгрес руських учених). Вони обрали своїх послів до австрійського парламенту; їм також дозволили відкрити катедру руської мови та літератури у Львівському університеті.

Попри поступову зміну австрійської політики після революції 1848 р. та примирення Габсбургів із поляками Галичини у 1860-х роках, українське національне відродження і далі тривало із помітними здобутками. Після кодифікації руської/української мови, схваленої австрійським урядом, її вживали в усіх царинах громадського життя, зокрема в місцевих установах влади та в судах. На 1914 р. руська/українська мова була мовою викладання у 2 500 початкових школах, 16 гімназіях, 10 вчительських семінаріях та на 10 катедрах Львівського університету. Крім того, постала низка українських кооперативів, кредитних спілок, культурних установ, газет, видавництва і навіть відповідник української академії наук – Наукове товариство ім. Т. Шевченка. Серед найвизначніших українських гро-

30.11. *Іван Франко (1856–1916) – український письменник, науковець, критик і громадський діяч*

мадських і культурних діячів Галичини того часу були талановитий письменник Іван Франко, історик Михайло Грушевський і греко-католицький митрополит Андрей Шептицький. Українці заснували також кілька політичних партій, із лав яких обирали послів для захисту українських інтересів у Галицькому крайовому сеймі й австрійському імперському парламенті.

Попри чималі досягнення, національний рух галицьких русинів упродовж останніх десятиліть «довгого» ХІХ ст. стикався із зовнішніми та внутрішніми перешкодами. Після 1868 р. австрійський уряд, по суті, дозволив галицьким полякам керувати владою краю, внаслідок чого майже кожна політична, громадська й освітня вимога русинів наражалася на польський спротив. Інші труднощі мали внутрішній характер. Упродовж цього часу руська інтелектуальна еліта залишалася поділеною щодо питання національної ідентичності. Деякі інтелектуали вважали, що східні слов'яни Галичини були частиною українського народу, інші – що російського, ще інші зараховували себе до старорусинів, які мешкали в межах Габсбурзької імперії. Кожна із цих течій мала свої видання, культурницькі та політичні організації, які намагались переконати руських селян прийняти та підтримати одну із трьох національних ідеологій і часто розпалювали взаємну ворожнечу (див. розділ 31).

30.12. *Професор Михайло Грушевський (1866–1934) – історик, голова Наукового товариства ім. Т. Шевченка у бібліотеці свого львівського помешкання (1914)*

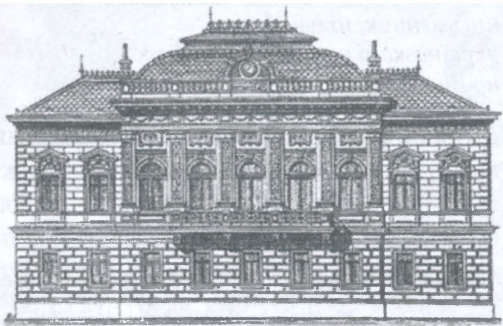

30.13. Граф Андрей Шептицький (1865–1944), який перейшов на греко-католицький обряд й обрав українську національну ідентичність; архієпископ Львівський, митрополит Галицький від 1900 р. (стоїть праворуч від центру у колі своїх польських родичів-аристократів у родинному маєтку Прибильчах, Галичина, 1911)

Сусідній коронний край Буковина мав вельми подібний досвід, із тією лише різницею, що східні слов'яни-русини Буковини ніколи не приймали унії з Римом і залишались православними. Із цього огляду буковинські русини були подібні до місцевих православних румунів, проте їх розділяли мовні відмінності та політичні цілі.

Національне відродження на Буковині почалося в 1860-х роках, але набуло меншого розмаху, ніж в Галичині. Українські, проросійські та

русофільські громадські, освітні та культурні заклади було зосереджено в адміністративній столиці провінції Чернівцях. Це невелике місто в останні десятиліття перед початком Першої світової війни в 1914 р. дедалі більше символізувало найкращі досягнення габсбурзького правління. Чернівецький міт (німецькою Czernowitz-Mythos), як це явище називали спостерігачі, віддзеркалював реалії лібералізму і толерантності, поширюваних австрійськими Габсбургами серед усіх національних груп Буковини. Ці реалії відображено у творах і громадській діяльності німецькомовного письменника Карла Еміля Францоza, українця Осипа Юрія Федьковича, а також в ухвалі світових зборів єврейських письменників, які 1908 р. на Чернівецькій конференції кодифікували їдиш як «національну мову» і тим перетворили

(a)

(b)

(c)

(d)

(e)

30.14. Свідченням багатокультурного характеру життя на Буковині наприкінці XIX ст. були будівлі українського (a), румунського (b), німецького (c), єврейського (d) та польського (e) національних центрів у Чернівцях

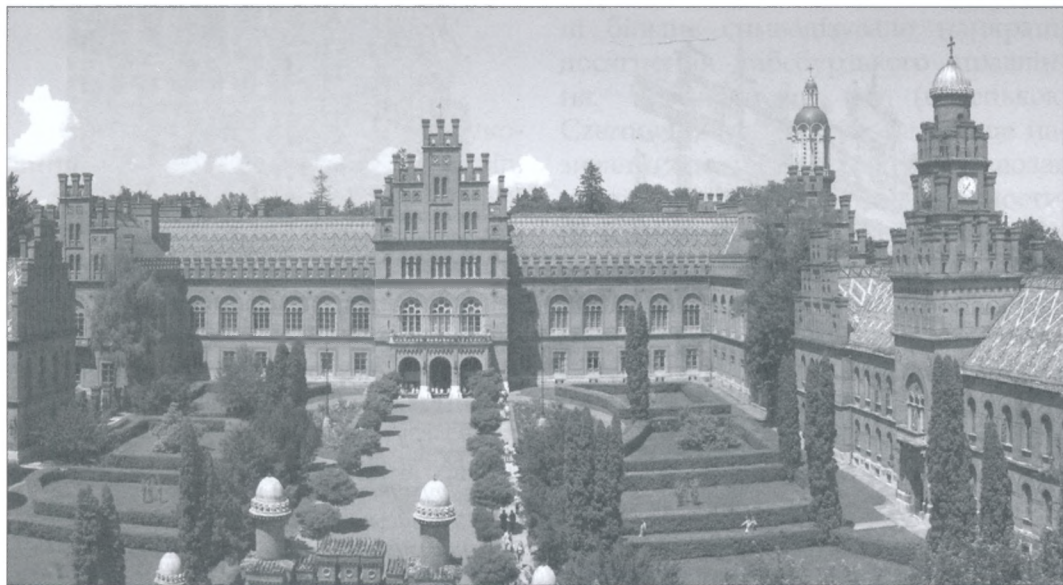

30.15. Юрій Федькович (1834–1888) – письменник, чільний діяч українського національного відродження на Буковині

її на прийнятний засіб оприявлення культури євреїв-ашкеназів незалежно від місця їхнього перебування. Врешті, австрійські Чернівці стали домівкою для дедалі численніших румунських культурних, освітніх і політичних організацій, метою яких було майбутнє возз'єднання в одній державі Буковини (румунською *Vucovina*) з іншими румунськими землями.

У підвладному Угорщині Підкарпатті становище місцевих східних слов'ян, які називали себе карпаторусинами або угро-русинами, було набагато складнішим. Щоправда, національне відродження угорських русинів мало певні успіхи під час революції 1848 р., а впродовж наступних двох десятиліть вони спромоглися заснувати культурні заклади, видавати книжки і газети рідною мовою. Цю мову навіть було запроваджено в по-

30.16. Монументальна резиденція митрополита-архієпископа й осідок автокефальної Буковинської православної церкви. Будинок споруджено у 1864–1882 роках; нині – головний корпус Чернівецького університету

30.17. Делегати I конгресу мови ідишу у Чернівцях (1908)

чаткових і кількох середніх школах (гімназіях), а самі русини також розпочали політичну діяльність, вимагаючи культурної автономії у складі Угорського королівства. Втім, із постановням 1867 р. Австро-Угорської подвійної монархії Угорщина здобула повну самостійність у своєму політичному житті і незабаром розпочала політику асиміляції (мадяризації), досягнувши чималих успіхів у денационалізації місцевої карпаторусинської інтелігенції.

Попри вади габсбурзького правління, особливо в угорській «половині» імперії, важливо пам'ятати

30.18. Олександр Духнович (1803–1865) – греко-католицький священник і письменник, якого вважають «народним будителем» карпаторусинів

30.19. Адольф Добрянський (1817–1901) – закарпатський політичний і громадський діяч, який захищав русинські національні інтереси в Угорщині під час і після революції 1848 р.

«про ширший контекст, в якому перебували українці впродовж останніх десятиліть «довгого» ХІХ ст. На той час їхня переважна більшість, принизливо названа «малоросами», мешкала в підросійській Україні. Російська влада не лише забороняла їм уживати власне національне ім'я – українці, – а й відкидала саму ідею існування українців як окремої нації. Цю ідею вважали витвором купки «сепаратистів», підтримуваних «підривною» пропагандою з півавстрійської Галичини. На відміну від Росії, в півавстрійській Буковині, а надто у Східній Галичині, уряд не лише дозволив український національний рух, а й активно його підтримував.

Особливо це стосувалося часів цесаря Франца Йосифа (правив у 1848–1916 роках), який став своєрідним добрим батьком і заступником українців. Тому не дивно, що, на відміну від багатьох інших націй Австро-Угорщини, українці лишалися відданими Габсбургам аж до розпаду імперії. Можна сказати, що австрійський досвід великою мірою уможливив втілення української національної ідеї і саме існування українців як окремої нації.

30.20. Франц Йосиф I Габсбург (1830–1916) – імператор Австро-Угорської імперії; його 68-річне помірковане правління (1848–1916) вмістило цілу епоху українського національного відродження в Галичині та на Буковині

31

Західна Україна під час Першої світової війни

31. Західна Україна під час Першої світової війни

«Довге» XIX ст., позначене політичною стабільністю та непохитним пануванням на українських землях Росії й Австро-Угорщини, завершилося влітку 1914 р. В Європі вибухнула так звана Велика війна (пізніше – Перша світова), яка тривала від серпня 1914 до листопада 1918 р. У конфлікт вступили, з одного боку, держави Антанти (Велика Британія, Франція, Росія, а пізніше і Сполучені Штати Америки), із другого – Центральні держави (Німеччина, Австро-Угорщина, а пізніше й Османська імперія). Італія, яка спочатку проголосила нейтралітет, 1915 р. приєдналася до Антанти. Ці союзи великих держав розділили етнічних україн-

ців – ті, що жили в Західній Україні, воювали в арміях Австро-Угорщини проти своїх братів-українців із підросійської України, які бились у лавах царського війська.

Від початку конфлікту й упродовж більшої частини війни західноукраїнські землі перебували в епіцентрі бойових дій на східному фронті, де армії Німеччини й Австро-Угорщини протистояли російському війську. Спершу росіяни домоглися успіху: вже 5 серпня 1914 р. вони переправились через річку Збруч і вступили на землю Гали-

31.1. Російські вояки на вулицях галицької столиці Львова у вересні 1914 року

31.2. Група звинувачених у державній зраді галицьких русофілів на судовому процесі у Львові (березень–червень 1914 р.). Суд виправдав їх, але у вересні 1914 р. габсбурзька влада наказала розстріляти священника Максима Сандовича (ліворуч); згодом його було канонізовано як святого православного мученика

чини. Російський наступ був такий стрімкий, що вже 3 вересня царська армія захопила Львів, а наприкінці вересня досягла річки Дунаець, наблизившись до Кракова на крайньому заході Галичини. Наприкінці 1914 р. російське військо контролювало не лише майже цілу Галичину, а й кілька перевалів і південні схили Карпат в Угорщині, зокрема населені русинами райони, прилеглі до Галичини. На Буковині кампанія тривала трохи повільніше, але і цей край у листопаді 1914 р. опинився в руках царської армії.

Захоплення Галичини та Буковини стало важливою перемогою не лише для росіян, а і для частини східних слов'ян Західної України. Впродовж другої половини XIX ст., коли національний рух в Західній Україні сягнув апогею, місцева інтелігенція, а згодом і велика частина населення, розділились із приводу власної національної ідентичності. Щоправда, в Галичині існував консенсус щодо певних питань: місцеві мешканці були східними слов'янами, які звали

себе русинами й сповідували греко-католицьку віру, а отже, напевно не були поляками та римо-католиками. Але ясности було куди менше, коли справа доходила до питання про позитивне національне самовизначення. Ті, що звали себе старорусинами, були віддані Габсбургам і мали невиразне почуття споріднености з усім руським світом на сході. Інші, які вважали себе українцями, вірили в те, що належать до окремої нації, більшість якої мешкає на підросійській Україні. Решта відкидала поняття старорусинської «окремішности» й українського «сепаратизму», вважаючи і прихильників тих двох течій, і самих себе росіянами. Прихильників старорусинства, русофільства й українофільства не бракувало і серед інтелігенції сусідньої Буковини. На Закарпатті, однак, не було старорусинів та українофілів. Там більшість місцевої східнослов'янської інтелігенції вже цілком засимілювалася до угорської культури (змадяризувалася). Ті ж із закарпатців, хто зберіг східнослов'янську ідентич-

ність, найбільше приймали проросійську (русофільську) національну ідентичність, але були й такі, хто вірив у свою належність до четвертої східнослов'янської національності – русинської, або карпаторусинської.

Не дивно, що російський уряд підтримував русофілів на західноукраїнських землях Австро-Угорщини. Ще перед початком війни різні групи російського суспільства надавали допомогу попервах слабкому, але дедалі міцнішому православному рухові серед селян-греко-католиків Галичини та Закарпаття. У той час «повернення до православ'я» загалом означало також прийняття російської національної ідентичності, а для деякого – і надію на «звільнення», яке принесе цар. Австро-Угорська влада відповіла глибокою підозрою та кількома судовими процесами (в 1882, 1904–1906, 1913 і 1914 роках) проти галицько- і карпаторуських священників та світських діячів, бо «навернення» на православ'я приврівнювала до державної зради.

У геополітичному масштабі захоплення Галичини знаменувало втілення одвічних російських мрій. А що московські царі віддавна вважали себе спадкоємцями володарів Київської Русі, то вони відчували себе зобов'язаними «возз'єднати» всі «російські» землі під своїм скипетром. Здобуття «російської» Галичини було настільки важливим, що на початку квітня 1915 р. цар Ніколай II здійснив тріумфальний візит до Львова та Перемишля, захопленого російським військом у березні того року після важкої чотиримісячної облоги.

На окупованих теренах Галичини та Буковини російський уряд встановив цивільну адміністрацію, використовуючи на службі місцевих русофілів, з-поміж них і тих, які повернулись із Росії – там перед початком війни вони знайшли прихисток від австрійських репресій. Російська

31.3. Австро-угорські вояки повертаються до Львова (червень 1915 року)

адміністрація в Галичині здобула також певну підтримку польської громади, але вона рішуче виступила проти українофілів. Царські чиновники закрили українські кооперативи та культурні інституції, мали намір скасувати Греко-католицьку церкву й вислали до Росії її популярного та політично впливового зверхника митрополита Андрея Шептицького.

Щойно цар Ніколай II завершив переможний візит до Львова, воєнне щастя Росії змінилося. За підтримки німецької армії австро-угорське військо завдало поразки царській армії у вирішальній битві під Горлицями (2-13 травня 1915 р.). Після наступної перемоги під Сяноком на річці Сян (10 травня) і повернення Перемишля (3 червня) та Львова (22 червня) австро-німецька армія на кінець червня звільнила від російської окупації

більшість території Галичини та цілу Буковину. Місцеві русофіли переконали понад 25 000 галицьких «росіян» відступити разом із російською цивільною адміністрацією на схід, де вони зрештою знайшли притулок неподалік гирла Дону. Австрійська влада, щойно повернувшись, помстилася справжнім і гаданим галицьким русофілам (особливо на Лемківщині), заарештувавши кілька тисяч осіб і до кінця війни протримавши їх у таборах для інтернованих на заході Австрії.

Зазнаючи щоразу нових поразок у 1915 р., російське військо змогло втриматись лише на вузькій смузі на крайньому сході Галичини між річками Серет і Збруч. У серпні 1916 р. царська армія, очолювана генералом Алексеем Брусіловим, здійснила ще один наступ, що посунув східний фронт трохи далі в Галичину. Знову було захоплено Буковину, і російський уряд удруге запровадив там цивільну адміністрацію (після Лютневої революції – на чолі з істориком

31.4. Австро-угорські вояки спостерігають за стратою галицько-руського селянина та підозрюваного російського шпигуна

31.5. Інспекція підрозділів українських січових стрільців у липні 1916 р. майбутнім імператором Карлом I Габсбургом (правив у 1916–1918 роках)

із Наддніпрянської України Дмитром Дорошенком), яка проіснувала до кінця 1917 р.

Після початку військових дій у серпні 1914 р. українські політики в Галичині заснували позапартійну Головну Українську Раду. Вона одразу заходилась організувати добровільне військове формування – «Легіон Українських Січових Стрільців», що у складі австро-угорської армії брав участь у боях на східному фронті. А що і Галичина, і Буковина були в епіцентрі бойових дій упродовж майже цілої війни, то діяльність українських політиків розгорталась у столиці імперії Відні. Там у травні 1915 р. українські посли з обох коронних країв утво-

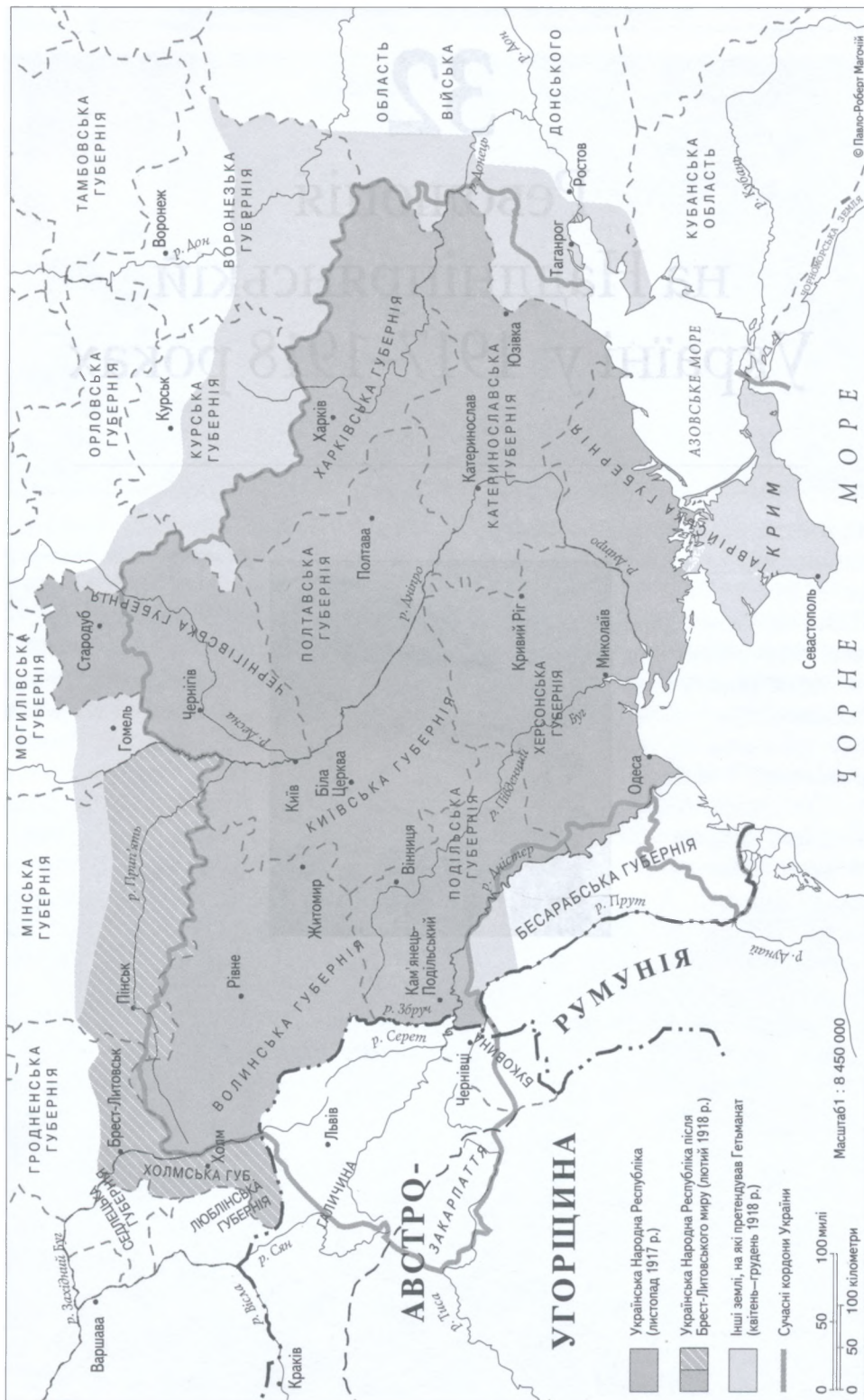
рили Загальну Українську Раду, яка закликала до створення незалежної української держави на території Російської імперії, до поділу Галичини на дві провінції і до більшої автономії майбутньої Східної Галичини та Буковини. Ці, здавалося б, мінімальні політичні вимоги відбивали не лише політичну обережність, а й справжнє почуття відданості, яке більшість українців мало до Габсбурзької імперії – на їхню думку, найкращого захисника українського національного життя.

32

Революція на Наддніпрянській Україні у 1917–1918 роках

32. Україна у 1917–1918 роках

Ще до завершення Першої світової війни одна з головних її учасниць, Російська імперія, пережила низку революцій, що мали визначальний вплив і на Наддніпрянську Україну. Під 1917 р. з усіх учасників війни Російська імперія зазнала найбільших збитків. Із 15 млн мобілізованих вояків понад половину було вбито, поранено або взято в полон. Західні землі імперії, зокрема частини Наддніпрянщини, потерпали від великих втрат серед цивільної людности й істотного нищення майна. Внаслідок цього господарська система занепадала, що призвело до постійного браку продовольства, передовсім у містах.

Коли ж на початку березня 1917 р. (лютого 1917 р. за старим стилем) у Петрограді спалахнули масові «хлібні» заворушення, імперські війська відмовились приборкувати бунтівників. Натомість вони долучилися до протестантів із-поміж робітників і сформували Раду робітничих і солдатських депутатів. Приклад Петроградської ради було наслідувано в містах і містечках по всій імперії, зокрема у Києві та на Наддніпрянщині загалом.

Водночас із постановом рад представники Державної Думи переконали царя зректися престолу (15 березня) і сформували для управління

32.1. Педагогічний музей у Києві (нині – Будинок вчителя) – осідок Української Центральної Ради у 1917–1918 роках

32.2. Члени першого Генерального Секретаріату, створеного у червні 1917 р. як головний виконавчий орган Центральної Ради; у центрі – його голова Володимир Винниченко (1880–1951)

країною Тимчасовий уряд із представників імперської бюрократії та війська. Його завданням було функціонувати як своєрідний регент до обрання Установчих Зборів, що мали визначити устрій постімперської Росії. Фактично у перші місяці після Лютневої революції Росія опинилась у стані двовладдя, бо на зверхність одночасно претендували Тимчасовий уряд і місцеві ради робітничих і солдатських депутатів. Вони часом співпрацювали, але частіше конфліктували між собою.

За кілька днів після петроградських подій у Києві та інших містах Наддніпрянщини також відбулися кардинальні зміни. Вони позначили початок Української революції, під час якої було здійснено кілька спроб

створити Українську державу. Перебіг подій упродовж цього періоду можна розділити на три часові відтинки: 1) Центральна Рада (березень 1917 – квітень 1918 років); 2) Гетьманат (квітень–грудень 1918 р.) та 3) Директорія, Громадянська війна та більшовики (січень 1919 – жовтень 1920 років).

Перший період пов'язано з діяльністю Центральної Ради, яка постала в Києві 17 березня 1917 р. зусиллями українських національних діячів. Самопроголошені члени Ради сподівалися керувати Наддніпрянщиною доти, доки не з'ясується устрій майбутньої Росії. По суті, за владу над Україною змагалися три сили: Тимчасовий уряд, ради в Києві та інших містах і Центральна Рада. Тимчасовий уряд переймався переважно збереженням порядку та соціально-економічної стабільності до скликання всеросійських Установчих зборів. У міжчасі Київська рада робітничих і солдатських депутатів, подібні ради

в інших містах, а також Центральна Рада, в яких переважали соціалісти та інші ліві партії, закликали до розподілу великих маєтків, роздачі землі селянам, покращення умов праці промислових робітників та до виходу Росії з війни. Центральна Рада докинула кілька власних вимог – зокрема надання українським землям автономії у складі федеративної Російської республіки.

Загальна політична ситуація ще раз змінилася 6–7 листопада 1917 р. (у жовтні за старим стилем), коли більшовицька партія (Російська соціал-демократична робітничка партія більшовиків) на чолі із Владіміром Леніним внаслідок успішного заколоту скинула Тимчасовий уряд. Метою цього перевороту, що став відомий як більшовицька революція, було створити соціалістичну державу. В ній засоби виробництва і власність на землю мали перейти до рук пролетаріату (промислового та сільського), очолюваного урядом під керівництвом більшовицької партії.

У Києві більшовики спочатку домовилися про нейтралітет із загонами Центральної Ради задля роззброєння загонів скинутого Тимчасового уряду. Але майже одразу по тому розпочалися сутички між більшовиками та військовими частинами Центральної Ради за контроль над різними міськими та сільськими радами Наддніпрянської України.

Намагаючись утвердити свою автономію, Центральна Рада 20 листопада проголосила утворення Української Народної Республіки (УНР) на чолі із головою Центральної Ради Михайлом Грушевським. Нова республіка претендувала на територію дев'яти «українських» губерній колишньої імперії: Київської, По-

32.3. Голова Центральної Ради Михайло Грушевський (у центрі) поруч із Володимиром Винниченком і Симоном Петлюрою (обидва ліворуч від нього) серед учасників III Всеукраїнського військового з'їзду в Києві (листопад 1917 р.), на якому було проголошено утворення Української Народної Республіки

32.4. Голова делегації Української Народної Республіки підписує Брестський (Берестейський) мирний договір (лютий 1918 року)

дільської, Волинської, Чернігівської, Полтавської, Харківської, Катеринославської, Херсонської і Таврійської (за винятком Криму). На той час провідники УНР все ще сподівалися, що Україна залишиться частиною федеративної Росії.

Більшовицький уряд у Петрограді відмовився визнати Українську Народну Республіку, натомість підтримав місцевих більшовиків, які захопили владу у Харківській раді робітничих і солдатських депутатів. 25 грудня 1917 р. Харківська рада

проголосила створення української держави рад. Упродовж наступних трьох років український уряд у Києві та більшовицький Центральний виконавчий комітет Радянської України у Харкові боролися один із одним за владу над Наддніпрянською Україною. У перебігу цієї боротьби кожна із держав-суперниць закликала на допомогу зовнішні сили – чи то більшовицький уряд в Петрограді (як радянська Україна), чи то Німеччину з Польщею (як Українська Народна Республіка).

32.5. Військові підрозділи Німецької імперії входять до Києва (березень 1918 року)

Майже одразу після свого створення Центральний виконавчий комітет за військової підтримки Червоної армії, надісланої з більшовицької Росії, почав захоплювати східні терени України і рухатись на Київ. У розпал війни Центральна Рада видала у Києві 22 січня 1918 р. IV Універсал, що проголошував незалежність Української Народної Республіки. Це, однак, не зупинило Червону армію та уряд радянської України перед захопленням Києва 9 лютого.

Тим часом подальший хід подій на Наддніпрянщині визначили дії міжнародної дипломатії. Більшовицький уряд у Петрограді таки дотримав обіцянку вийти з війни й у грудні 1917 р. розпочав мирні переговори із Німеччиною. В результаті 8 лютого 1918 р. було укладено Берестейський мир, за яким Німеччина, Австро-Угорщина та інші Центральні держави, а згодом і радянська Росія (більшовицькі лідери підписали угоду 3 березня), визнали Україну як незалежну державу. Крім тих дев'яти губерній, на які вже претендувала Українська Народна Республіка, Берестейський мир визнавав за Україною також Холмську губернію, південь Гродненської та Мінської губерній. За це Українська Народна Республіка погоджувалась постачати Німеччині та Австро-Угорщині великі обсяги зерна та іншого продовольства. На прохання українського уряду німецькі та австрійські дивізії (поміж них і Легіон українських січових стрільців) вступили на територію України і до кінця квітня звільнили від Червоної армії та червоногвардійців Київ та решту території країни.

Проте незабаром німці відчували невдоволення своїм новим союзни-

32.6. Гетьман Української Держави Павло Скоропадський (1873–1945) розмовляє з імператором Німеччини Вільгельмом II (Берлін, вересень 1918 року)

ком на сході. Коли виявилось, що уряд Української Народної Республіки не зміг витягнути зі збурених селян обіцяне своїм іноземним захисникам зерно згідно з умовами Берестейського договору, німецька армія 29 квітня 1918 р. просто усунула від влади Центральну Раду. Тоді Українська Народна Республіка призупинила своє існування, і закінчився перший етап Української революції.

Другий етап революції, що тривав до грудня 1918 р., було розпочато німецьким військовим командуванням. Воно підтримало колишнього царського генерала Павла Скоропадського, який став гетьманом нового політичного утворення з офіційною назвою «Українська Держава». Саме через провідну роль гетьмана Скоропадського цей другий етап Української революції відомий як Гетьманат. Скоропадського було обрано гетьманом 29 квітня на київському

32.7. Під час Української революції чеські полонені з габсбурзького війська та чехи, що мешкали в Україні, зібралися у Києві у листопаді 1917 р. і створили Чехословацький військовий легіон для боротьби за незалежну державу. Праворуч сидить майбутній перший президент Чехословаччини Томаш Г. Масарик

з'їзді Союзу хліборобів-власників. Союз представляв великих земледержавців, промисловців, підприємців, урядових чиновників і православний клір Наддніпрянської України, більшість із яких були росіянами або русифікованими українцями («малоросами») і завзято противились соціалістичним програмам і національній спрямованості Центральної Ради та Української Народної Республіки. Скоропадський не лише погодився повернутись до суспільних і правових норм дореволюційної Росії, а й пообіцяв виконати всі умови Берестейського миру, дозволивши німцям контролювати військові та навіть урядові призначення в Україні. В результаті у добу Гетьманату Україна стала клієнтарною державою Німеччини.

Але, хоч як це парадоксально, саме впродовж кількох місяців існування Гетьманату було реально втілено в життя деякі пункти національної про-

грами Центральної Ради. Приміром, відбулась українізація шкільної системи, в країні постала низка національних інституцій, зокрема Українська академія мистецтв, Державна бібліотека, Державний архів й Українська Академія наук. Проте Скоропадському не вдалося дійти згоди із політичною опозицією, яка сподівалася відновити Українську Народну Республіку. І долю Наддніпрянської України знову визначили події за її межами.

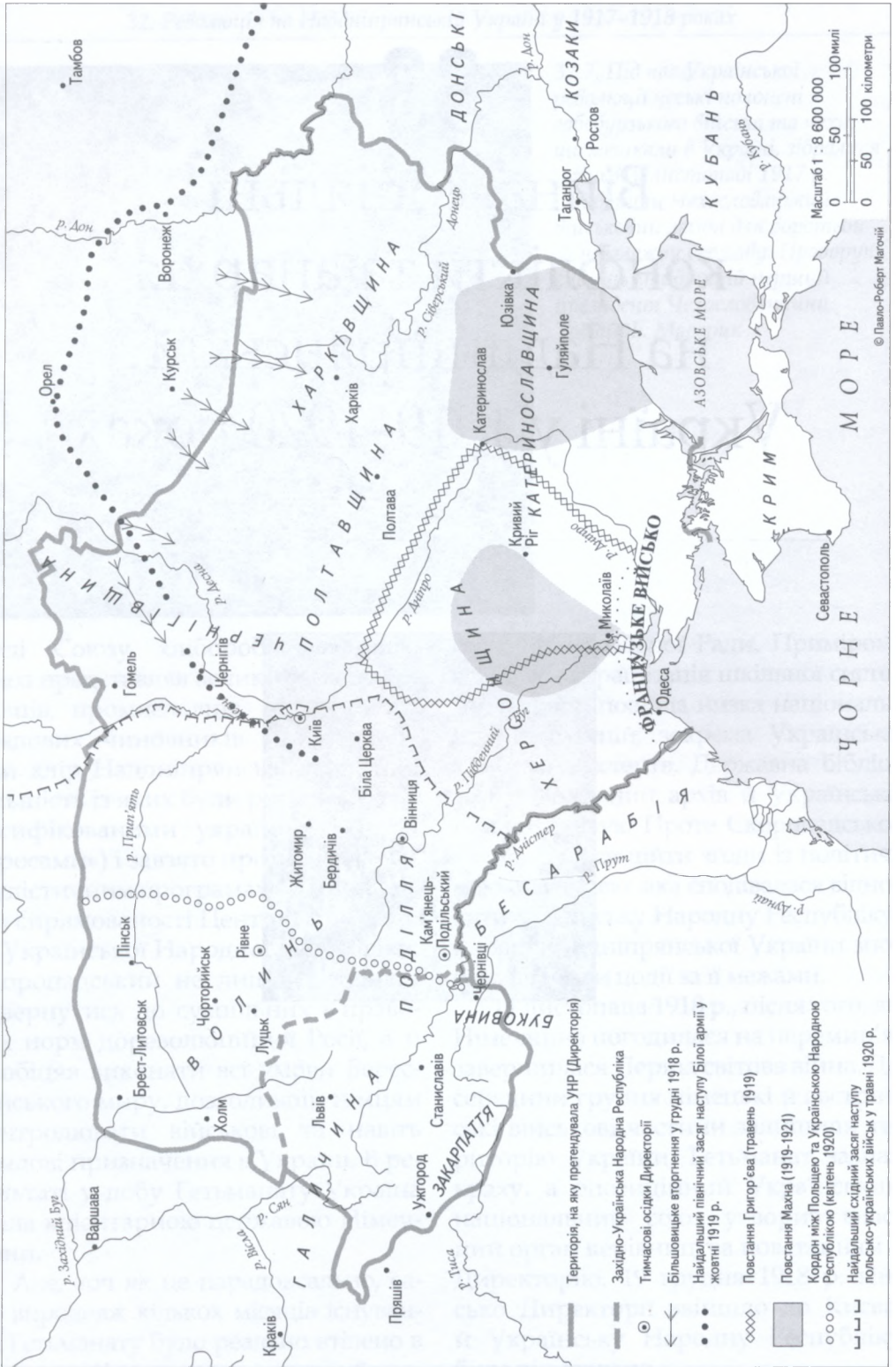
11 листопада 1918 р., після того, як Німеччина погодилася на перемир'я, завершилася Перша світова війна. До середини грудня німецькі й австрійські військові частини залишили територію України, Гетьманат зазнав краху, а опозиційний Український національний союз утворив власний орган керівництва повстанням – Директорію. 19 грудня 1918 р. військо Директорії ввійшло до Києва, й Українську Народну Республіку було відновлено.

33

Війна, соціальні конфлікти та анархія на Наддніпрянській Україні у 1919–1920 роках

33. Україна у 1919–1920 роках

Із відступом німецької армії та падінням Гетьманату Наддніпрянська Україна увійшла у третю фазу революційної доби, що тривала від січня 1919 р. до жовтня 1920 р. Упродовж цього часу Українська Народна Республіка та Соціалістична Радянська Республіка не припиняли змагання за владу в країні. Їхню боротьбу ускладнювали зовнішні втручання – Червоної російської армії, Білої російської армії та Польщі – і фактично безперервні стихійні а чи організовані селянські повстання, які спричинили хаос у всій сільській місцевості. Саме через це третю фазу Української революції можна схарактеризувати як період війни, соціальних конфліктів й анархії.

На чолі Директорії відновленої Української Народної Республіки впродовж майже всього її існування стояв Симон Петлюра. У 1919–1920 роках УНР ніколи не контролювала цілої території, на яку претендувала, і в найкращому разі могла панувати над конкретним містом чи регіоном, де на той момент перебував її уряд і збройні сили. Порівняно із територією УНР, визнаною Берестейським договором (див. мапу 32), її державні кордони навіть розширилися, принаймні на папері. Сталося це тому, що 22 січня 1919 р. (точнісінько в

річницю проголошення незалежності України) Українська Народна Республіка разом із Західно-Українською Народною Республікою (ЗУНР, див. мапу 33) об'єднались у Соборну Україну. На практиці ж ані східна Українська Народна Республіка, ані Західно-Українська Народна Республіка не мали повного контролю над територіями, на які претендували. Очолювана Петлю-

33.1. Симон Петлюра (1879–1926) – соціалістично налаштований політик, від листопада 1918 р. – головний отаман армії УНР, а від лютого 1919 р. – голова Директорії Української Народної Республіки

33.2. Христіан Раковський (1873–1941) – болгарський революціонер-соціаліст, член «інтернаціоналістської» групи більшовицької партії в Росії; у 1919–1923 роках – голова Раднаркому Української Соціалістичної Радянської Республіки

рою Українська Народна Республіка впродовж більшої частини 1919 р. у найкращому разі мала нестійку владу над північно-західною частиною Наддніпрянщини (Поділля та Волинь), оскільки її уряд переміщався із Києва до Вінниці, звідти до Рівного і до Кам'янця-Подільського, а від листопада 1919 р. взагалі перебував поза Україною як уряд в екзилі, спочатку на території Польщі.

Вже за два тижні після урочистого проголошення об'єднання східної та західної республік 22 січня 1919 р. уряд Української Народної Республіки було витіснено з Києва, який вдруге опинився в руках російсько-більшовицької Червоної армії. У липні 1918 р. було засновано окрему комуністичну партію України (КП(б)У), але серед її членів існували істотні розбіжності щодо принципів і тактики. Ліві «незалежники», що походили переважно з Києва, виступали за окрему партію, яка керувала би до певної міри значною мірою автоном-

ною чи навіть незалежною Україною; правіші «інтернаціоналісти», які все ще очікували світової пролетарської революції, а відтак і знищення всіх державних та національних поділів, виступали наразі за підпорядкування Російській комуністичній партії, яка мала осідок у новій столиці більшовицької Росії – Москві.

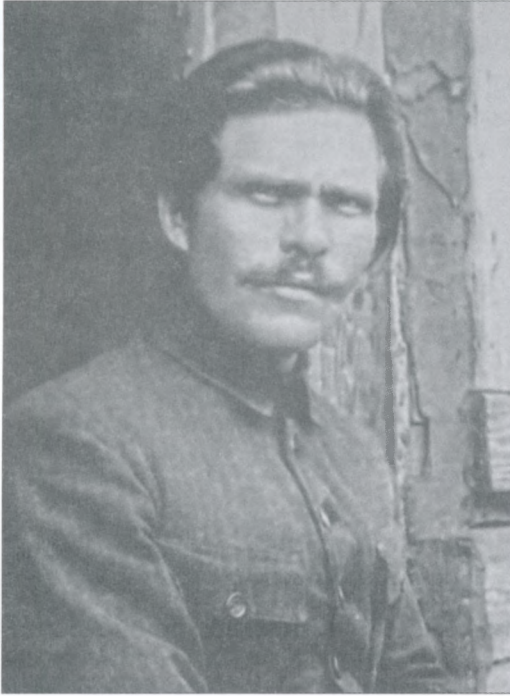
Не чекаючи на інструкції з Москви, ліві «незалежники» наприкінці листопада 1918 р. у Курську, поблизу північно-східного кордону України, утворили Тимчасовий робітничо-селянський уряд України. За допомоги Червоної армії та повстанських селянських загонів більшовики розпочали війну проти Директорії. Вони взяли Київ у лютому 1919 р. і перейменували свою державу на Українську Соціалістичну Радянську Республіку. Очолюваний Християном Раковським уряд радянської України зміг утримати Київ та міста північно-східної України до літа 1919 р.

Щойно більшовики захопили Київ, їх залишили селянські союзники, які допомогли їм встановити владу. Вже 1918 р. селянські повстання поширилися на велику частину Наддніпрянщини. Селяни боролися проти конфіскації зерна і земельної політики Гетьманату та його німецьких воєнних союзників, тому вони згодом підтримали повстання Директорії. Коли ж вона виявилася нездатною оборонити їхні інтереси, невдоволені селяни перейшли на бік більшовиків, але незабаром відступили і від них. Невдовзі, вже навесні 1919 р., великі селянські армії на чолі із отаманами на кшталт Матвія Григор'єва чи Нестора Махна контролювали більшість території степової України. Часто некеровані, озброєні загони Григор'єва, Махна та інших самозваних отаманів, які розглядали себе як нащадків запорозьких козаків і гайдамаків, заходилися «визволяти нарід» від усіх, кого вони вважали його гнобителями. До таких потрапили великі

землевласники, заможні селяни (незалежно від етнічного походження), євреї, російські та українські націоналісти, а пізніше і більшовики. Саме у цей час (1919–1920) сталося понад тисячі єврейських погромів у десь 500 місцевостях. Німецьких фермерів і переселенців-менонітів убивали або змушували емігрувати (що зменшило їхню кількість на дві п'ятих), багато польських шляхтичів були змушені покинути свої правобережні маєтки. Багато дослідників покладають відповідальність за ці події на провідника Української Народної Республіки Петлюру, хоча насправді він фактично не мав впливу на незалежні повстанські загони, які панували у найбільш спустошених місцевостях.

33.3. Директорія Української Народної Республіки під час тимчасового перебування у Кам'янці-Подільському; у центрі – голова Директорії Симон Петлюра

33.4. Нестор Махно (1889–1934) – лідер руху революціонерів-анархістів, від липня 1918 р. до серпня 1921 р. отаман повстанського війська, що боровся у Південній Україні проти гетьманських частин, Білої армії, а згодом і проти Червоної армії

Улітку 1919 р. Наддніпрянщина було поділено на три приблизно рівні частини: північний захід (Поділля та Волинь) контролювала армія Української народної респуб-

ліки на чолі із Петлюрою разом із Українською галицькою армією; центр і північний схід (Чернігівщина, Полтавщина і Харківщина) перебували під владою Української Соціалістичної Радянської Республіки (а власне російської Червоної армії), а на півдні панували селянські армії Григор'єва та Махна. У цей непростий розклад сил втрутилася російська Біла армія, тобто військо на чолі із генералами колишньої імперської армії; воно мало намір вигнати большевиків і створити «демократичну» Росію, яка колись навіть змогла б вітати повернення царя. Білі не лише билися проти червоних, а й хотіли відновити територіяльну цілість Російської імперії, тому вони відкида-

33.5. Вояки махновського анархістського війська у Південній Україні

ли будь-який сепаратизм, зокрема й той, який представляла Українська Народна Республіка.

Білі воювали проти більшовиків на кількох фронтах. Військові дії на південному фронті провадила очолювана генералом Антоном Денікіним Добровольча армія, базою якої були землі донських козаків. У серпні 1919 р. Добровольча армія разом із Армією УНР вибили більшовиків із Києва, і до кінця року білі контролювали чималу частину території центральної та північно-східної України. Денікінці та білі армії на інших фронтах встановили уряди, що їх союзники-переможці (Велика Британія,

33.6. Молитва над жертвами єврейського погрому в Проскуріві (нині Хмельницький), лютий 1919 року

33.7. Антон Денікін (1872–1947) – російський генерал, від квітня 1918 р. по квітень 1920 р. – командувач антибільшовицькою Білою армією на півдні Росії та в Україні

33.8. Вояки російської Білої армії генерала Антона Денікіна входять до Києва (серпень 1919 року)

Франція, Сполучені Штати та Італія) визнали за легітимних представників Росії. Як і білі, союзники підтримували територіальну цілість Росії і тому недвозначно противились прагненням наддніпрянських українців до незалежності. Антанта навіть вислала свої військові підрозділи до різних регіонів колишньої Російської імперії: спочатку з метою перешкодити переходу амуніції до рук німців, а потім – щоби підтримати боротьбу білих із червоними.

Серед цих інтервентів були невеличкі французький та грецький загоны, що прибули до Одеси наприкінці 1918 р. Разом із місцевими білими французькі та грецькі вояки контролювали смугу чорноморсько-

го узбережжя України між Дністром і пониззям Дніпра. Зважаючи на загальну відданість Антанти ідеї «єдиної Росії», не видається дивним провал усіх спроб Української Народної Республіки на чолі із Петлюрою здобути дипломатичне визнання і військову допомогу від французьких сил у південно-західній Україні.

Але, попри позірну військову силу та дипломатичні переваги білих, вони не змогли розгромити більшовиків. На кінець 1919 р. Червона армія витиснула Добровольчу армію Денікіна з Наддніпрянщини, змусивши її відійти на останній рубіж у Криму. У грудні 1919 р. більшовики втретє захопили Київ і згодом поступово поширили свою владу на більшу частину території Центральної та Східної України. У той же час Армія Української Народної Республіки та Українська галицька армія зі своєї нестабіль-

33.9. Симон Петлюра, очільник Директорії і головний отаман Української Народної Республіки, та Юзеф Пілсудський, верховний головнокомандувач і голова Польської держави, зустрічаються у Вінниці як союзники під час польсько-українського наступу на Радянську Росію

ної бази на Поділлі та Волині бились із силами Денікіна, що відходили, та із Червоною армією, що поверталась. Намагаючись покращити хитке становище УНР, Петлюра уклав кілька угод із новопосталою Польською державою, військо якої вже захопило всю Галичину (в липні 1919 р.) і рухалось далі на Волинь і Поділля. За Варшавською угодою (квітень 1920 р.) Українська Народна Республіка і Польща стали союзниками. Петлюра визнав польський контроль над Галичиною (зокрема над її українською східною половиною) і приєднався до поль-

33.10. Польські вояки переможно крокують Хрещатиком (травень 1920 року)

ського війська в його повномасштабному наступі проти Червоної армії.

Впродовж першого етапу польсько-радянської війни польське військо та сили Петлюри швидко взяли Київ (у травні 1920 р.), але за місяць їх було витіснено відти, а до серпня – і з цілої Наддніпрянської України. Уряд і віддані УНР сили вирушили на постійне вигнання, а у жовтні 1920 р. Польща та радянська Росія уклали перемир'я. За кілька тижнів рештки Білої армії, які ще залишалися в європейській частині колишньої Російської імперії, вибиті з Криму, рушили на еміграцію.

Таким чином, під жовтень 1920 р. завершилася третя й остання фаза Української революції.

Хоча чимала частина південних українських степів все ще перебувала в руках селянських повстанців Нестора Махна, а сили, лояльні до УНР, все ще діяли на Волині до 1921 р., більшість Наддніпрянщини була цілковито виснажена роками зміни урядів, громадянської війни та іноземної інтервенції. Встановити лад виявилася здатною лише одна сила – більшовицька Українська Соціалістична Радянська Республіка, підтримана Червоною армією. Бажаючи відкинути символи минулого, більшовицькі правителі зробили столицею радянської України не Київ, а східний Харків поблизу кордону із радянською Росією.

34

Західноукраїнські землі у 1918–1919 роках

34. Західно-Українська Народна Республіка у 1918–1919 роках

Долю Наддніпрянської України визначили революції 1917 р. у Російській імперії та їхні наслідки. На відміну від підросійської України, західноукраїнські землі виявилися залежними від результатів Першої світової війни та від долі Австро-Угорської імперії, до складу якої вони входили. Попри те, що галицькі українські послы до австрійського парламенту були незадоволені небажанням уряду надати Східній Галичині статус окремого коронного краю, українці загалом зберігали лояльність щодо Габсбурзької монархії аж до самого її кінця. Навіть після розпаду імперії деякі українці все ще сподівалися на створення незалежного Галицького королівства на чолі із Вільгельмом Габсбургом-Льотрингеном (Василем Вишиваним), який був гарячим прихильником українського руху.

У відповідь на маніфест імператора Карла I від 16 жовтня 1918 р. про перетворення Австро-Угорської імперії на федеративну державу галицькі та буковинські політичні і релігійні лідери через два дні утворили у Львові Українську Народну Раду. Очолювана президентом Євгеном Петрушевичем Рада проголосила створення держави, яка охоплювала всі заселені українцями землі Австро-Угорщини – східну Галичину, північну Буковину та Закарпаття ра-

зом із Пряшівщиною та Лемківщиною (див. мапу 34). Отож, українці діяли у правових межах, окреслених владою Габсбургів.

Однак коли 11 листопада останній імператор із дому Габсбургів Карл I зрікся трону, українці відчули, що мають діяти самостійно. 1 листопада 1918 р. вони зайняли австрій-

34.1. Плакат на вулицях Львова з оголошенням про утворення незалежної Української держави

34.2. Греко-католицький Галицький митрополит Андрей Шептицький і князь Вільгельм Габсбург-Льотрінген (1895–1948), член цісарської родини і командувач австро-угорського війська у Південній Україні (1918) в останні дні Габсбурзької монархії

ські адміністративні будівлі у Львові та проголосили незалежність Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР). З Буковини прибули українські січові стрільці, які доти воювали в лавах австрійських збройних сил, та утворили ядро війська, що за кілька тижнів стало українською Галицькою армією.

Того ж дня, коли українці проголосили незалежність (1 листопада), у Львові спалахнули бої з військовими загонами місцевих поляків, внаслідок чого через три тижні український уряд та його прибічники були змушені відступити з міста. Впродовж усього свого існування Західно-Українська Народна Респуб-

34.3. Студенти і студентки польських гімназій та університету, що у складі загонів добровольців боролися за вигнання зі Львова уряду Західно-Української Народної Республіки; згодом їх було увічнено у польській національній пам'яті як «орлят» (польською *orleta*) – «оборонців Львова»

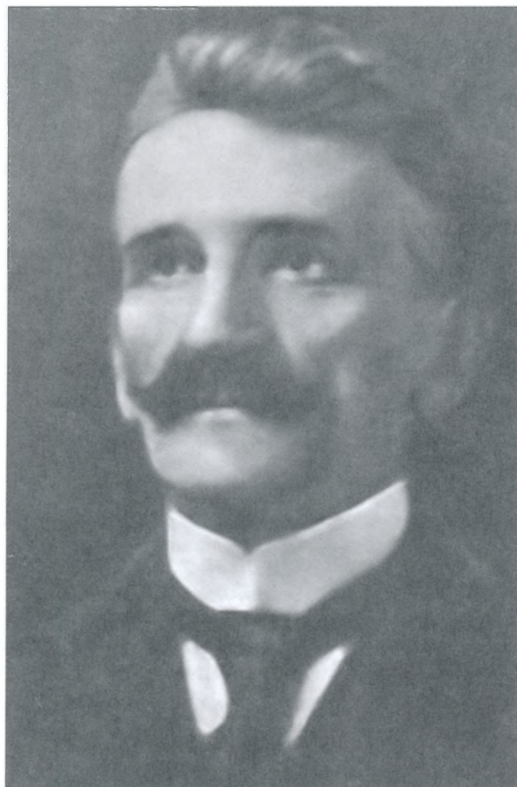
ліка, уряд якої перебував спочатку у Львові, потім у Тернополі та нарешті у Станиславові, мала боротися за своє існування. Уряд навіть планував провести вибори до парламенту (які через початок польсько-української війни так і не відбулися), а 22 січня 1919 р. проголосив об'єднання ЗУНР з УНР, уряд якої тоді перебував у Києві. Теоретично Західно-Українська Народна Республіка стала лише «західною областю» Української Народної Республіки, але на практиці обидві республіки й надалі провадили самостійну політичну та військову діяльність, що врешті-решт призвело до конфлікту між ними.

Після розпаду Габсбурзької імперії ЗУНР поклала надії на переможців-союзників, які у січні 1919 р. зібралися на Паризьку мирну конференцію. Провідники республіки вірили: миротворці керуватимуться засадами національного самовизначення, проголошеними американським президентом Вудром Вілсоном, і задовольнять їхні політичні вимоги. Але союзники більше були заклопо-

34.4. Польська армія генерала Юзефа Галера у Тернополі після відступу з міста війська Західно-Української Народної Республіки

34.5. Кость Левицький (1859–1941) – чільний український політик у підавстрійській Галичині та голова Державного секретаріату Західно-Української Народної Республіки

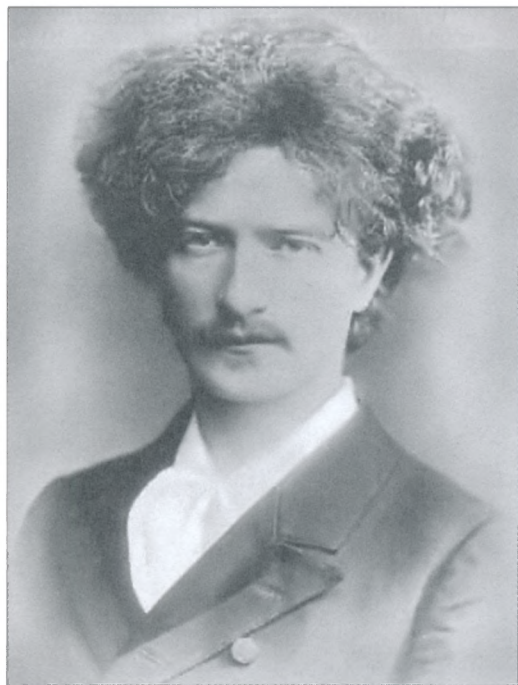

34.6. Євген Петрушевич (1863–1940) – галицько-український політик, від січня 1919 р. – президент Західно-Української Народної Республіки, а від липня 1920 р. – глава уряду ЗУНР в екзилі

тані зміцненню Польщі та її східного кордону для захисту від територіальної експансії більшовицької Росії. Тим самим вони сподівалися зупинити експорт революції до решти країн Центральної та Східної Європи, при цьому не надто переймаючись незначним питанням української незалежності. Передбачаючи (і не помилившись), що миротворці в Парижі підтримають його справу, уряд відновленої Польщі у Варшаві вислав у квітні 1919 р. до Галичини велике військо (спочатку призначене для боротьби із більшовицькою Росією). За два місяці поляки завдали поразки Українській галицькій армії та витиснули західноукраїнський уряд за Збруч, у Наддніпрянську Україну. 25 червня рішенням Антанти та її союзників польську акцію було схвалено як dokonаний факт.

У липні 1919 р. Українська галицька армія та західноукраїнський уряд на чолі з Євгеном Петрушевичем опинилися на території Української Народної Республіки, очолюваної Петлюрою. Але замість спільної боротьби проти численних ворогів України лідери двох нерадянських українських республік через глибокі політичні відмінності почали конфліктувати між

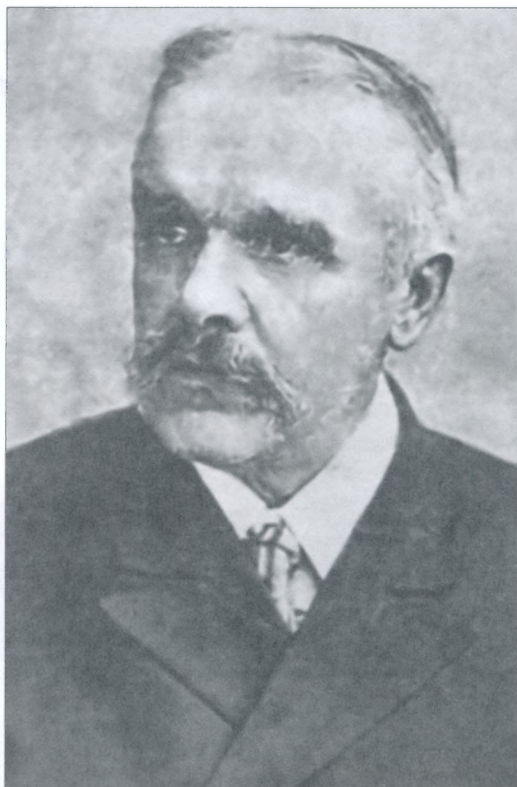
34.7. Ігнаці Ян Падеревський (1860–1910) – польський піаніст, композитор, політик, уродженець Правобережної України; під час Паризької мирної конференції агітував за передачу всієї Галичини під польський контроль і проти визнання будь-якої української державності

34.8. Омелян Попович (1856–1930) – український педагог і громадський діяч на Буковині, від жовтня 1918 р. – голова короткочасного Українського крайового комітету в Чернівцях, що був союзником Західно-Української Народної Республіки

собою. На той час Петлюра вже вів переговори, а згодом таки досяг угоди із Польщею – ворогом галицьких українців. Зі свого боку, провідники Української галицької армії виступали за союз із ворогом Петлюри – російською Білою армією Денікіна, спільно з якою згодом деякі галичани навіть воювали. Врешті-решт залишки галицьких українських сил поглинула анархічна круговерть, що охопила Наддніпрянщину в 1919–1920 роках, тоді як і Петрушевич, і Петлюра подалися на вигнання за кордон.

Дві інші австро-угорські землі, на які претендувала Західно-Українська Народна Республіка – Буковина та Підкарпаття – насправді так ніколи і не ввійшли до її складу. Кожна із них пішла своїм шляхом. На Буковині українські громадські та політичні провідники 25 жовтня 1918 р. утворили у Чернівцях Український крайовий комітет. Хоча підрозділи Українських січових стрільців і перебували на той час на Буковині, вони підтримали заклик Української Народної Ради у Львові і рушили захищати Галичину від поляків. Це означало, що буковинські українці залишилися без жодної військової сили для самозахисту в разі потреби.

34.9. Янку Фльондор (1865–1924) – буковинський румунський політик, президент Румунської народної ради у Чернівцях і головний прихильник приєднання Буковини до Румунії

34.10. Григорій Жаткович (1886–1967) – американський правник закарпатського походження, який від імені карпаторусинської громади в Америці вів переговори про входження їхньої батьківщини до складу Чехословаччини

Український крайовий комітет Буковини зміг у Чернівцях домовитися із місцевими румунськими лідерами, і вони разом прийняли відставку габсбурзьких чиновників 6 листопада. Але решта румунських провідників Буковини снувала інші плани. Ще перед тим, 27 жовтня, вони утворили Румунську народну раду, а після відставки імперських чиновників звернулися до Румунії по військову допомогу. Румунське військо прибуло 11 листопада 1918 р. і, не зустрівши ані найменшого спротиву з боку українців та жодної іншої групи, стало захоплювати всю Буковину, яку зрештою було приєднано до Румунії.

Перебіг подій на Підкарпатті, що належало до Угорського королівства, був набагато складнішим. Після падіння Габсбурзької монархії угорці 12 листопада 1918 р. проголосили незалежну республіку. Сподіваючись зберегти кордони колишнього королівства, уряд Угорської республіки запропонував своїм численним національним меншинам автономію. У грудні 1918 р. на території чотирьох комітетів північно-східної Угорщини, заселених карпаторусинами, було утворено автономну провінцію під назвою Руська Крайна, в якій навіть було проведено вибори до місцевого *сойму*. Але угорський сценарій для підкарпатських русинів виявився нетривалим. Ще від початку весни 1918 р. карпаторусинські емігранти у Сполучених Штатах Америки обговорювали майбутню політичну долю своєї батьківщини, зустрічаючись із представниками інших імігрантських громад та з американськими урядовцями. На пропозицію президента Вудра Вілсона карпаторусинські лідери досягли угоди з майбутнім президентом Чехословаччини Томашем Масариком, який тоді перебував із візитом у США, про входження їхньої європейської батьківщини до складу нової держави Чехословаччини. Відтак чехословацькі військові підрозділи на початку 1919 р. вирушили на землі карпатських русинів і скасували там угорську владу. 8 травня Центральна Руська Народна Рада в Ужгороді проголосила приєднання всіх русинів, що мешкали на південь від Карпат (тобто на Закарпатті у сьогоднішній Україні та Пряшівщині у нинішній Словаччині), до Чехословаччини.

35

Українські землі після Першої світової війни

35. Українські землі у 1923 р.

Перша світова війна завершилася наприкінці 1918 р., коли Центральні держави одна по одній погодилися припинити бойові дії та капітулювали: Болгарія (29 вересня), Османська Туреччина (30 жовтня), Австро-Угорщина (5 листопада) і, нарешті, Німеччина (11 листопада). Із крахом Центральних держав Берестейський договір про визнання незалежності Української Народної Республіки, який підписали Німеччина й Австро-Угорщина, вже не мав жодної міжнародної ваги.

Делегації держав-переможниць та їхніх союзників: Великої Британії, Франції, Сполучених Штатів, Італії та Японії, – зібралися у січні 1919 р. у кількох палацах у передмістях Парижа для вироблення мирного договору, що мав визначити повоєнний устрій Європи. Українська Народна Республіка та Західно-Українська Народна Республіка надіслали делегації до Парижа, але їх не було визнано, і тому вони не брали офіційної участі у переговорах.

Із розпадом Австро-Угорщини союзні держави заявили про свою зверхність над колишніми габсбурзькими територіями, зокрема над західноукраїнськими землями (Галичина, Буковина та Підкарпаття). Попри заяви союзників, остаточні умови різних договорів мирної конференції формаль-

но схвалювали те, що вже фактично відбулося на місцях. Сен-Жерменська угода, підписана 10 вересня 1919 р., була другим актом Паризької мирної конференції. Вона стосувалася колишньої Австро-Угорщини, і за її умовами Буковина, зокрема її адміністративний центр Чернівці та заселені переважно

35.1. Олександр Шульгин, Арнольд Марголін і Василь Панейко у складі делегації Української Народної Республіки (чисельністю 20 осіб) на Паризькій мирній конференції домагалися міжнародного визнання УНР. Від грудня 1919 р. Панейко входив до складу окремої делегації Західно-Української Народної Республіки на теренах Східної Галичини

*35.2. Делегати від Підкарпаття та зі
Сполучених Штатів Америки на засіданні
Центральної Руської Народної Ради в Ужгороді
8 травня 1919 року. Рада проголосила
свою батьківщину, Підкарпатську Русь,
автономним краєм у складі
Чехословаччини*

українцями землі, відходили Румунії. Ця угода також передавала «Рутенську (русинську) територію на півдні від Карпат», що раніше була частиною Угорського королівства, новій державі – Чехословаччині. Угода застерігала: ця особлива карпаторусинська територія має дістати «найвищий ступінь самоврядування, сумісний із єдністю Чехо-Словацької держави».

Перший і найвідоміший акт Паризької мирної конференції – Версальська угода (28 червня 1919 р.) – визнавала незалежність Польщі, але ні вона, ні Сен-Жерменська угода не визначили її східних кордонів. Що ж до Галичини, то Сен-Жерменська угода просто визнавала Польщу за

воєнного окупанта краю, який все ще перебував під формальним суверенітетом Антанти та її союзників.

Галицьке питання стояло на порядку денному держав Антанти впродовж наступних чотирьох років. У липні 1919 р. британський міністр закордонних справ лорд Керзон запропонував провести польсько-радянський кордон (т. зв. «лінію Керзона») в такий спосіб, щоби більшість заселеної українцями Східної Галичини залишалась за межами Польщі. Але польська сторона відкинула й Керзонову пропозицію щодо кордону, й ідею автономії Східної Галичини у складі Польщі. Зрештою, втомившись від галицького питання, союзники в березні 1923 р. відмовилися від своєї зверхності. В ґрунті речі це означало, що Польща остаточно (фактично вже в червні 1919 р.) здобула суверенітет над цілим австрійським коронним краєм – Галичиною.

35.3. Перший осідок
уряду Української СРР
у Харкові

Визначення решти східного кордону Польщі із залученням українських земель Волині, Полісся, частково Підляшшя та Холмщини залежало від переговорів Польщі із Радянською Росією та її союзницею – Радянською Україною. Польсько-радянське перемир'я у жовтні 1920 р., яке завершило добу Української революції, закріпив Ризький договір 18 березня 1921 р., за яким Польща погоджувалась визнати Радянську Росію та Радянську Україну. Щодо остаточного кордону між цими державами, то все Підляшшя, Холмщина, західне Полісся і західна Волинь входили до складу Польщі.

Отже, більша частина української території, що перебувала у межах колишньої Російської імперії, ввійшла тепер до складу Української Соціалістичної Радянської Республіки (або Української СРР). Спочатку територія УСРР охоплю-

вала 443 100 км², зокрема більшість із дев'яти «українських» губерній царської Росії: Київську, Волинську, Подільську, Чернігівську, Полтавську, Харківську, Херсонську, Катеринославську та північ Таврійської (див. мапу 26). Поза межами Української СРР опинилася західна частина Волині (передана Польщі), північна Чернігівщина (відійшла до Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки) та південь Таврійської губернії (перетворений на Кримську Автономну Республіку у складі Російської СФРР). Однак територію Української СРР було поширено далі на схід коштом частини земель Области Війська Донського, зокрема більшої частини пониззя Дінця, та промислового міста Шахти й азовського порту Таганрога.

Доля Кримського півострова була ще складнішою. Впродовж революційної доби Крим не ввійшов до складу Української Народної Республіки

35.4. Зібрання Курултайю – кримськотатарського парламенту – у Бахчисараї (1917)

за Берестейським договором, хоча пізніше гетьманський уряд уважав півострів номінальною частиною Української Держави. Події в Криму розгорталися без огляду на решту України. Після Лютневої революції 1917 р. місцеві татарські національні провідники разом із деякими татарськими вигнанцями, що повернулися додому, утворили Міллі Фірка (Кримськотатарську національну партію). Наприкінці того ж року у старій столиці Криму – місті Бахчисараї – було скликано кримсько-татарський парламент – *Курултай*, який призначив свій уряд. Курултай спочатку закликав до автономії, а потім і до незалежності Криму. Це настрашило місцевих російських і

українських мешканців, які виступили проти татарських націоналістів. Подібну позицію зайняли і більшовики в радах міст на узбережжі (особливо в Севастополі) після Жовтневого перевороту 1917 р. У 1918–1919 роках Крим контролювали по черзі ради робітничих і солдатських депутатів, лояльні до більшовицької Росії, німецьке військо, проросійський ліберальний уряд, Біла армія тощо. Упродовж цих раптових змін у травні 1919 р. у співпраці із татарськими національними діячами з Міллі Фірка було навіть проголошено нетривалу Кримську Соціалістичну Радянську Республіку. Але, вигнавши із Криму рештки білих сил у листопаді 1920 р., більшовики оголосили своїх колишніх союзників із Кримськотатарської національної партії Міллі Фірка контрреволюціонерами та заявили про підпорядкування Криму радян-

ському урядові в Москві. Через рік (у жовтні 1921 р.) Москва утворила на півострові Автономну Кримську Радянську Соціалістичну Республіку, яка увійшла до складу Російської СФРР, а не Української СРР.

Попри свій позірний статус незалежної держави, Українська СРР від самого свого заснування на початку 1919 р. була тісно пов'язана із Російською СФРР, від якої чималою мірою залежала, зокрема від її військової сили – Червоної армії. Ця залежність із часом лише зроста. 28 грудня 1920 р. обидві країни уклали угоду про союз, за яким військо й економіка Української СРР підпорядковувалися рішенням, ухваленим партійними вождями у Москві. У лютому 1922 р. зовнішньополітичні відносини Української СРР були передані до відання Російської СФРР. Нарешті, у грудні 1922 р. Українська СРР разом із Білоруською СРР та Закавказькою Федерацією долучилися до Російської СФРР, утворивши Союз Радянських Соціалістичних Республік (СРСР), або Радянський Союз.

За радянською Конституцією, ухваленою у січні 1924 р., урядові повноваження було номінально поділено між союзним центром у Москві та національними республіками. Нова конституція ще більше обмежила повноваження Української СРР та решти радянських республік. Центральний комуністичний уряд у Москві привласнив собі контроль над природними ресурсами кожної республіки, зокрема і над землею. Він також опікувався зовнішньополітичними відносинами кожної республіки та міг скасувати будь-яке

35.5. Джафер Сейдамет (Кіример, 1889–1960) та Номан Челебі-Джиган (1885–1918) – лідери Кримськотатарської національної партії (Мілли Фірка), кримськотатарського парламенту (Курултаю) та короткочасного уряду Криму (Директорії)

рішення уряду союзної республіки. Нарешті, центральний уряд формулював засади судової та освітньої систем і системи охорони здоров'я кожної республіки.

Отже, внаслідок різних договорів, підписаних після Першої світової війни, українська територія в її сьогоднішньому вигляді була поділена між чотирма державами: Радянським Союзом, Польщею, Чехословаччиною та Румунією. Радянська Україна, попри те, що її назва відповідала панівній етнічній групі в її межах, охоплювала лише 63% усіх етнічних українців,

що жили на прилеглий етнолінгвістичній території. Поза межами Радянської України етнічні українці мешкали також у Радянській Росії,

Радянській Білорусі, Польщі, Чехословаччині та Румунії. Статистичні дані показано в таблиці 35.1.

Таблиця 35.1

Українці, що жили в Україні та на прилеглих етнолінгвістичних територіях (відомості з 1926 і 1931 років)

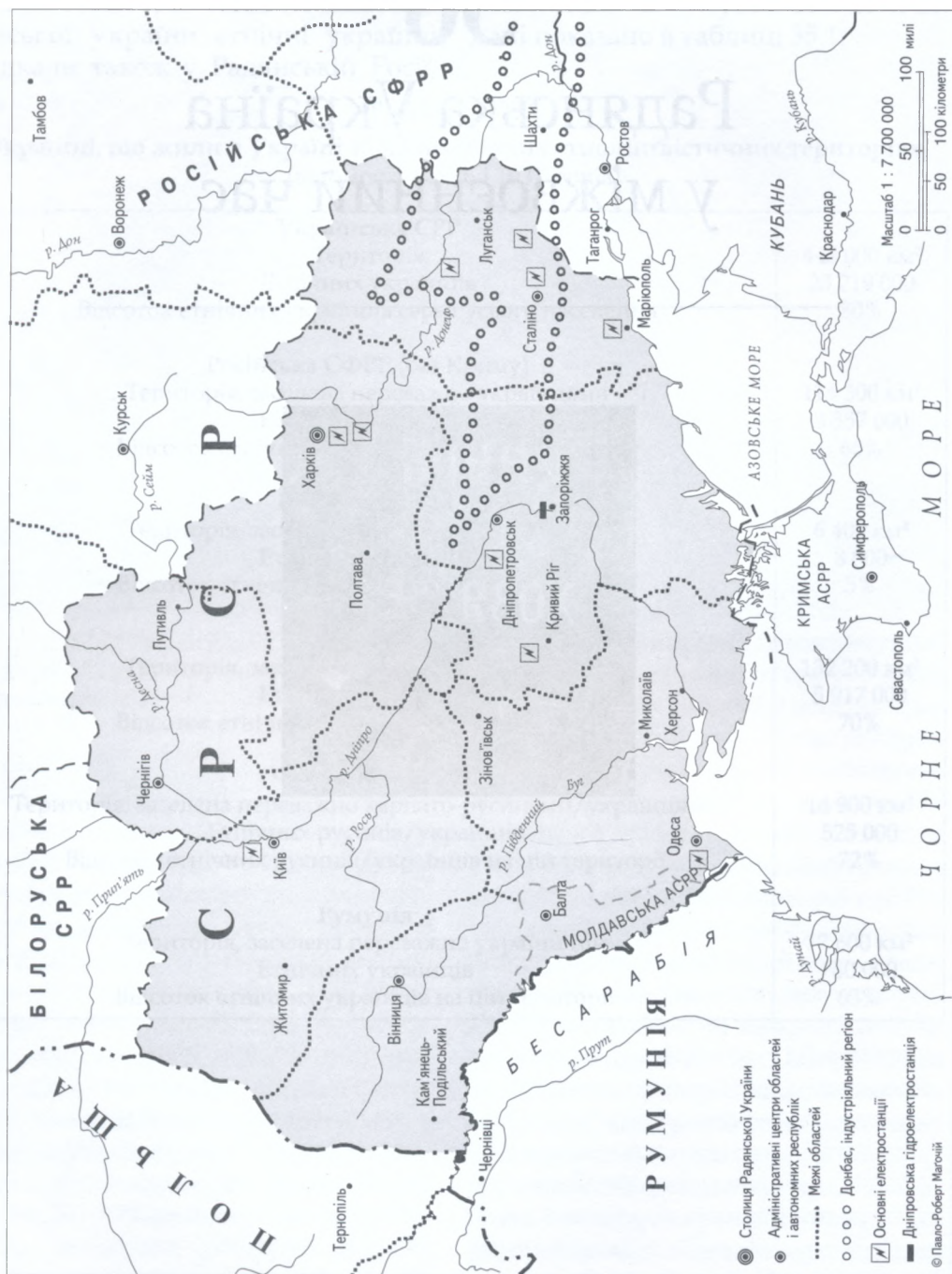
Українська СРР	
Територія	443 000 км ²
Етнічних українців	23 219 000
Відсоток етнічних українців серед усього населення	80%
Російська СФРР (без Криму)	
Територія, заселена переважно українцями	114 300 км ²
Етнічних українців	3 357 000
Відсоток етнічних українців на цій території	66%
Білоруська СРР	
Територія, заселена переважно українцями	6 400 км ²
Етнічних українців	8 000
Відсоток етнічних українців на цій території	5%
Польща	
Територія, заселена переважно українцями	132 200 км ²
Етнічних українців	5 917 000
Відсоток етнічних українців на цій території	70%
Чехословаччина	
Територія, заселена переважно карпато-русинами/українцями	14 900 км ²
Етнічних русинів/українців	525 000
Відсоток етнічних русинів/українців на цій території	72%
Румунія	
Територія, заселена переважно українцями	17 600 км ²
Етнічних українців	780 000
Відсоток етнічних українців на цій території	63%

36

Радянська Україна у міжвоєнний час

36. Українська СРР у 1932 р.

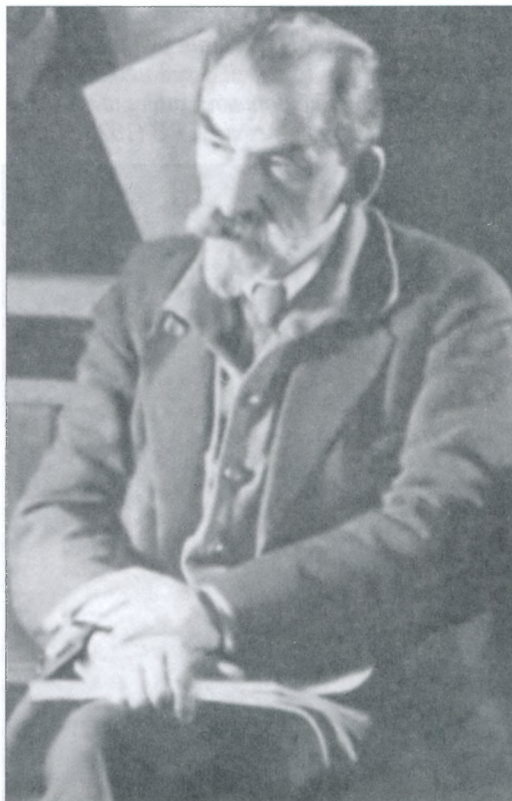

Адміністративний устрій Української СРР у міжвоєнний період змінювався кілька разів. Спочатку зберігався старий поділ на дев'ять царських губерній (12 – від 1920 р.), але між 1923–1925 роками губернії скасовано, а всю територію Української СРР поділено на 53 округи, які, своєю чергою, ділилися на райони (вони замінили собою волості царського часу). У межах України, трохи на схід від Дністра, який правив за міжнародний кордон із Румунією, 1924 р. було створено Молдавську Автономну Соціалістичну Радянську Республіку.

Радянський Союз відмовився визнати захоплення Румунією колишньої Бессарабської губернії Російської імперії, що лежала на захід від Дністра. Тому радянський уряд утворив Молдавську АСРР як прямий виклик Румунії, як перший крок до майбутнього повернення цілої Молдавії, тобто Бессарабії. Крім того, після створення автономної «Молдавської» республіки з адміністративним центром у місті Балті радянські ідеологи почали стверджувати, що молдаване не були етнічно або мовно румунами, як вони самі вважали, а радше становили окрему молдавську (чи молдовську за теперішнім вжитком) «національність». Трохи пізніше радянський уряд додав до Української

СРР інші території, населені румунами, а отже, на території УСРР (як і сучасної України) мешкали особи подібних, але юридично «окремих», національностей: молдован і румунів.

36.1. Микола Скрипник (1872–1933) – революціонер-більшовик, від 1917 р. – провідна постать в українському радянському уряді та Комуністичній партії (більшовиків) України, а від 1927 р. до 1933 р. – нарком (міністр) освіти

36.2. Олександр Шумський (1890–1946) – український революціонер і лідер націонал-комуністів, у 1924–1927 роках – нарком (міністр) освіти та головний прибічник політики українізації

Упродовж другої половини 1920-х років кордони Української СРР змінювалися декілька разів. Найбільша зміна відбулася 1925 р., коли найсхідніші округи – Шахтинська і Таганрозька (загальною площею 28 000 км²) – відійшли до Росії. Потім, між 1925 і 1928 роками на користь України було проведено вісім змін території біля містечка Путивля та інших населених пунктів уздовж північно-східного кордону республіки з Російською СФРР (пор. мапи 35 і 36).

У 1931–1937 роках адміністративний устрій Української СРР було ще раз змінено. Так, було скасовано округи, натомість запроваджено більші області, названі за їхнім адміністративним центром. Спочат-

36.3. Доступність книжок була надзвичайно важливою для поширення радянської марксистської ідеології серед населення; тут: пересувна бібліотека привезла книжки до села в Українській СРР (1929)

ку областей було чотири, потім сім (як позначено на мапі 36 – Київська, Чернігівська, Харківська, Вінницька, Одеська, Дніпропетровська і Сталінська), а на 1939 р. – 14. Від більшовицького перевороту 1917 р. в основі політичної структури радянського суспільства лежала система рад робітничих, селянських і солдатських депутатів (пізніше – рад депутатів трудящих). Тож Радянський Союз загалом і кожна національна чи автономна республіка, округ чи область, місто, містечко чи село мали свої власні ради. Найвищим законодавчим органом Української СРР був однопалатний парламент, спочатку названий З'їздом рад робітничих, селянських і солдатських депутатів, пізніше – просто Верховною Радою.

Радянську систему було засновано також на принципі, або, вірніше, догмі, згідно з якою держава представляла інтереси промислових і сільських трудящих і що нею мала керувати революційна еліта – комуністична партія. Тому в інтересах держави було забезпечити, щоби до рад усіх рівнів входили ідеологічно перевірені члени комуністичної партії.

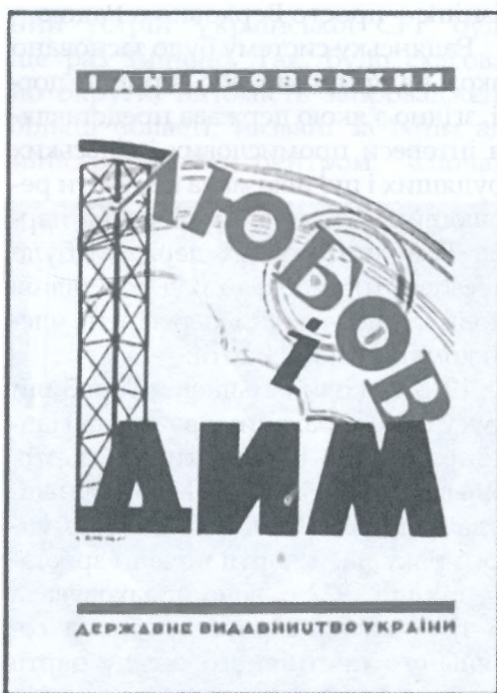
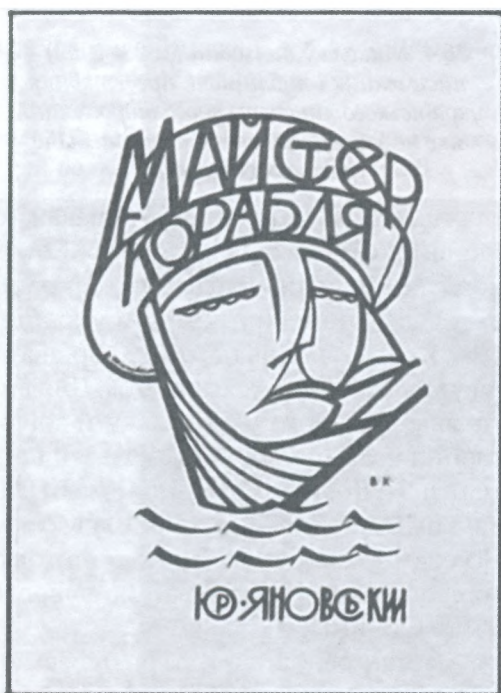
1918 р., коли більшовики зробили другу спробу захопити владу на Наддніпрянщині, Комуністична партія (більшовиків) України (КП(б)У) налічувала лише 4,4 тис. членів. Наступного року лави партії почали зростати, так що 1922 р. вона нараховувала 56 тис. членів. Проте проблема соціального та етнічного складу партії все ще залишалася гострою. Спершу її лави поповнював переважно промисловий пролетаріят Донбасу, тому членами партії були головно росіяни та євреї. На той час КП(б)У ще не

36.4. Микола Хвильовий (1893–1933) – письменник і публіцист, представник українського літературного відродження, яке не забарилось унезалежитися від російських моделей

проникла до населених переважно українцями сільських районів. Отже, тоді як більшість населення Української СРР становили етнічні українці (80%), серед членів партії 1922 р. частка українців ледве сягала 23%. Для виправлення цього дисбалансу й збільшення загальної кількості членів партії КП(б)У взялася втілювати загальну політику, вироблену в Москві Всесоюзною Комуністичною партією (більшовиків) (від 1922 р. її очолював Іосиф Сталін).

Сталін особливо підтримував політику «коренізації», в перебігу якої відбувалося «укорінення» партії завдяки залученню до її лав представників корінної нації. У разі успіху політика коренізації мала забезпечити

36.5. Авангардний дизайн обкладинок книжок провідних авторів на піку українізації: Миколи Хвильового, Павла Тичини, Юрія Яновського та Івана Дніпровського

36.6. *Леся Курбас (1887–1937), у 1922–1933 роках – керівник авангардного експериментального театру «Березиль» у Києві та Харкові*

контроль над сільською місцевістю руками «доморощених» кадрів комуністичної партії. І справді, частка етнічних українців у КП(б)У стрімко зростає: від 37% у 1925 р. до 60% у 1933 р. Упродовж того ж періоду частка українців у комсомолі – молодіжній комуністичній організації, – збільшилася від 59 до 72%.

Похідною від коренізації стала політика українізації, яка наголошувала на поширенні української мови в урядових закладах, в освіті, в громадському та культурному житті загалом. Керівництво українських комуністів насправді не мало єдиного ставлення до українізації – це було наслідком тривалого поділу всередині КП(б)У між «незалежниками», які підтримували українізацію, та «інтернаціоналістами», які не схвалювали цієї політики. У міжвоєнну добу доля політики українізації змінювалася залежно від змін керівництва КП(б)У, не кажучи вже про зміни поглядів на це питання московських вождів. Від 1923 по 1927 роки Сталін прихильно ставився до українізації як частини політики коренізації, а тому українські партійні вожді (як-от Микола Скрипник, Олександр Шумський та Григорій Гринько) мали доволі свободи, щоби сприяти поширенню української мови та культури.

Найважливіші зміни сталися в освітній системі. Указ, виданий 1923 р. Наркоматом освіти Української СРР, передбачав, що там, де українці становили більшість, на-

36.7. *Олександр Довженко (1894–1956) – кінорежисер, один із засновників українського кінематографа, відомий у світі передовсім німим кінофільмом «Земля» (1930) про колективізацію в Україні*

вчання у школах мало провадитися українською мовою. Це стосувалося і шкіл для дорослих, і звичайних початкових і середніх шкіл. За кілька років аж у 81% усіх шкіл для дорослих (1925) і в 82% усіх початкових шкіл (1928) мовою навчання стала українська. Подібно до цього, якщо 1922 р. менше ніж в 1% середніх шкіл навчання велося українською, то 1929 р. цей показник зріс до 66%. Висока освіта переходила на українську мову набагато повільніше (лише 42% курсів 1928 р.), хоча всі студенти високих і професійних шкіл мусили вивчати українську історію, українську мову і літературу та економічну географію. Чималими були здобутки в українському книговиданні, літературі, театрі, малярстві, музиці, кіні. Митці створювали традиційні або

авангардні твори, які водночас мали виразно українське забарвлення. Навіть деякі провідні комуністичні і некомуністичні інтелектуали на еміграції і в сусідніх країнах, зокрема у Польщі, прийняли запрошення повернутися додому й обійняти посади в українських радянських наукових і культурних інституціях (серед них – колишній голова Центральної Ради, видатний історик Михайло Грушевський).

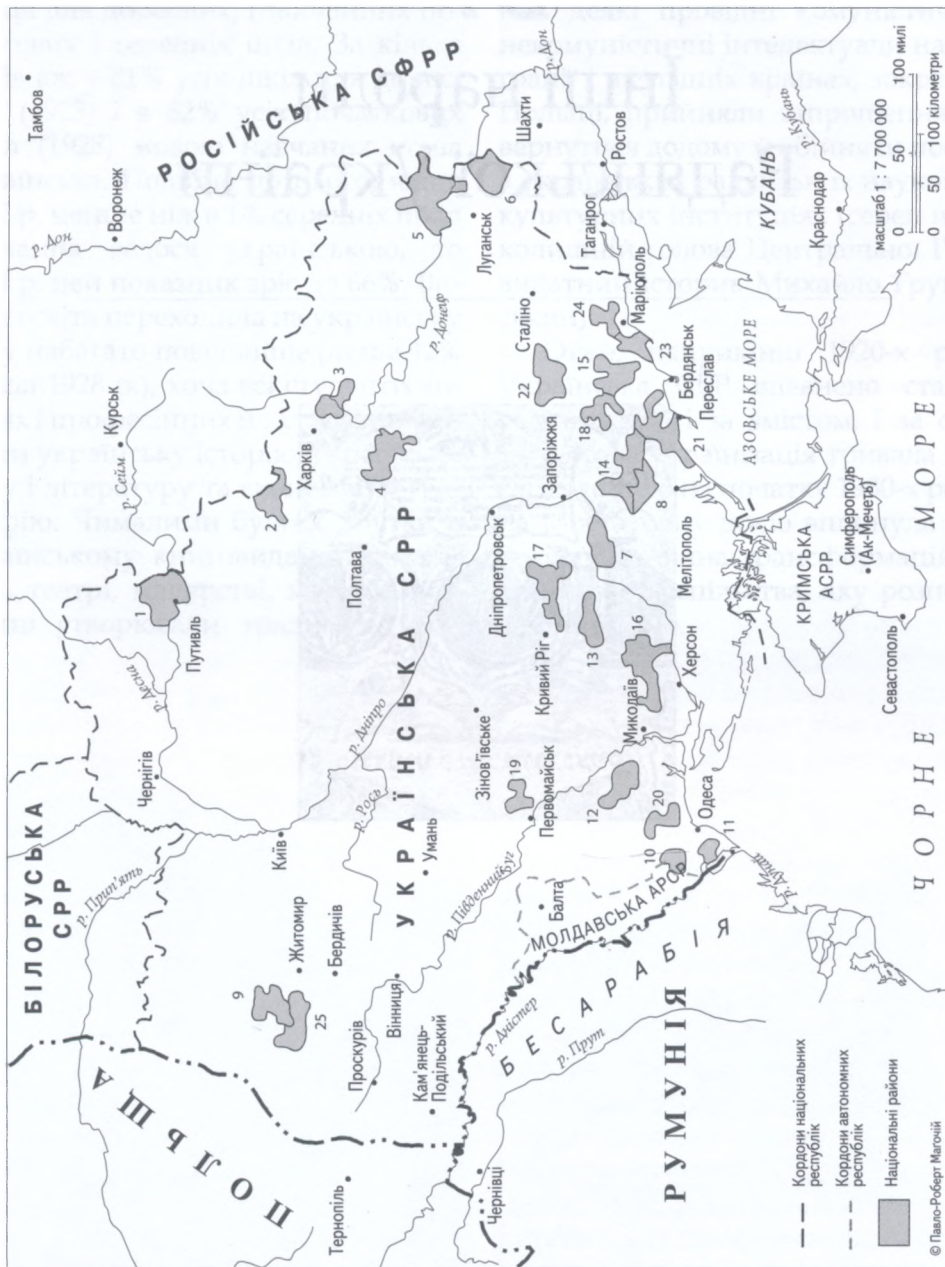
Отже, наприкінці 1920-х років Українська СРР впевнено ставала українською і за змістом, і за формою. Хоча українізація тривала і досягла апогею на початку 1930-х років, на її остаточну долю вплинула глибока економічна трансформація радянського суспільства, яку розпочав Сталін 1928 р.

37

Інші народи Радянської України

37. Національні райони в Українській СРР у 1931 р.

Як і етнічні українці, інші народи Української СРР (офіційно визнані національними меншинами) теж зазнали глибинного впливу революційних подій 1917 р., наступних спроб створити українську державу, а також воєн, селянських повстань і повсюдних соціальних конфліктів, що врешті-решт закінчилося встановленням радянської влади 1920 р. Загалом, більшість неукраїнського населення спочатку неприхильно поставилась до нової української держави. Якщо ідея України як частини Російської Федерації могла бути прийнятною для деяких народів України, то до української незалежності ставились зі скепсисом, а то і з відвертою ворожістю. Безсумнівно, кожна національна меншина по-своєму реагувала на революційні зміни після 1917 р., не кажучи вже про те, що кожна з них була внутрішньо поділена на різні політичні фракції, тож її ставлення до української державності теж могло бути неоднорідним.

З огляду на можливу опозицію та намагаючись створити державу для всіх мешканців України, Центральна Рада надала національно-персональну автономію трьом найбільшим національним групам – росіянам, євреям і полякам. Отже, кожна із них розглядалась як окрема спіль-

нота і як така отримувала певну кількість місць у Центральній Раді та міністерських портфельів. Кожному росіянину, єврею та поляку, хоч би де той жив, гарантовано освіту рідною мовою, участь у культурних товариствах і релігійних громадах. Іншим народам (білорусам, чехам, німцям, татарам, молдованам, грекам і болгарам) було надано можливість клопотати перед українським Генеральним судом про створення національної автономії.

Проте Центральній Раді забракло часу повністю зреалізувати цю ліберальну програму. Водночас політичні та соціальні потрясіння революційної доби завдали шкоди всім народам України. Великих землевласників, серед яких було чимало росіян і поляків, не влаштовували соціалістичі орієнтації Центральної Ради та Української Народної Республіки, а напередодні остаточного встановлення радянської влади 1920 р. вони взагалі були змушені залишити країну. Єврейське населення, а великою мірою і поляки, німці та меноніти, зазнали руйнівних погромів, які прокотилися Україною 1919 р., особливо під час численних вторгнень Білої, польської та Червоної армій. Відомості за 1917–1920 роки свідчать про загибель від 30 до 60 тис. євреїв, кількість поляків уна-

37.1. На паперових грошах, уведених Центральною Радою в обіг на території Української Народної Республіки 1917 р., крім написів українською мовою, були також написи російською і польською мовами та мовою ідиш

слідок вимушеної втечі та смерти скоротилася на одну третину (від 685 до 410 тис.), а німців, зокрема й менонітів, – на дві п'ятих (від 750 до 514 тис.).

Особливим випадком були кримські татари. Після повернення 1917 р. кількох провідних діячів із вигнання (перед Першою світовою війною чимало з них знайшли притулок від царських утисків в Османській Туреччині) кримські татари заснували власну національну партію (Міллі

Фірка) та обрали свої Установчі збори (Курултай), які від грудня 1917 р. намагалися перетворити Крим на автономну, а згодом і незалежну державу. Проти татарських діячів виступали місцеві росіяни й українці, а також всі армії, які окупували півострів – німецька, Біла та Червона. Під 1920 р. всі можливості здобуття кримськими татарами незалежності вичерпались, оскільки російські більшовики усунули націоналістів, створивши натомість наступного року разом із кримськотатарськими націонал-комуністами Кримську Автономну Соціалістичну Радянську Республіку в складі Російської СФРР.

Попри загальне зменшення чисельності інших, ніж етнічні українці, народів Української СРР унаслідок потрясінь 1917–1920 років, вони все ще становили 20% її населення. Згідно із загальною радянською національною політикою, народам Української СРР, які не належали до титульної нації, було надано статус національних меншин.

Для обслуговування потреб національних меншин у місцевостях, в яких вони становили більшість насе-

Таблиця 37.1

Національний склад населення Української СРР у 1926 р.

Національність	Кількість	Відсоток
Українці	23 219 000	80,0
Росіяни	2 677 000	9,2
Євреї	1 574 000	5,4
Поляки	476 000	1,6
Німці	394 000	1,4
Молдовани	258 000	0,9
Греки	105 000	0,4
Болгари	92 000	0,3
Білоруси	76 000	0,3
Інші	147 000	0,5
Загалом	29 018 000	100,0

Таблиця 37.2

**Національно-адміністративний поділ
Української СРР у 1930 р.**

Національність	Кількість округів	Сільські/ селищні ради
Росіяни	8	388
Німці	7	252
Євреї	3	158
Поляки	1	157
Болгари	3	45
Греки	3	30
Молдовани (поза Молдавською АРСР)	—	17
Чехи	—	12
Білоруси	—	4
Албанці	—	3
Шведи	—	1
Загалом	25	1,067

лення, радянська влада 1924 р. запровадила національні райони, селищні ради та сільські ради. У межах кожної із цих адміністративних одиниць національна меншина могла вживати свою рідну мову в освіті (головно в початкових школах), у фінансованих урядом культурних закладах і виданнях, а також у місцевих судах і державних установах. Кількість національних округ, селищних і сільських рад для різних народів радянської України загалом відповідала чисельності національної групи. Деякі селищні та сільські ради існували всередині національних округ, але більшість із них були окремими одиницями, розкиданими по всій країні.

Росіяни

Як і впродовж XIX ст., росіяни становили найбільшу меншину в Українській СРР і нараховували понад 2,6 млн осіб (9% населення рес-

публіки). 388 російських сільських і селищних рад та 8 національних округ розміщувалися переважно у північно-східних і південних степових районах України (зокрема у Молдавській АРСР), де частка росіян була найбільшою. Крім великої кількості робітників у східних і південних промислових центрах країни, росіяни становили чималий відсоток в урядовому й партійному апараті по всій Україні, а також в установах культури й особливо у високій школі. Хоча росіяни мали найбільшу кількість окремих національних шкіл (1 539 у 1929–1930 роках), майже 19% усіх учнів російського походження не мали доступу до російськомовної освіти, відвідуючи натомість україномовні школи. На цей факт часто посилались представники інтернаціоналістської фракції всередині КП(б)У, виправдовуючи ним свій спротив політиці українізації і твердячи, що в радянській Україні росіян піддають дискримінації. Згідно із теорією про «боротьбу двох культур», українська мова вважалася нижчою, її вживали переважно сільські мешканці, а тому її не можна було накидати іншим народам радянської України, зокрема росіянам, які розмовляли мовою провідного суспільного класу в Україні – міського пролетаріату.

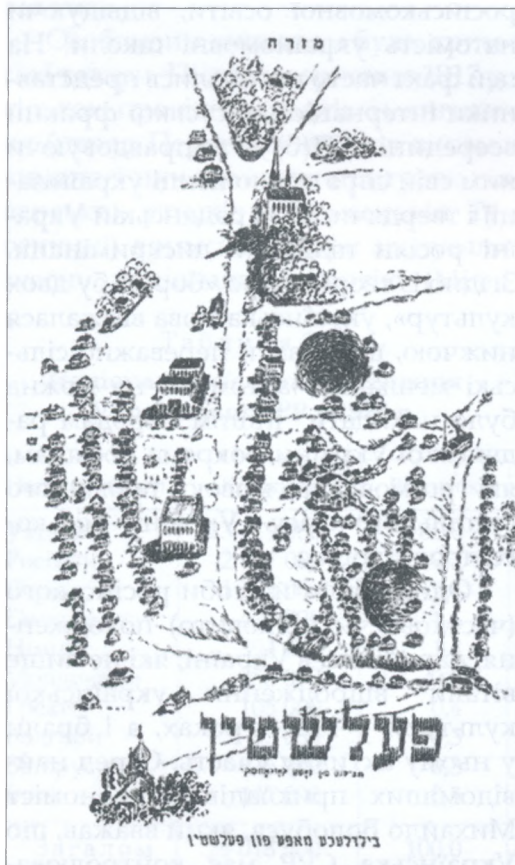
Однак були й особи російського (частково чи цілковито) походження, народжені в Україні, які не лише вітали відродження української культури у 1920-х роках, а і брали у ньому активну участь. Серед найвідоміших прикладів – економіст Михайло Волобуєв, який вважав, що Українська СРР має контролюва-

ти власний економічний розвиток і державний бюджет, та Микола Фітільов (відоміший як Микола Хвильовий) – український письменник, який твердив, що сучасна українська культура має відійти «геть від Москви» та переорієнтуватися на «прогресивну» Європу.

Євреї

Євреї, які налічували майже 1,6 млн осіб, становили третю за чисельністю національність у підрадянській Україні. Хоча переважна

37.2. Начерк мапи Фельштинської єврейської сільської ради у Волинській окрузі (1920-ті роки)

більшість їх жила у містах і містечках, царський уряд ще в ХІХ ст. заохочував їх переселятися на село, так що 1913 р. понад 42 тис. євреїв мешкали в 38 сільських громадах у південній степовій Україні (у Херсонській і Катеринославській губерніях). За революційної доби та під час погромів 1919–1920 років ці єврейські громади було великою мірою зруйновано. Радянський уряд за підтримки єврейських закордонних організацій відновив переселення, тож між 1923 і 1927 роками кількість євреїв, які жили у селі, майже подвоїлася (від 56 до 107 тис.) і становила 7% єврейського населення Української СРР.

Саме у сільській місцевості степової України було засновано три єврейські національні округи, причому дві з них названо на честь більшовицьких вождів неєврейського походження – Іосіфа Сталіна (Сталіндорфська) і Михайла Калініна (Калініндорфська). Більшість із 158 єврейських сільських рад (крім 33, розташованих у південних єврейських національних округах) постали у західній частині підрадянської України, тобто на Поділлі та Волині, поблизу Житомира, Бердичева, Вінниці, Проскурова і Кам'янця-Подільського, в кожному з яких теж мешкало чимало євреїв.

Намагаючись підважити традиційно панівну роль релігії в єврейському житті, радянська влада закрила численні синагоги, єврейські школи, релігійні заклади (ешиви) і «буржуазні» політичні та культурні організації. На противагу цьому більшовики заснували у комуністичній партії спеціальні єврейські секції, так звані евсекції, і, відкидаючи біблій-

37.3. Єврейські
учні школи імені
Ратманського у
Києві під портретом
Леніна та гаслом
на їдиші: «Хай живе
комсомольське плем'я –
потужний резерв
і надійний помічник
Комуністичної
партії!»

ний і «контрреволюційний» іврит, намагалися створити прокомуністичну єврейську культуру, засновану на «пролетарській мові» їдиш.

Їдишизація, що певною мірою була подібною до українізації, сприяла цілій низці культурних, освітніх і шкільних проєктів, присвячених євреям, мові їдиш і літературі цією мовою, особливо впродовж 1920-х років. На 1929–1930 навчальний рік в Українській СРР існувало 786 шкіл із мовою їдиш, але відвідували їх лише 53% учнів єврейського походження, тоді як решта ходила переважно до російськомовних шкіл. Їдиш був також мовою викладання у 20 технічних, 5 сільськогосподарських і 3 педагогічних школах. У Києві у складі Всеукраїнської Академії наук існувала катедра єврейської культури, в Одесі постав Музей єврейської культури, а в Харкові діяв Державний єв-

рейський театр. У республіці було ще сім єврейських театрів і кілька державних єврейських газет і видавництв.

Більшість євреїв України, однак, не брали участі в діяльності з підтримки окремої єврейської світської культури – чи то мовою їдиш, чи то на івриті. Вони традиційно ототожнювали себе із панівною культурою і мовою держави, в якій жили: російською – в Російській імперії та Радянському Союзі (як одеський письменник Ісаак Бабель), німецькою чи польською – в Галичині за австрійської, а пізніше польської влади (як письменники Йозеф Рот і Бруно Шульц) та німецькою і румунською – на Буковині (як поет Пауль Целян). Однак кілька євреїв долучилися до українського культурного відродження, а в деяких випадках навіть прийняли українську національну

ідентичність. Одним із перших серед них був письменник ХІХ ст. Григорій Кернер (псевдонім Грицько Керненко), його наступниками стали Ілля Гуревич (псевдонім – Леонід Первомайський), Абрам Кацнельсон і Олександр (Абрам) Лейтес. Інші єврейські діячі в Українській СРР були пов'язані з українською гуманістикою, серед них історик Йосип Гермайзе та мовознавиця Олена Курило.

Поляки

Переважна більшість із майже півмільйона поляків, зареєстрована

37.4. Польськомовна щоденна газета «Sierp» («Серп»), перейменована 1936 р. на «Głos Radziecki» («Радянський голос»); виходила у Києві у 1922–1941 роках для забезпечення потреб польського міського пролетаріату та колгоспників Української СРР

SIERP
TYGODNIK POPULARNO-LUDOWY.

Spójnia—nasza siła.
„Spójnia (czyli „smyczka”) miasta ze wsią, to znaczny sojusz robotników i włościan, jest tą siłą, która zwycięży świat cały.

8 LAT WŁADZY RADZIEJNEJ

— Oto ten cud, dzięki któremu tow. Lenin ocalił robotniczo-włościańskie państwo podczas ciężkich lat walki klasowej.

Zinowjew.

них 1926 р., мешкала у західних регіонах Української СРР – навколо Житомира, Бердичева, Проскурова і Кам'янець-Подільського. Саме там, неподалік кордону з Польщею, радянська влада від 1925 р. створювала польські сільські ради, що їх на 1931 р. налічувалося 157, та одна національна округа на захід від Житомира, названа на честь польського комуністичного діяча Юліана Мархлевського. Польська спільнота відрізнялася сильною прив'язаністю до Римо-католицької церкви і опозицією до колективізації. Радянський уряд вірив, що такі вроджені настанови найкраще змінювати через освіту та заклади культури. Задля цього було створено мережу із 381 польськомовної школи, хоча у 1929–1930 роках вона охопила лише 42% тодішніх учнів-поляків. Київ був особливо важливим центром польського громадського життя, там постав Інститут польської культури, Центральна польська бібліотека і Центральний клуб польських трудящих, а також кілька польськомовних газет і журналів.

Німці

1926 р. в Українській СРР налічувалося 394 тис. німців (зокрема менонітів); вони мали 252 сільські ради, 7 національних округ та організацію (партія спартаківців). Деякі із тих округ були названі на честь відомих німецьких комуністичних діячів (Фридриха Енгельса, Розі Люксембург, Карла Лібкнехта) і розміщувались у сільських степових районах Північного Надчорномор'я та Надазов'я. Інші сільські ради були розкидані по всьому степовому регіону або зосереджені на теренах на

захід від Житомира, де від ХІХ ст. були поселення так званих волинських німців. Традиція німецькомовної освіти та установ культури, що поширилася в царській Росії перед Першою світовою війною, збереглася принаймні впродовж першого десятиліття радянської влади, але тепер наголос робився на пролетарських та інтернаціональних цінностях. У 1929–1930 роках у німецькомовних школах навчалося майже 90% усіх учнів німецького походження. Це були не лише початкові школи, а й середні технічні та сільськогосподарські, ветеринарні школи та школи санітарів, а також учительські училища та педагогічний інститут в Одесі.

Греки

Зі 108 тис. греків Української СРР майже 90% займалися сільським господарством у степовій зоні Північного Надзав'яз між портом Маріюполем і містом Сталінім (тепер Донецьк). Саме там радянський уряд заснував близько 30 сільських рад, з яких половину було розташовано у

37.5. Жнива у колгоспі німецької сільради у степовій Україні

межах трьох грецьких національних округ. Населення територій сільських рад поділялося відповідно до двох головних хвиль переселення греків в Україну. На теренах 16 рад мешкали нащадки еліномовних греків із Волощини (нинішньої Румунії), які спочатку оселились в околицях Одеси та у самому місті. Населення теренів решти чотирнадцяти рад склали нащадки так званих греко-татар, або урумів, із Криму, які осіли в Маріюполі та його околицях. У ХІХ ст. чимало греків вже було зрусіфіковано, а тому радянська програма елінізації, тобто поширення грецької культури, мала дуже помірні успіхи. У 1929–1930 роках в Українській СРР існувало лише 16 грецьких шкіл, в яких навчалося тільки 26% усіх учнів грецького походження. Центром елінізації став Маріюполь, де греки становили 10% населення; там виходили грекомовні газети, діяв театр, а також працювало педагогічне училище, в якому навчання велось і румейським

37.6. Школярі з грецької сільради у Бугазі (на південь від Сталіна), мобілізовані 1932 р., під грецькомовним плакатом, що закликав селян вступати до колгоспу

варіантом новогрецької мови, і греко-татарською, а також діяв театр.

Болгари

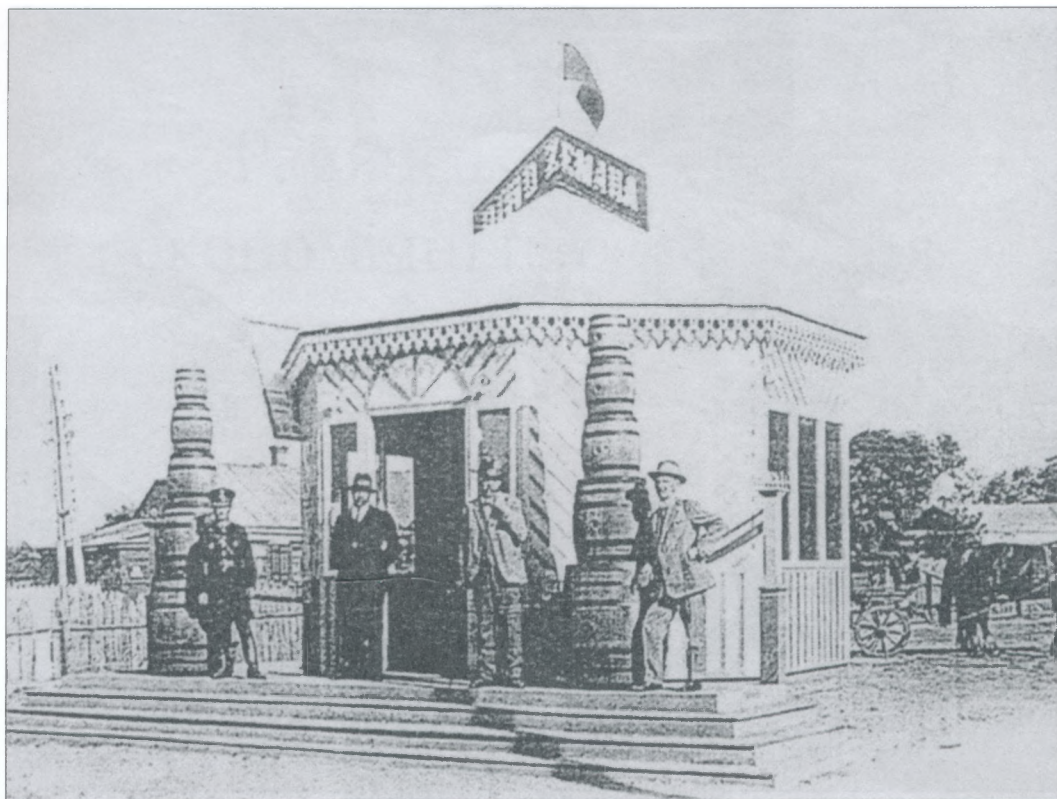
1926 р. в Українській СРР налічувалося 92 тис. болгар. Вони були переважно хліборобами і займались вирощуванням овочів, фруктів і винограду. 95% болгар жило на території 45 сільських рад і трьох національних округ, розташованих у трьох регіонах: на узбережжі Азовського моря між Маріуполем і Бердянськом, на північ від Одеси та у пониззях Південного Бугу. Болгари мали

школи із рідною мовою викладання ще під царською владою і зберегли їх під радянською владою. У 1930–1931 навчальному році існували 73 болгарські школи, в яких навчалося 85% всіх учнів болгарського походження.

Інші народи

Для кількісно менших білорусів (76 тис.), чехів (16 тис.) та вірмен (10 тис.) було створено меншу кількість національних сільських рад. Однак дві інші групи – молдовани та кримські татари – мали особливий статус, оскільки були пов'язані із певними адміністративно-територіальними одиницями.

1924 р. у межах Української СРР було створено Молдавську Автономну Соціалістичну Радянську Респуб-

37.7. Павільйон пивовара, етнічного чеха Вацлава Земана на виставці в Луцьку. Його пиво «Сакура» знали й за межами Волині

ліку, в якій молдован, попри те, що вони були титульною нацією, налічувалося лише 170 тис. осіб, тобто 31% населення. Щоби підвищити їхній статус, радянська влада створила 63 молдавські сільські ради у складі Молдавської АСРР. В інших регіонах Української СРР, переважно у пониззі Південного Бугу та його притоків, було створено 17 додаткових молдавських сільських рад. У всій Україні, зокрема й у Молдавській АСРР, у 1930–1931 роках була 121 молдавська школа; вони, щоправда, охоплювали лише 63% усіх учнів-молдован, а решта відвідувала українські школи.

Кримські татари мешкали в Криму, який тоді не належав до Української СРР, а був автономною республікою у складі Російської СФРР.

Татар налічувалося 179 тис. осіб, або лише 25% населення Кримської АСРР; більшість у ній становили східні слов'яни (росіяни – 42%, а українці – 11%). Попри те, що вони були меншиною, кримські татари, завдяки політиці татаризації, на деякий час (у 1923–1928 роках) стали панівною політичною та культурною силою на півострові. Татаризація була місцевим варіантом коренізації, яку проводив у Криму колишній національний лідер кримських татар, а тепер – голова місцевого уряду (Центрального виконавчого комітету) Велі Ібраїмов. Під його проводом було

37.8. Кримський татарин – гончар у своїй майстерні

здійснено узгоджену спробу врятувати залишки татарської спадщини в Криму, зокрема було створено мережу кримськотатарських початкових шкіл (які використовували арабську абетку) й учительських училищ, відкрито Східний інститут, засновано видавництво, газети та часописи, що функціонували переважно в адміністративній столиці Криму Симферополі, який також було дозволено називати давнім татарським іменем – Ак-Мечеть.

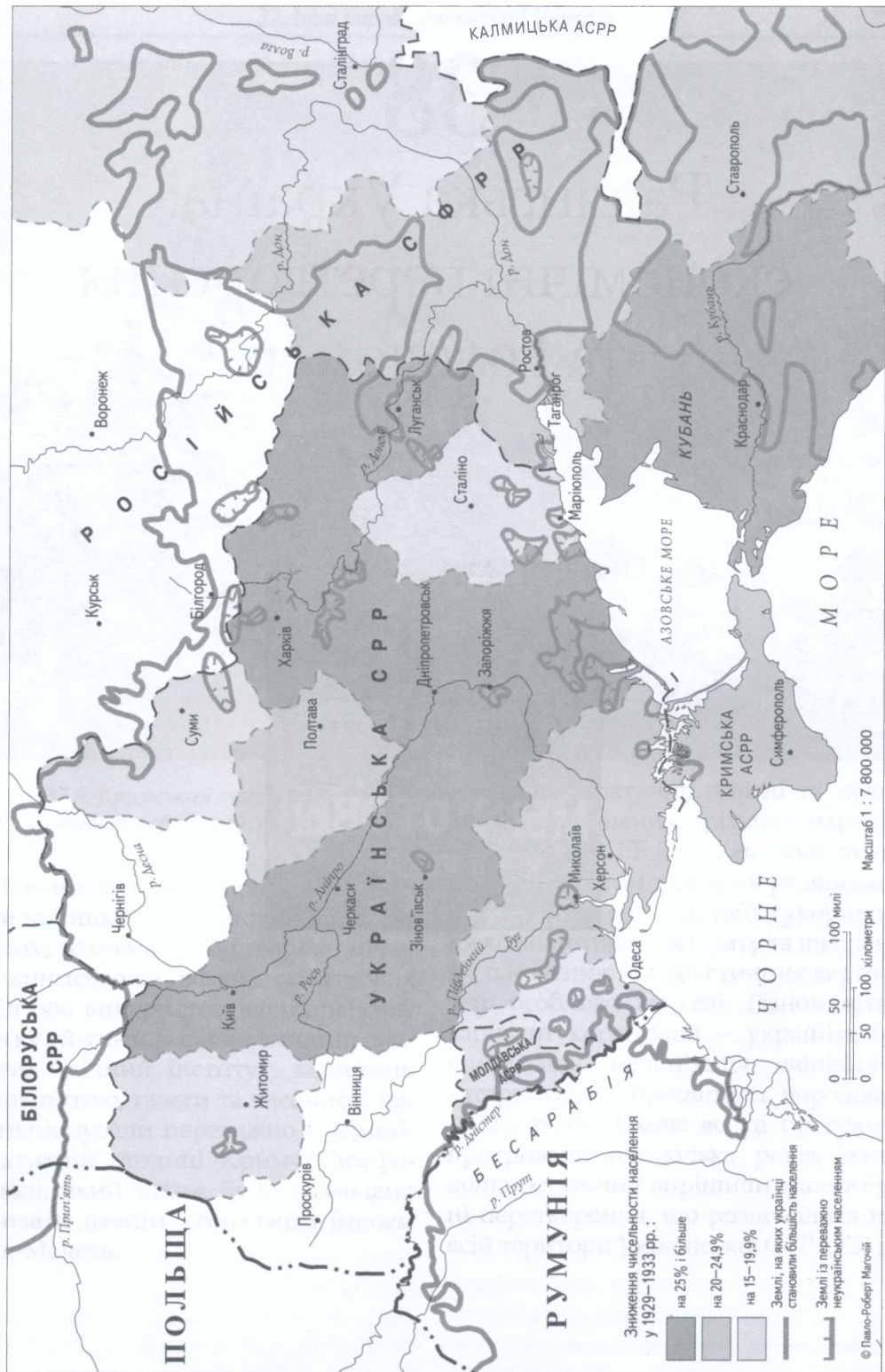
Адміністративні, освітні та культурні досягнення різних народів Української СРР були, як і українізація, результатом загальної радянської політики коренізації, тобто укорінення компартійного апарату та щеплення населенню соціалістичних вартостей, особливо на селі. Різноманітні варіанти коренізації – українізація, їдишизація, полонізація, елінізація, татаризація – процвітали впродовж 1920-х років. І хоча всі ці програми протривали ще кілька років, їхню долю остаточно вирішили економічні перетворення, що розпочалися на всій території Української СРР 1928 р.

38

Радянська Україна: економічні перетворення та Голодомор

38. Голодомор

Нове радянське суспільство черпало свою легітимність із комуністичної ідеології, створеної у XIX ст. німецьким філософом-соціалістом Карлом Марксом і у першій чверті XX ст. втіленої у життя в колишній Російській імперії вождем більшовиків Владіміром Леніним. Ідеологи марксизму-ленінізму обіцяли шляхом соціально-економічних перетворень збудувати безкласове і рівноправне комуністичне суспільство спершу в Радянській Росії, відтак - у союзних республіках на території колишньої царської імперії і, нарешті, у всьому світі.

Там, де більшовики встановлювали свою владу, вони відразу на-

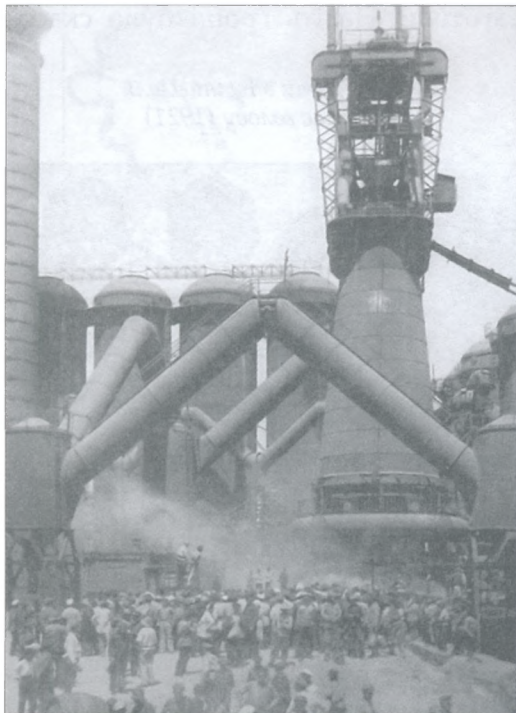
магалися запровадити безкласовий комуністичний лад. Уряд, в якому переважали більшовики, націоналізував (skonфіскував без відшкодування) всі галузі промисловости, транспорт і енергетичні підприємства, ремісничі майстерні та крамниці. Він націоналізував також приватні земельні маєтності, хоча великі маєтки не дрібнилися, а зберігалися у формі державних і колективних сільських господарств. Аби забезпечити постачання продуктів, влада провадила примусові хлібозаготівлі. Навіть гроші було скасо-

38.1. Діти з Гуляй-Поля під час голоду (1921)

38.2. Багатолюдний сільський ринок в Українській СРР під час НЕПу (після 1923 р.)

вано, натомість запроваджено бартерну торгівлю. Цей радикальний підхід до економічних перетворень дістав назву «воєнного комунізму». Його результати були катастрофічними, і господарство Росії, вже серйозно підірване Першою світовою та громадянською війнами, потрапило у повну безвихідь. Ще гіршим для сільського населення був голод, який спалахнув 1921 р., відтак тривав два роки і лише в Україні відібрав життя 1,5 чи 2 млн осіб.

У березні 1921 р. під загрозою економічного колапсу Ленін вирішив зробити «стратегічний відступ» у революції. Це означало запровадження Нової економічної політики (НЕПу) задля відновлення економіки. За НЕПу примусове вилучення зерна було замінене натуральним

38.3. Доменні печі на металургійному заводі у місті Сталіні (1924)

38.4. Рішучі робітники
гордо показують
плакат із написом
російською мовою:
«Сталінський
держзавод – ми готові
до пуску доменної
печі № 5»
(1925)

податком; селянам дозволили збувати надлишки продукції, що швидко призвело до розквіту економіки і торгівлі. Було дозволено приватизувати невеликі промислові підприємства та майстерні. Внаслідок усіх цих змін на середину 1920-х років господарство СРСР як єдина система досягло рівня виробництва, що існував у Російській імперії напередодні Першої світової війни.

В Українській СРР НЕП посправжньому ствердився лише після 1923 р., коли у сільському господарстві замість натурального оподаткування було запроваджено фактично ринкові відносини. 1927 р. валовий національний продукт Української СРР нарешті сягнув передвоєнного рівня. Однак таке відносне піднесення у сільському господарстві тривало недовго.

Від самого початку НЕП був тимчасовим заходом. Передбачалося, що

коли економіка стане стабільнішою, радянське суспільство «рушить уперед». 1928 р. НЕП було замінено на командну економіку, запроваджену з ініціативи лідера Всесоюзної комуністичної партії Іосіфа Сталіна. Весь Радянський Союз мав стати єдиною економічною системою, в якій усі рішення ухвалювались у Москві за директивами Держплану (заснованого 1927 р.). Відтоді економічне життя визначалося п'ятирічними планами, які встановлювали цілі та показники виробництва для всіх галузей промисловости і сільського господарства. Головною метою першої п'ятирічки (1928–1932) була пришвидшена індустріалізація. Задля досягнення її влада знову націоналізувала малі підприємства та майстерні, приватизовані під час НЕПу, а щоби забезпечити безперебійне постачання продуктів для робітників промисловости вирішила

вдатися до суцільної колективізації сільського господарства.

Міський трикутник Української СРР у Нижньому Подніпров'ї Дніпропетровськ - Кривий Ріг - Запоріжжя та Донбаський промисловий регіон (див. мапу 36) разом утворили один із двох районів Радянського Союзу, призначених для великомасштабних державних інвестицій. За першим п'ятирічним планом Української СРР з його наголосом на важкій промисловості прийшли другий (1933-1937) і третій (1938-1941). Ними передбачалося завершити технологічне переобладнання промисловості і транспорту та колективізацію сільського господарства, а деякі промислові галузі (хімічна та машинобудування) мали стати пріоритетними. Одним із перших кроків стало створення необхідної інфраструктури важкої індустрії, зокрема завершення будівництва величезної Дніпровської гідроелектростанції (розпочато 1927 р.), спорудження кількох регіональних електростан-

цій і розбудова залізничної мережі у промисловому трикутнику Нижнього Подніпров'я та в Донбаському індустріальному регіоні (див. мапу 36). Результатом функціонування нової командної економіки під час двох перших п'ятирічок (1928-1937) стало збільшення промислового виробництва Української СРР від 3,4 до 5,5 разів.

Націоналізація або реконструкція промисловості і мобілізація міських робітників (які часто мали привілеї в оплаті праці та соціальній сфері) були відносно легкою частиною сталінського економічного перетворення радянського суспільства. Набагато більшу проблему становило сільське господарство, успіх в якому залежав і від праці селян-одноосібників, і від сприяння непередбачуваного клімату. Пріоритетною для влади була важка промисловість, тож першою чергою зважали на потреби міських робітників, а не селян. Тому колективізація сільського господарства вважалася найкра-

38.5. Родину, визнану за куркульську, виганяють із її хати неподалік міста Сталіна (1930)

38.6. Комуністичні активісти конфіскують домашні речі родини, оголошеної куркульською (Поділля, 1929)

щим способом запевнити постійне постачання продовольства у міста.

Добровільна колективізація існувала вже від початку радянської влади, але вона не набула поширення. Приміром, під жовтень 1928 р. в Українській СРР було сколективізовано лише 3,4% господарств (яким належали 3,8% всіх орних земель). Перший п'ятирічний план передбачав колективізацію господарств спочатку на 12, а згодом на 25% земель. Проте ці плани виявилися надто скромними, тому 1929 р. більшовицька партія закликала перейти до політики примусової колективізації. У результаті наприкінці періоду першого п'ятирічного плану (1932) було сколективізовано 70% селянських господарств Української СРР, а за три роки цей показник сягнув 91% (або 98% орної землі).

Ця статистика та саме поняття примусової колективізації мало говорять нам про ціну людських життів, яка була результатом радянської політики. В ґрунті речі, щоби досягти своїх цілей, сталінський режим роз-

почав війну проти власного селянства. Перший крок було спрямовано проти успішних хліборобів, так званих *куркулів* (російською *кулаков*), яких уважали за найбільшу перешкоду для колективізації. В січні 1930 р. компартія оголосила «ліквідацію куркулів як класу». Впродовж двох місяців з Української СРР до центральних і східних районів Радянського Союзу було вивезено десь чверть мільйона куркулів разом із родинами. Під час депортації до цих віддалених і негостинних районів тисячі людей померли в дорозі або незабаром по прибутті.

Радянську владу непокоїв і перебіг подій у самих колгоспах – там селяни і навіть керівники опиралися дедалі більшим завданням зі здачі зерна, що їх вимагав «План». На село для примусової реквізиції збіжжя з військовими загонами було відправлено 25 тис. міських робітників, особливо відданих компартії (так звані «двадцятип'ятитисячники»). Водночас 1 млн селян було у 1931–1932 роках вислано на схід.

38.7. Під пильним наглядом «великих» радянських вождів Троцького (ще не висланого із СРСР), Леніна та Сталіна політичні «збори» в полі у підрадянській Україні намагаються запевнити селян у тому, що, вступивши до колгоспу, вони вчинили правильно

Розкуркулення та примусове вилучення зерна мали катастрофічний вплив на врожай, що у 1931 і 1932 роках різко знизився. 1932 р. в кількох районах України та на сусідніх землях (на нижньому Доні, Кубані та Кавказі) спалахнув голод. Взимку і навесні 1933 р. він поширився всюди у сільській місцевості. Відомості лише за 1933 р. свідчать про 4,5–5 млн смертей, а загалом Голодомор, за різними оцінками, до кінця 1930-х років забрав до 10 млн людських життів. Оскільки радянська влада тоді й у наступні 50 років заперечувала наявність голоду, точна кількість його жертв невідома. Однак можна отримати непрямі дані, беручи до уваги

демографічні тенденції попередніх і пізніших переписів населення. Скажімо, між 1930 і 1937 роками населення Української СРР зменшилося від 31,2 до 28,4 млн осіб, тоді як нормальний демографічний приріст мав би збільшити його до 34,1 млн. Відповідно кількість етнічних українців між 1926 і 1937 роками мала би збільшитись від 23,2 до 26,9 млн осіб, натомість вона зменшилася до 22,2 млн. Доступна сьогодні дослідникам статистика показує також, що найсуттєвіше зменшення кількості населення Української СРР відбулося саме між 1931 і 1934 роками, коли республіка загалом утратила 4,1 млн осіб. Як показує мапа 38, не лише Українська СРР, а і великою мірою українські етнічні землі в Росії (Нижній Дон, Кубань і Північний Кавказ) унаслідок депортацій та голоду 1932–1933 років утратили понад 20% свого населення.

38.8. Обмолот зерна у колгоспах (тут – біля Зінов'ївська) 1935 р. все ще залежав від примітивних машин та інтенсивної ручної праці

Деякі автори характеризують Голодомор як геноцид, спрямований головним чином проти українського народу. Такий погляд можна прийняти, якщо розуміти слово «український» у територіальному сенсі. Зрештою, радянська політика й голодна смерть не брали до уваги

уявної чи справжньої національності жертв, адже серед здепортованих куркулів були німці, меноніти, греки, поляки, болгары, молдовани і кримські татари; представники цих народів також помирили в Україні від голоду та пов'язаних із ним хвороб.

38.9. Павел Постишев, Станіслав Косіор і Лазар Каганович (перший, другий і четвертий праворуч) – три провідні урядовці, направлені радянським вождем Іосіфом Сталіним (перший зліва) для проведення прискореної колективізації та накидання урядового плану в Українській СРР

38.10. Один із перших великих політичних судових процесів у Радянському Союзі відбувся у столиці Української СРР Харкові 1930 р. у справі вигаданої антирадянської організації Спілка визволення України; більшість із 45 обвинувачених – українських інтелектуалів і церковних ієрархів – було засуджено до ув'язнення

1930-ті роки в Українській СРР були також десятиліттям політичних репресій та згорання діяльності закладів культури, видань і шкіл, які служили інтересам національних меншин. У 1935–1939 роках було зліквідовано або зреорганізовано різні національні округи та сільські ради (див. мапу 37), відтак вони втратили свій національний характер. Особливо відчутного удару було завдано інституціям і культурним діячам (комуністичним і некомуністичним) єврейської, польської, німецької, грецької, болгарської та кримськотатарської громад.

Крім закриття шкіл, закладів культури і видань, ще 1930 р. було зліквідовано Євсекцію Комуністичної партії, що опікувалася євреями; велику кількість поляків було здепортовано із західних прикордонних районів до інших областей Української СРР та Центральної Азії; проти уявних німецьких «фашистів» і польських «контрреволюціонерів» було застосовано арешти, вислання та розстріли; припинено програми еллінізації серед греків і татаризації серед кримських татар.

Етнічні українці особливо постраждали від сталінського прагнення економічної та політичної однорідності. Хоч як це парадоксально, але роки першої п'ятирічки були також роками великих досягнень політики українізації. Наприклад, у 1930–1931 роках 80% усіх книжок і 90% усіх газет видавались українською мовою, а 88% усіх учнів

республіки відвідували українські школи. Водночас після 1930 р. почалися судові процеси проти українських інтелектуалів (зокрема тих, хто повернувся з еміграції); крім того, у 1933–1938 роках у перебігу масштабних чисток комуністичної партії України з неї було виключено близько 268 тис. членів. Обвинувачення як проти комуністів, так і проти безпартійних часто містили посилення на «український буржуазний націоналізм». Таким чином, підтримка української культурної та наукової діяльності, так само, як і окремого економічного чи політичного шляху для Української СРР, дорівнювалися до антирадянського українського буржуазного націоналізму. Отже, 1939 р., напередодні війни, завершилася політична й економічна інтеграція України

в Радянський Союз як цілість і припинився експеримент з українізацією (як перед тим із НЕПом).

Упродовж міжвоєнної доби було великою мірою підважено ще один важливий складник традиційного українського побуту – Православну церкву. Від самого початку радянської влади більшовики були налаштовані проти християнства та загалом проти будь-якої релігії; замість неї вони запровадили атеїзм як ідеальний духовний і моральний дороговказ комуністичного суспільства. Найбільшою та найважливішою релігійною інституцією у підрадянській Україні була Російська православна церква під проводом

38.11. Руїнування Святомиколаївської церкви у Харкові 1929 р. за рішенням радянської влади

38.12. Василь Липківський (1864–1937) – священник, співзасновник, а в 1921–1927 роках – митрополит Української автокефальної православної церкви

московського патріярха (цей сан відновлено в листопаді 1917 р.). Однак під час Української революції деякі священники та єпископи спо-

дівалися створити юридично незалежну українську Церкву. Їхні надії втілилися 1920 р., коли було засновано Українську автокефальну православну церкву; роком пізніше її очолив митрополит Василь Липківський. Спочатку радянські власті підтримували українських автокефалів як засіб протидії впливу Російської православної церкви в Україні. Але коли влада вирішила розпочати кампанію проти «українського буржуазного націоналізму», вона долучила Українську автокефальну православну церкву до кола звинувачених на процесі 1930 р. проти контрреволюційних організацій (насамперед проти Союзу визволення України). Через рік Церква була змушена саморозпуститись, після чого багатьох її священників та ієрархів заарештували, а храми зруйнували або почали використовувати для інших цілей. У міжвоєнний період влада переслідувала також церкву Московського патріярхату в Україні, хоч та і надалі існувала як легальна інституція.

39

Українські землі у міжвоєнній Польщі

39. Українські землі у складі Польщі близько 1930 р.

Українські землі у міжвоєнній Польщі склалися з двох окремих теренів; відмінності між ними визначалися тим, до якої країни вони належали перед Першою світовою війною, а також обставинами, за яких їх було приєднано до відновленої Польської держави. Перші – це формально приєднані так звані північні землі, що колись входили до Російської імперії та були передані Польщі за Ризьким договором (березень 1921 р.) – ним офіційно завершилась польсько-радянська війна 1920 р. Північні землі охоплювали колишні царські губернії – Волинську і Холмську, а також південь Гродненської та Мінської гу-

берній (тобто історичне Полісся і Підляшшя). Східнослов'янське населення цих земель сповідувало православ'я, або, як на Холмщині, римо-католицизм, перейшовши (здебільшого) на римський обряд після скасування 1875 р. останньої греко-католицької єпархії в Російській імперії. Населення Полісся та Підляшшя розмовляло перехідними білорусько-українськими говірками, не мало української національної свідомості і називало себе «тутейшими» або «православними».

39.1. Молочний кооператив новоприбулих польських осадників у селі Жукові (Волинське воєводство в Польщі, 1920-ті роки)

39.2. Високоповажний лідер українського життя у міжвоєнній Галичині, греко-католицький митрополит Андрей Шептицький в оточенні зворушених вірян на вулиці Стрия

Другою українською територією, приєднаною до Польщі, були землі Східної Галичини на схід від річки Сян, які колись належали до Австро-Угорської імперії. Ця частина Галичини була домівкою Західно-Української Народної Республіки і театром польсько-української війни, що тривала від листопада 1918 р. до липня 1919 р. (див. розділ 33). Після розпаду Австро-Угорщини вся Галичина опинилася під контролем держав Антанти та їхніх союзників, але в березні 1923 р. вони визнали польську владу на цій території. Східні слов'яни Галичини були переважно греко-католиками, але визначали свою національність по-різному: як русини,

українці, росіяни чи старорусини. Вже за передвоєнної габсбурзької доби найсильнішою стала українська ідентичність, набувши ще більшої ваги внаслідок боротьби ЗУНР за незалежність. А впродовж двох десятиліть польського панування (1919–1939) українська національна ідентичність міцно вкорінилася між переважною більшістю східних слов'ян історичної Галичини. Трохи іншою була ситуація в Галичині на захід від річки Сян, на Лемківщині. Попри чималу кількість православних, велика частина місцевих східних слов'ян, що називалися лемками, вважала себе не українцями, а росіянами або й окремими лемко-русинами.

39.3. Рабини йдуть до синагоги
у галицькому штетлі

Польща як централізована держава в адміністративному плані поділялася на воєводства, що склалися з менших повітів, а ті своєю чергою – із місцевих громад (*гмін*). Територія жодного із післявоєнних польських воєводств не збігалася із теренами воєводств історичної Речі Посполитої перед її поділами. Північні землі, населені українцями, ввійшли до Поліського та Волинського воєводств, а також частково до Люблінського і південної частини Білостоцького. Ще перед формальним визнанням Східної Галичини частиною Польщі вона була поділена на три воєводства: Львівське, Станіславівське і Тернопільське. Разом вони називалися «Східною Мало-польщею» (*Małopolska Wschodnia*), а 1922 р. у парламенті навіть було запропоновано надати кожному із цих воєводств самоврядування. Але цей задум так і не було втілено в життя.

Насправді жодне воєводство не мало якогось окремого статусу, хоча землі, населені українцями, часто позначали як *kresy*, тобто східне «пограниччя» країни.

За переписом 1931 р., у Польщі мешкало 5 млн українців, які становили 16% її населення. Із них 3,5 млн жили у колишній Галичині (у Львівському, Тернопільському та Станіславівському воєводствах), а решта – на північних землях: у Волинському та Поліському воєводствах. Та навіть у тих районах, де українці переважали, вони аж ніяк не були самотні мешканцями. Такі демографічні зміни розпочалися ще за австрійських часів, коли дедалі більше поляків селилися у Східній Галичині (див. мапу 39). Це переселення на схід стало ще інтенсивнішим у міжвоєнний

39.4. Головний осідок і крамниця «Маслосоюзу» у Львові; заснований 1905 р. і зреорганізований 1924 р., цей найбільший у міжвоєнній Польщі кооператив об'єднував 136 молочарень та 83 крамниці

час. У 1930-ті роки кількість поляків, що жили у Східній Галичині, збільшилася на 300 тис., до 40% сільського населення.

Однак найпомітнішою польська присутність була у містах і містечках. Польська мова стала мовою міжнаціонального спілкування для всіх міщан, незалежно від їхнього етнічного походження – польського, українського, єврейського чи будь-якого іншого. Найбільшим і найважливішим «польським» містом Східної Галичини залишався Львів (польською *Lwów*) із його численними римо-католицькими храмами, громадськими та культурними інституціями, серед-

німи школами й Університетом Яна Казимира. Менші міста – Перемишль, Тернопіль і Станиславів, – також були важливими осередками польського культурного та громадського життя. Поляки селилися і на північних «українських» землях, і наприкінці 1930-х років їх там було до 29% міського населення (у Холмі, Луцьку і Рівному) і 20% сільського.

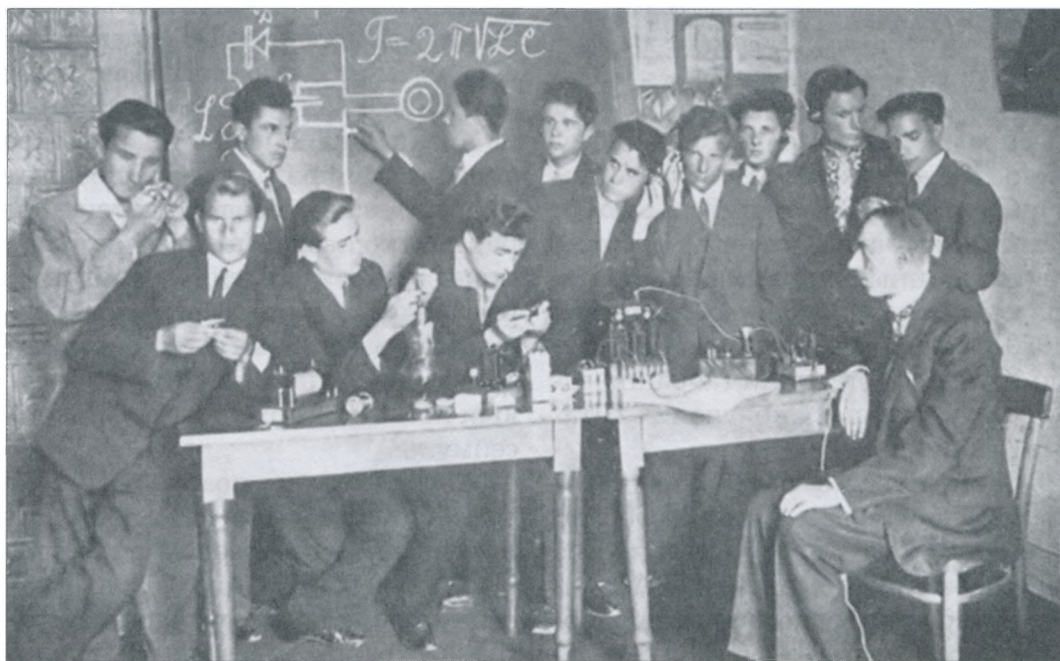
Міста Східної Галичини, західної Волині та Холмщини були також домішкою вельми багатьох євреїв. Хоч їхня загальна кількість і зменшилася після Першої світової війни (наприклад, у Східній Галичині від 660 тис. 1901 р. до 535 тис. 1921 р.), вони й надалі становили чималу частину населення у Львові, Жовкві, Холмі, Дрогобичі, Станиславові, Тернополі та Коломиї, а в деяких фактично «єврейських» містечках їх було від половини до трьох чвертей всіх мешкан-

ців, зокрема, у Бродах (на їдиш Brod), Белзі (Beltz), Бучачі (Butchatch), Рогатині (Rotin) і Сокалі (Skol). Три чверті єврейської людности займалися комерцією (насамперед як дрібні крамарі), промисловістю та ремеслами. Непропорційно багато їх було також серед представників вільних професій (лікарів, правників, викладачів і журналістів), хоча у 1930-х роках польський уряд наклав обмеження (*numerus clausus*) на кількість єврейських студентів в університетах. У міжвоєнну добу у Східній Галичині і далі буяло єврейське культурне, релігійне і політичне життя. Як і раніше, його позначала боротьба, що тривала від габсбурзьких часів, між прибічниками асиміляції (тепер до польської, а не австро-німецької культури), прихильниками традиційного ортодоксального юдаїзму (втіленого у самодостатньому, відрубному світі штетлів) й учасниками

сіоністського руху, що закликав євреїв виїжджати до Палестини.

Що ж до українців – більшості населення міжвоєнної Західної Волині та Східної Галичини, – то їхнє соціально-економічне становище, у порівнянні із передвоєнними часами, майже не змінилось. І Галичина, і Волинь залишалися слаборозвинутими регіонами з незначною промисловістю. Навіть у багатих на нафту районах Галичини її видобуток сягав лише третини довоєнного. Польський уряд таки запровадив земельну реформу, але більшість земель, отриманих унаслідок поділу великих маєтків, дісталися новим польським осадникам. Тоді вважалося достатнім для задоволення потреб однієї родини 5 га землі, але

39.5. Учні радіокласу у недержавній львівській школі Українського педагогічного товариства «Рідна школа»

39.6. Євген Коновалець (1891–1938), від 1921 р. – голова Української військової організації, а від 1929 р. – голова Організації українських націоналістів; керував ними з-за кордону, перебуваючи у Західній Європі

насправді 79% земельних наділів у Східній Галичині 1931 р. були меншими за цей мінімальний розмір. Це було однією із причин чергової хвилі галицько-української еміграції за кордон, особливо впродовж 1920-х років, – цього разу переважно до Канади, Аргентини і Франції замість, як раніше, Сполучених Штатів Америки.

За польського панування українське національне життя, особливо у Східній Галичині, у порівнянні із передвоєнною габсбурзькою Австрією перебувало у виразно гірших обставинах. Помітно зменшилася кіль-

кість українських закладів культури, було закрито дев'ять із десяти українських кафедр у Львівському університеті, а після 1924 р. – запроваджено зміни до шкільної системи, зокрема українські школи було замінено двомовними польсько-українськими. Водночас під проводом митрополита Андрія Шептицького процвітала Греко-католицька церква, і саме в її віданні була єдина на всю Польщу україномовна висока школа – Греко-католицька богословська академія у Львові (постала 1928 р.).

Українці реагували на погіршення свого становища по-різному. Так, метою кооперативного руху, що почався ще за австрійських часів, було збільшення ефективності переважно дрібних земельних господарств регіону задля покращення соціально-економічного становища українців. А це, зрештою, мало поліпшити їхні можливості у досягненні громадських і політичних цілей. Кількість аграрних кооперативів і кредитних спілок радикально зросла від 579 в 1921 р. до 3 455 в 1939 р. У відповідь на зменшення кількості державних українських шкіл педагогічне товариство «Рідна школа», створене перед війною, заснувало низку приватних початкових, середніх і технічних шкіл. Українці брали участь і в польському політичному житті, зокрема засновуючи легальні партії та обираючи послів до обох палат польського сейму.

Цілком інакшу позицію зайняли демобілізовані вояки, до яких згодом приєдналися невдоволені та безробітні, студенти та інша молодь у самій Галичині і серед української еміграції у країнах Центральної Європи.

Вони поповнювали лави двох нелегальних організацій: Української військової організації (УВО), створеної 1920 р., й Організації українських націоналістів (ОУН), створеної 1929 р. Обидві очолював Євген Коновалець, колишній полковник Січових стрільців армії УНР. Він керував обома організаціями з-за кордону, перебуваючи на еміграції у Центральній і Західній Європі. УВО й ОУН вели у Галичині партизанську боротьбу, яка полягала у висаджуванні у повітря польських урядових будинків, саботажі залізниць і телеграфних мереж, убивстві політичних противників. Зусилля Польщі припинити цю діяльність (особливо під час «паціфікації» впродовж кількох тижнів у 1930 р.) виявилися марними.

Діяльність ОУН також підважувала зусилля лідерів кооперативного руху, українських легальних політичних партій та Греко-католицької церкви, спрямовані на досягнення і підтримання певного роду порозуміння із Польщею. ОУН рішуче виступала проти будь-якого компромісу, намагаючись створити атмосферу політичної нестабільності, що, як передбачалося, допоможе досягти остаточної мети організації: повалення польської, румунської, а згодом і радянської влади на українських землях задля здобуття Укра-

39.7. Дмитро Донцов (1883–1973) – політичний теоретик і видавець у міжвоєнній Галичині, творець ідеалістичної та націоналістичної ідеології, яка надихала борців за незалежну, нерадянську українську державу

їнської Самостійної Незалежної Соборної Держави. Проте, якщо дестабілізація таки настала в цілому регіоні, її спричинила не діяльність ОУН, а радше розпочата у вересні 1939 р. Друга світова війна.

40

Українські землі у міжвоєнній Румунії та Чехословаччині

40. Українські/русинські землі у складі Румунії та Чехословаччини близько 1930 р.

Румунія

Українські землі у міжвоєнній Румунії належали до трьох окремих регіонів: у Бесарабії, Марамо-рощини та Буковини, – які перед Першою світовою війною входили до складу трьох різних політичних утворень.

Найбільше українців (461 тис. осіб) у Румунії мешкало на чорноморському узбережжі між гирлами Дністра та Дунаю, тобто у найпівденнішій частині царської Бесарабії. Після революцій 1917 р. в Російській імперії румуни, що становили більшість населення Бесарабії, створи-

ли незалежну Молдовську демократичну республіку (у січні 1918 р.), яка через два місяці оголосила про об'єднання із сусіднім Румунським королівством. Міжнародне визнання було повільним, але 28 жовтня 1920 р. кілька європейських держав підписали Бесарабський протокол, визнавши територіяльне розширення Румунії. Слід зазначити, що Радянська Росія не підписала протоколу і тому ніколи не визнавала те, що вона вважала «окупацією» Бесарабії Румунією.

40.1. Українські селяни Бесарабії на відпочинку біля своїх польових повіток

40.2. Головна площа міжвоєнних Чернівців, перейменована на Площу Возз'єднання (румунською *Piața Unirii*), – це мало нагадувати мешканцям про рішення Румунської головної ради Буковини від 28 листопада 1918 року про те, що місто і край «беззастережно і навічно об'єднуються з Румунією»

Більшовицькі вожді у Москві твердили, що Бесарабія була частиною російської імперської спадщини, а тому мала належати до Радянського Союзу. З другого боку, українці, що жили у Південній Бесарабії, не мали розвинутої національної свідомості. Тим не менше, у міжвоєнну добу румунська влада запровадила українську мову викладання у близько 120 школах та дозволила діяльність кількох сільсько-господарських кооперативів.

Найменша з українських земель у Румунії – Мараморощина – до 1918 р. була найпівденнішою частиною угорського комітату Марамарош.

Тут жили десь 17 тис. східних слов'ян, які називали себе русинами або гуцулами і були відрізані від своїх одноплеменників на північ від Тиси – у тій частині колишнього комітату, що тепер відійшла до Чехословаччини. Як і в Бесарабії, у румунській Мараморощині українська національна свідомість була слабкою або й взагалі відсутня.

Суттєво відрізнялася ситуація на третій українській території Румунії – Буковині, яка до Першої світової війни була коронним краєм Габсбурзької імперії. На півночі і заході краю мешкали близько 302 тис. українців. Одразу після розпаду Австро-Угорщини у листопаді 1918 р. місцеві румунські діячі закликали збройні сили Румунії захопити всю Буковину. Румунську акцію було підтверджено Сен-Жерменським договором, підписаним на Паризькій мирній конференції 10 вересня 1919 р.

За Габсбургів румуни Буковини мали рівні політичні права із німцями, українцями та євреями. Натомість у міжвоєнну добу буковинські румуни, здобувши «власну» державу, вирішили, що нарешті дістали нагоду перетворити свою землю на передмур'я румунськості. За символ їхніх зусиль правила колишня столиця габсбурзького коронного краю місто Чернівці (німецькою Czernowitz), офіційно назване румунською мовою Cernăuți, – воно швидко стало осердям румунського громадського, культурного та релігійного життя.

Нові політичні обставини справили неабиякий вплив на буковинських східних слов'ян, які завдяки сприятливому політичному клімату у передвоєнній габсбурзькій Буковині набули виразної української національної ідентичності. Це завдало чималий клопіт урядові міжвоєнної Румунії, яка беручки заходила ся створювати централізовану державу, що в ній жоден регіон не мав би особливого статусу, а румунська мова та культура стали би панівними. Тому всі окремі владні інституції габсбурзьких часів, що сприяли українцям, було скасовано. Натомість упродовж десятиліття (у 1918–1928 роках) на Буковині діяли закони воєнного часу. Цю землю було позбавлено статусу окремої адміністративної одиниці з власним виборним сеймом, а місцеву православну митрополію підпорядковано Румунській православної церкві і перетворено на знаряддя державної політики. Урядова політика спиралася на засадах румунізації, за якими буковинських українців формально визнавали «румунами, які втратили

40.3. Володимир Залозецький-Сас (1884–1965) – історик мистецтва, громадський і політичний діяч; у 1927–1938 роках – голова Української національної партії та головний захисник українських політичних і культурних інтересів у підрумунській Буковині

рідну мову своїх предків». Відповідно, між 1924 і 1927 роками було скасовано систему початкових українських шкіл (загалом 255), розбудовану за Габсбургів. Було також закрито всі українські середні школи разом із українськими катедрами Чернівецького університету. Отже, наприкінці міжвоєнної доби українці, надто буковинські, були чи не найпригнобленішою меншиною Румунії.

Чехословаччина

Становище українських земель у міжвоєнній Чехословаччині кардинально відрізнялося від ситуації в Румунії та Польщі. Східні слов'яни,

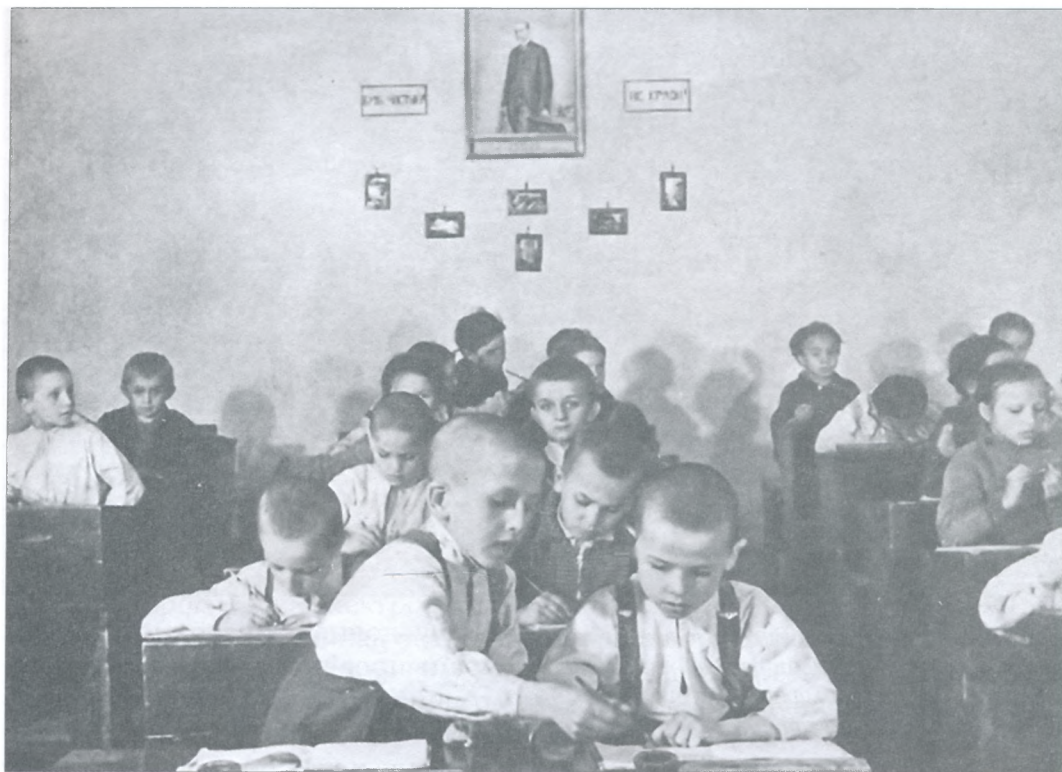
що мешкали на південь від Карпатських гір у колишньому Угорському королівстві та називали себе угро-русинами або карпаторусинами, у травні 1919 р. добровільно приєдналися до нової держави – Чехословаччини. Ба більше, вони жили на самотній території у межах майбутньої України, якій було гарантовано самоврядування (автономію) міжнародними договорами (Сен-Жерменським у вересні 1919 р. і Тріанонським у червні 1920 р.). Нарешті, у міжвоєнну добу Чехословаччина залишалася справді демократичною державою, на чолі якої до 1935 р. стояв її перший президент Томаш Масарик. Він прихильно ставився не лише до карпаторусинів, а

і до українських і російських політичних емігрантів із Радянського Союзу, які шукали притулку в цій країні.

Попри пункти Сен-Жерменського договору, лише частина карпаторусинів (372 тис. 1921 р.) мешкала у найсхіднішій провінції Чехословаччини – Підкарпатській Русі (чеською Podkarpatská Rus). Решта 86 тис. населяли територію, що лежала трохи західніше і перебувала під контролем словацької адміністрації так званої Пряшівщини (у нинішній північно-східній Словаччині). Підкарпатська Русь мала власного губернатора, призначеного із місцевих карпаторусинів, а від 1928 р. – і власний крайовий сейм. Населення провінції обирало послів до обох палат чехословацького парламенту. Щоправда, дві головні вимоги місцевих політиків – запровадження повної автономії та приєднання населених кар-

40.4. Район Галаго в Ужгороді, у 1930-х роках перетворений чехословацькою владою з маленького, сільського штибу, містечка на сучасний адміністративний центр

40.5. Учні русиномовної школи на Підкарпатській Русі під портретом президента-засновника Чехословаччини Томаша Г. Масарика

пато-русинами земель Словаччини до Підкарпатської Русі, – у міжвоєнну добу так і не було задоволено. Тим не менше, карпаторусини таки набули у Чехословаччині першого конкретного досвіду існування у чинній демократії.

Особливо помітними були здобутки чехословацької влади в освітній і культурній царинах. Наприкінці угорського правління діяли лише 32 початкові школи, де навчали певного варіанту русинської розмовної мови. Натомість після 20 років чехословацького правління, у 1938 р., вже існувало понад 500 початкових, середніх і технічних шкіл, в яких навчання проводилось однією зі східнослов'янських мов. Невизначеність щодо мови шкільного на-

вчання було пов'язано з питанням національної ідентичності.

Громадські, релігійні та культурні діячі Підкарпатської Русі не мали однастайности щодо того, ким вважати місцеву східнослов'янську людність – росіянами, українцями чи окремим карпаторусинським народом. Тому шкільні заняття, залежно від вибору вчителя, проводились однією із цих східнослов'янських мов. Кожна із національних груп (русофільська, русинофільська й українофільська) мала власні заклади культури, часописи та видавництва. Національне питання впли-

40.6. Підкарпатська Русь була одним із небагатьох районів Центральної та Східної Європи, де євреї займалися хліборобством і лісозаготівлею

вало також на релігійну ситуацію (і навпаки). До Першої світової війни практично всі закарпатські східні слов'яни були греко-католиками, але у міжвоєнну добу майже третина із них перейшла на православ'я, а це загалом означало прийняття російської національної ідентичності. В міжчассі Греко-католицька церква залишалась опорою карпаторусинської й меншою мірою української груп. Значення і міра впливу кожної з трьох національних груп із часом змінювались, але наприкінці періоду східних слов'ян регіону було більше-менше порівну поділено на русофілів, русинофілів й українофілів.

На Підкарпатській Русі жило також чимало угорців і євреїв. Угорці становили 15% населення, займалися переважно хліборобством і меш-

кали у долинах південно-західних окраїн провінції вздовж кордону з Угорщиною. Євреї, яких було 14% населення, жили не лише у містах і містечках, де подекуди становили відносну або й абсолютну більшість, але і в невеличких гірських селах, пораючи землю та займаючися лісництвом. Угорці, євреї, а також менш численні німці та роми (цигани) сторіччями мешкали поруч із карпаторусинами. Цілком нову групу становили чехи (27 тис. у 1930-х роках), які прибували до Підкарпатської Русі служити у провінційних урядових установах, працювали вчителями, лікарями та підприємцями.

Угорське населення за політичними поглядами поділялося на охочих повернути угорську зверхність і на тих, хто волів пристосуватись до нової чехословацької влади. Євреїв було ще глибше поділено на традиційних хасидів, беззастережно відданих своїм праведним цадикам із Мукачєвого та

Сату Маре у сусідній Румунії, та на секуляризованих сіоністів, які відкрито відкидали традиційний триб життя і закликали до асиміляції у чеську культуру або, ще ліпше, до виїзду в Палестину.

Демократична за своєю суттю чехословацька держава толерувала розмаїті, а часто і суперечливі, політичні, культурні та релігійні орієнтації карпаторусинів, угорців і євреїв. Проте центральна влада в далекій Празі мала менше успіхів у вирішенні найболючішої проблеми місцевих мешканців – бідности. Попри чималі державні інвестиції в інфраструктуру Підкарпатської Русі (мости, дороги, гідроелектростанції, шпиталі та школи), понад чотирьох п'ятих місцевих мешканців (зокрема чимала угорська меншина та східні

слов'яни) займалися дрібним хліборобством і лісництвом, аби мати змогу бодай просто виживати. Влада провела земельну реформу, але у 1930-х роках майже 90% селян володіли земельними наділами, меншими за потрібний для утримання однієї родини мінімум (5 га). Місцева промисловість була занадто квола, щоби забезпечити роботою всіх охочих. Унаслідок цього боржники не раз втрачали закладені земельні ділянки, відбувалися страйки, траплялися нестача зерна і навіть голод. Усе це загострювало розпачливе становище населення, спонукаючи його, незалежно від національного походження, підтримувати одну з найсильніших політичних партій на Підкарпатській Русі за чехословацької влади – комуністів.

41

Карпатська Україна у 1938–1939 роках

41. Карпатська Україна у 1938–1939 роках

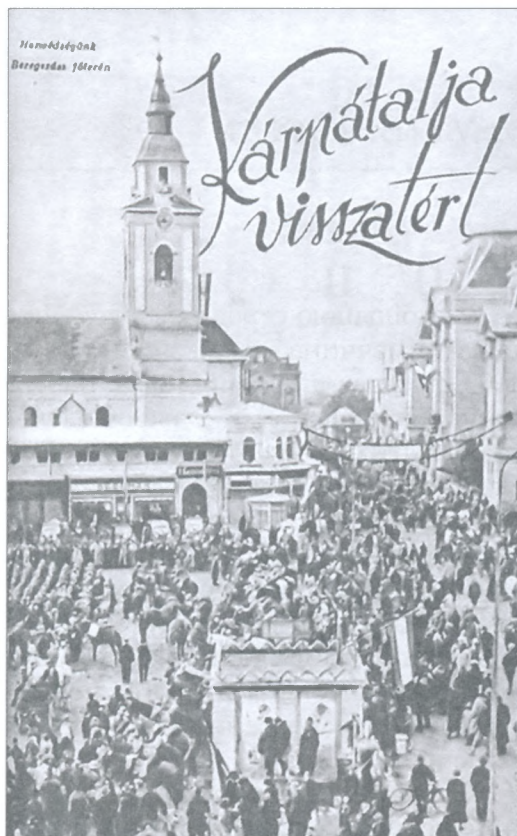
Українські землі на крайньому заході – особливо Підкарпатська Русь (нинішнє Закарпаття) у міжвоєнній Чехословаччині – наприкінці 1930-х років першими відчували швидкі політичні зміни в Європі, які призвели до спалаху Другої світової війни. Від часу укладання кількох договорів (Версальського, Сен-Жерменського, Тріанонського та Севрського) на Паризькій мирній конференції Європа розділилась на держави, зацікавлені у збереженні політичного статус-кво (Велика Британія, Франція, Польща, Чехословаччина, Румунія, Югославія тощо), і на прихильників перегляду «версальських» кордонів (Німеччина, Італія, Угорщина та Болгарія).

Найбільшою серед невдоволених була Німеччина, якою від початку 1933 р. правила нацистська партія на чолі з фюрером Адольфом Гітлером. Центральним питанням у Гітлеровому плані для нової Німеччини була її територіальна експансія, аби забезпечити німецькому народові достатньо «життєвого простору» (Lebensraum). Центральну та Східну Європу, поміж іншого й Україну, було призначено для цього територіального розширення нацистської Німеччини.

Спочатку Гітлер звернув увагу на найближчих сусідів: захопив Австрію у березні 1938 р. та почав погрожувати Чехословаччині. Він звинувачував

41.1. Підкарпатські депутати і сенатори чехословацького парламенту в жовтні 1938 р.; для здобуття автономії співпрацювали депутати всіх національних орієнтацій, представлених тут русофілом Степаном Фенциком (сидить крайній зліва), русинофілом Андрієм Бродієм (сидить крайній справа) та українофілом Юліяном Реваєм (стоїть крайній справа)

41.3. Осідок уряду Карпатської України у Хусті (1939)

41.2. Угорці – мешканці Берегова вітають угорські частини у листопаді 1938 р. – на першому етапі територіальної експансії Угорщини. Напис угорською мовою: «Повернення Підкарпаття»

тив слов'янську державу в порушенні прав трьохмільйонної німецької меншини, що мешкала у Судетах, по краях своєрідного трикутника – західної частини Чехословаччини (Чехія та Моравія). Загострення політичної кризи та загроза війни за Судети минули, коли союзники Чехословаччини – Британія та Франція – відмовилися прийти на допомогу своєму союзникові й погодилися задовольнити вимоги Гітлера. Це було зафіксовано у так званій Мюнхенській угоді 28–29 вересня 1938 р., за якою умиротворення Німеччини було досягнуто передачею їй Судетської області. Це стало першим етапом перегляду кордонів Чехословаччини. Другий етап почався за кілька тижнів, коли внаслідок I Віденського арбітражу (2 листопада 1938 р.) Угорщина, союзниця Німеччини, дістала південні, заселені переважно угорця-

ми, райони двох східних провінцій Чехословаччини – Словаччини та Підкарпатської Русі.

Наслідком цих змін кордонів стала постмюнхенська розібрана, або «обрізана», Чехословаччина. Її державний устрій також змінився, бо Підкарпатську Русь і Словаччину, які у міжвоєнні роки домагалися повної автономії, було нарешті винагороджено у своїх прагненнях. 8 жовтня 1938 р. автономна Підкарпатська Русь отримала свій перший уряд у складі місцевих політиків переважно русинофільської та русофільської орієнтацій. Але за три тижні чехословацький уряд призначив новий кабінет, де переважали місцеві українофіли на чолі з греко-католицьким священником й освітянином Августином Волошиним.

Автономна Підкарпатська Русь мала насправді дуже невелику територію. 2 листопада за рішенням I Віденського арбітражу Угорщині було

41.4. Обрання 15 березня 1939 року президентом Карпатської України греко-католицького священника Августина Волошина (1874–1945; сидить крайній справа)

передано частину території автономного краю із трьома найбільшими містами (Ужгород, Мукачеве та Берегово), що змусило уряд перенести столицю до невеличкого містечка Хуст на сході. Від Підкарпатської Русі залишилося 11 тис. км² із 552 тис. населення, з яких 75% були за походженням слов'янами із російською, карпаторусинською або українською ідентичністю.

Попри все ще не розв'язане національне питання, уряд Волошина намагався перетворити найсхідніший автономний край Чехословаччини на українську міні-державу. Її назву було змінено (хоча і неформально) на Карпатську Україну, українська мова стала офіційною, а вибори до місцевого Сейму (в лютому 1939 р.)

41.5. Угорський вояк (праворуч) вітає свого польського колегу на північній околиці Карпатської України, де після 15 березня 1939 р. проліг кордон між Польщею та Угорщиною

проводилися на однопартійній основі. Карпатська Україна також привернула увагу українських громад усюєї Центральної Європи та Північної Америки, які розглядали цей невеличкий край як можливу територіальну основу (подібно до П'ємонті для Італії в ХІХ ст.) постановня більшої незалежної української держави. Галицькі українці, зокрема члени підпільної ОУН, потяглися до

Карпатської України, щоби долучитися до Карпатської Січі – військової формації, створеної урядом Волошина для захисту автономного краю від нападу угорців із півдня та поляків із півночі. З ідеєю українського П'ємонті гралися навіть деякі кола у нацистському проводі, тому Німеччина відкрила консульство в столиці Карпатської України Хусті, що розпалило політичні надії місцевих українофілів.

Однак Гітлер мав грандіозніші плани для України, і невеличка Карпатська Україна була просто надто незначною, щоби стати їхньою частиною. 14 березня 1939 р. нацистська Німеччина знищила рештки Чехословаччини, захопивши всю Чехію та Моравію. Гітлер дозволив також словакам утворити «незалежну» державу в тісній спілці із нацистською Німеччиною, а угорцям – захопити рештку Карпатської України. Коли угорські війська наступали на Хуст, щойно обраний Сейм Карпатської України поспішно зібрався 15 березня 1939 р. і проголосив її державну незалежність, що породило дещо іронічну характеристику Карпатської України як «республіки на день». Карпатська Січ організувала військовий спротив, але впродовж трьох днів всю Карпатську Україну було приєднано до Угорщини. Вона лишалася частиною цієї країни до осені 1944 р.

42

Друга світова війна і західноукраїнські землі у 1939–1941 роках

42. Західна Україна у 1939–1941 роках

Захопивши Австрію та зліквідувавши Чехословаччину, Гітлер зайнявся найбільшим східним сусідом Німеччини – Польщею. Нацисти особливо переймалися тим, що у міжвоєнну добу їхню провінцію Східну Прусію було відокремлено від решти Німеччини смугою, відомою як Польський коридор; до неї, між іншим, входив балтійський порт і вільне місто-держава Данциг (Гданськ). Готуючись напасти на Польщу, Гітлер усвідомлював необхідність спочатку домовитись зі сво-

ім найбільшим ідеологічним противником – вождем світового комунізму Іосіфом Сталіним. 23 серпня 1939 р. нацистська Німеччина і Радянський Союз підписали договір, відомий за іменами керівників зовнішньополі-

42.1. Радянський вождь Іосіф Сталін (у білому френчі) разом із міністром закордонних справ нацистської Німеччини Йоахімом фон Рибентропом (зліва) схвально спостерігають, як радянський нарком закордонних справ Вячеслав Молотов підписує пакт між двома державами (23 серпня 1939 року)

42.2. Передвиборний плакат із закликом до делегатів від Західної України голосувати за приєднання до Української РСР (жовтень 1939 року)

тичних відомств обох країн як Пакт Молотова–Рибентропа. За цією угодою, Німеччина надавала великий кредит Радянському Союзові; сторони також уклали десятирічний пакт про ненапад. Додатками до пакту були секретні протоколи, які визначали кордони між двома країнами в разі війни із Польщею.

Упевнена в радянській нейтральності, нацистська Німеччина на дев'ятий день (1 вересня 1939 р.) розпочала повномасштабне вторгнення на територію Польщі. Але, на відміну від ситуації з Чехословаччиною при укладанні Мюнхенської угоди рік перед тим, цього разу Велика Британія та Франція вирішили дотриматися своїх союзницьких обов'язків щодо Польщі. 3 вересня вони оголосили війну нацистській Німеччині. Так

42.3. Нікіта Хрущов, 1-й секретар Комуністичної партії (більшовиків) України, розмовляє з делегатами Народних зборів Західної України у Львові (1 листопада 1939 року)

формально розпочалася Друга світова війна, але вступ до неї Британії та Франції вже не вплинув на долю Польщі. Стрімкий військовий наступ Німеччини у західній і центральній Польщі 17 вересня доповнило вторгнення на територію Польщі Червоної армії зі сходу. За три тижні Польща знов, як і наприкінці XVIII ст., припинила своє існування. Її землі було поділено між нацистською Німеччиною та Радянським Союзом уздовж демаркаційної лінії, встановленої Пактом Молотова-Риббентропа, – вона стала тепер міждержавним кордоном. Він починався на півдні на гребені Карпатських гір і тягнувся на північ уздовж річки Сян, далі на схід до Бугу, а звідти до Східної Пруссії.

Разом із іншими польськими територіями завойовники поділили й українські землі. Більшість із них опинились по східний, радянський бік кордону. Це давало змогу Радянському Союзу розпочати «возз'єднання» західноукраїнських і західнобілоруських земель. Із погляду радянського керівництва, ці землі колись входили до Київської Русі і тепер, після століть

42.4. Делегати Народних зборів Західної України на прийнятті у Сталіна в Москві (4 листопада 1939 року)

«чужоземного поневолення», нарешті «возз'єднувались» із рештою теренів у складі спадкоємця цієї середньовічної держави – Радянського Союзу. Озброєна таким історичним виправданням, радянська влада 22 жовтня організувала за одним списком кандидатів вибори до Народних зборів. 26 жовтня 1939 р. вони зібралися у Львові, щоби попросити про «возз'єднання» із Українською РСР. Того ж дня подібне народне зібрання у Білостоці звернулося із проханням приєднати захоплену Західну Білорусь (вкупі з мішаним білорусько-українським Поліссям) до Білоруської РСР.

Загалом приєднана до Української РСР територія охоплювала 93 200 км², на яких мешкало 8 млн осіб. Відповідно до радянського територіяльно-адміністративного устрою, її було поділено на шість областей: Волинську (із центром у Луцьку), Рівненську, Львівську, Тернопільську, Дрогобицьку та Станіславівську. Великі земельні маєтності регіону,

42.5. Фотографії поляків із Західної України – в'язнів радянських виправно-трудових таборів під номерами 1746, 1770, 1920 та 1777

власниками яких були переважно польські поміщики, державні службовці та Римо- і Греко-католицька церква, майже одразу було конфісковано. Із конфіскованих 2,7 млн га менше третини було роздано безземельним і малоземельним селянам, тоді як більшість земель передали щойно створеним радгоспам і колгоспам. Радянська влада дозволила діяльність Греко-католицької церкви на чолі із митрополитом Андреем Шептицьким, але усунула її із системи освіти та позбавила прибутків із конфіскованих у неї маєтностей. Гірша доля спіткала інші українські ін-

ституції міжвоєнної Польщі – їх було визнано антирадянськими буржуазно-націоналістичними організаціями та заборонено. Серед них – усі українські політичні партії, інституції культури (зокрема Наукове товариство ім. Т. Шевченка), кооперативи та часописи.

Нова влада, однак, маніфестувала себе як українську і тому провадила політику українізації, чимось подібну до українізації в Українській СРР у десятиріччя після 1923 р. Наприклад, було повністю зукраїнізовано двомовні школи, заведені міжвоєнним польським урядом у Східній Галичині та на північних землях, а також Львівський університет, перейменований тепер на честь Івана Франка. У Львові постала філія Академії наук Української РСР.

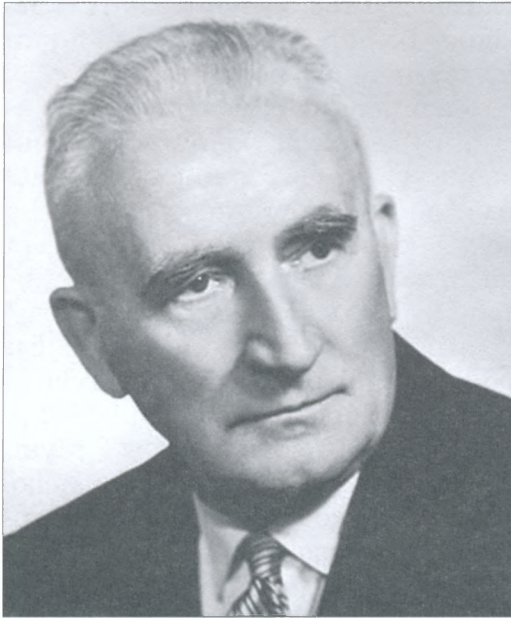
Похідною від радянської політики українізації стала деполонізація. Всі польські інституції культури у Львові та в інших містах і містечках Східної Галичини було закрито. Нова влада кількома хвилями здепортувала поляків, українців та євреїв до виправно-трудоових таборів і на спецпоселення у Заполяр'ї та східних районах Радянського Союзу. Депортації підлягали кілька категорій населення: суспільна й економічна еліта (переважно поляки); особи, підозрювані в антирадянській діяльності (переважно українці та поляки); урядовці, поліційні та цивільні службовці колишньої Польщі (переважно поляки); дрібні торговці (переважно євреї); мешканці німецько-радянського прикордоння (переважно поляки й українці); втікачі з німецької до радянської зон (переважно євреї) та ін. Майже чотири п'ятих із при-

близко 550 тис. здепортованих із Західної Волині та Східної Галичини були етнічними поляками.

І нацистська Німеччина, і Радянський Союз далі поширювали свій вплив у всій Східній Європі від Балтики до Чорного моря. Однак вони не завжди узгоджували свої дії, тож часом їхні геополітичні інтереси стикалися. Влітку 1940 р., коли Гітлер вів війну в Західній Європі, Сталін одноосібно пересунув державні кордони. У червні 1940 р. Радянський Союз відняв у Румунії Північну Буковину і всю Бесарабію. Північну Буковину з центром у Чернівцях і заселену переважно українцями Південну Бесарабію між нижнім Дністром і Дунаєм (загалом

42.6. Радянські вояки роздають на вулицях Чернівців газети з повідомленням про радянську анексію Північної Буковини, (червень 1940 року)

42.8. Степан Бандера (1909–1959) – галицько-український діяч революційного націоналістичного підпілля; від 1929 р. – провідний член, а від 1939 р. – голова фракції бандерівців Організації українських націоналістів

42.7. Андрій Мельник (1890–1964) – галицько-український військовий діяч і політик, від 1939 р. – голова фракції мельниківців Організації українських націоналістів

15 900 км² і 1,3 млн мешканців) було долучено до Української РСР. Водночас Молдавську АРСР, розташовану на схід від Дністра (див. мапу 36), було «пересунуто» західніше, у Бесарабію; тут вона зросла до статусу радянської соціалістичної республіки з кордонами, які збігаються з кордонами сучасної незалежної Молдови та Придністровської Молдавської Республіки.

Українські землі на захід від німецько-радянського кордону ввійшли до складу т. зв. «Польського генерал-губернаторства» (Generalgouvernement Polen), або Генеральної губернії – частини Великонімеччини (Grossdeutschland), що охоплювала зокрема етнічно мішане польсько-українське прикордоння на Підляшші та Холмщині, а також Лемківщину на захід від Сяну. Крім місцевого українського та лемко-русинського населення, ці терени прийняли близько 20 тис. біженців (переважно українську інтелектуальну еліту), які втекли з радянської зони у Східній Галичині.

У Генеральній губернії німецька влада дозволила діяльність уже наявних українських інституцій і заснування нових, зокрема кількох українських шкіл. Було заново відкрито кілька православних церков на Холмщині та Підляшші, закритих польською владою у 1930-х роках, а Українська автокефальна православна церква, заборонена в Українській СРР від 1930 р., відновила дві

спархії у Генеральній губернії. Наразті, в губернаторстві було дозволено діяльність Організації українських націоналістів (ОУН), яка вела підпільну боротьбу проти державної влади міжвоєнної Польщі. Однак ОУН було вельми послаблено братовбивчою міжфракційною боротьбою.

Вона спалахнула через змагання за владу після вбивства радянським агентом засновника ОУН Євгена Коновальця у 1938 р. Із двох фракцій одна підтримувала нового провідника ОУН Андрія Мельника (спадкоємця Коновальця), а дру-

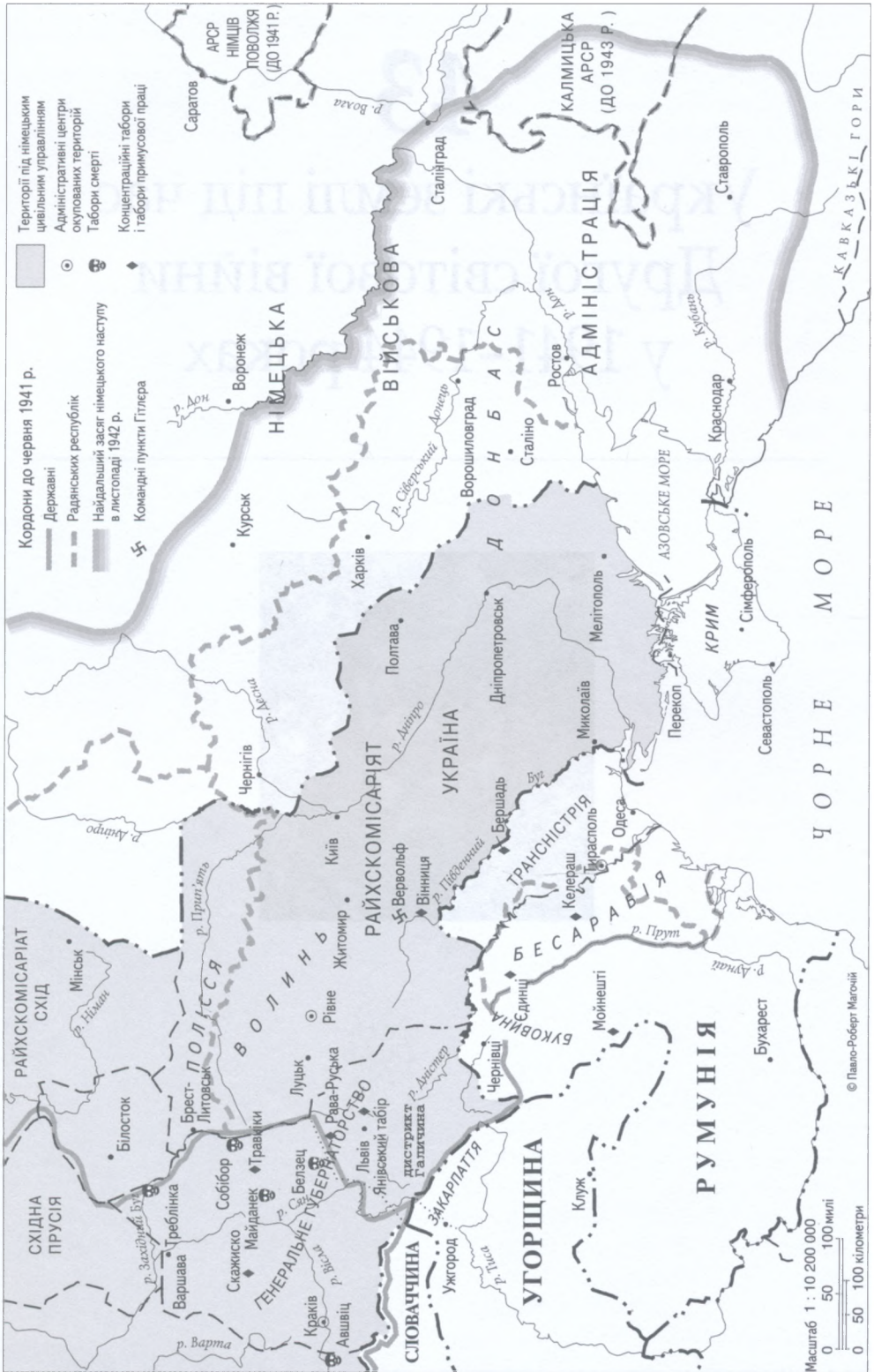
га згуртувалася навколо молодого революційного проводу на чолі зі Степаном Бандерою. Формальний розкол на мельниківців (ОУН-м) і бандерівців (ОУН-б) відбувся у серпні 1940 р., після чого в їхніх відносинах переважали змагання за членів і навіть збройні конфлікти. Однак незабаром життя на західноукраїнських землях – як у нових західних областях Української РСР, так і в німецькій Генеральній губернії – зазнало змін під впливом подій нового етапу Другої світової війни, який розпочався рішенням Гітлера вдертись у Радянський Союз.

43

Українські землі під час Другої світової війни у 1941-1944 роках

43. Україна у 1941–1944 роках

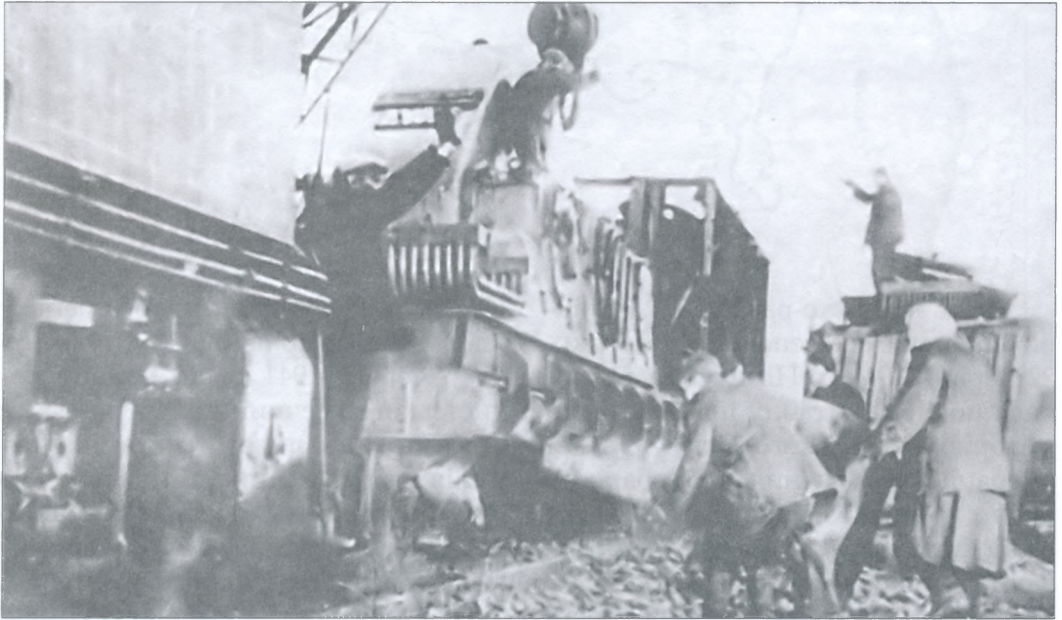
Епоха німецько-радянської «дружби» протривала неповних два роки. 22 червня 1941 р. Німеччина розпочала повномасштабну інвазію на територію Радянського Союзу. У цій операції вторгнення «Барбароса» брали участь 150 дивізій німецької армії (вермахту), що загалом налічували близько 3 млн осіб. Серед цілей вторгнення було захоплення аграрних і мінеральних багатств України та прилеглих територій на сході й півдні до самих верхів'їв Кубані і передгір'їв Кавказу. За чотири місяці німецьке військо захопило майже всю Українську РСР (на листопад

1941 р.), а за рік поширило німецьку зону до передгір'їв Кавказу.

У червні 1941 р. до нападу нацистської Німеччини на Радянський Союз приєдналися її союзники Румунія та Угорщина. Винагородою Румунії стало повернення їй північної Буковини та всієї Бессарабії, яку тільки за рік перед тим захопив Радянський Союз. За угодою із Німеч-

43.1. Трагічний сенс Другої світової війни для однієї з 4,1 млн цивільних жертв в Україні: мертва мати та її безутішний син у вирі нацистського наступу поблизу Житомира (червень 1941 року)

43.2. Перед загрозою нацистського наступу радянська влада наказала демонтувати і вивезти на схід обладнання підприємств, як-от цього заводу в Запоріжжі (липень 1941 року)

чиною від 30 серпня 1941 р., Румунія отримала право на цілком нову територію під назвою Трансністрія, що лежала між Дністром і Південним Бугом, зокрема чорноморським портом Одесою. Етнічні румуни становили лише 10% із 2,3 млн мешканців Трансністрії, але цю меншину розглядали як авангард Великої Румунії, що до неї мали належати і землі на сході за Дністром. Для забезпечення успіху цієї експансії румунський уряд відкрив у Трансністрії румунські школи, Румунський науковий інститут і румунську православно місію, яка мала впроваджувати румунську мову в літургію. Політика румунізації була спрямована головним чином на етнічних україн-

ців та інші меншини і провадилася аж до приходу радянського війська навесні 1944 р.

Інший союзник нацистської Німеччини – Угорщина – не дістала жодних територіальних здобутків за свою участь у вторгненні на територію Радянського Союзу, але за нею було закріплене Закарпаття (Карпатська Україна), яке вона в два етапи, в листопаді 1938 р. і в березні 1939 р., відібрала у Чехословаччини. На цій «поверненій» території Угорщини, просто названій Підкарпаття (Kárpátalja), місцевий український рух зазнав репресій, і чимало його діячів потрапили під арешт або втекли до Радянського Союзу, що до червня 1941 р. межував із регіоном. Загалом населення Закарпаття не відчувало якихось особливих утисків, а русинський, або угро-русинський рух, що підтримував ідею окремої четвертої східнослов'янської національності, розвивався через русиномовні шко-

ли, видання і роботу дослідницького інституту.

Решта, і переважна більшість, української території опинилася під прямим урядуванням нацистської Німеччини. Німецьку зону було поділено на три окремі частини: 1) Генеральна губернія, 2) Райхскомісаріят Україна і 3) зона військового управління. До кожного з трьох регіонів німецька влада ставилася по-різному і лише у перших двох сформувала цивільну адміністрацію. Крим, окупований у жовтні–листопаді 1941 р., формально був частиною Райхскомісаріату Україна, але фактично залишався у військовій зоні.

Генеральну губернію було створено 1939 р. внаслідок поділу Польської держави (див. мапу 42) як частину Великонімеччини. На початку німецької інвазії до Радянського Союзу в червні 1941 р. Генеральну губернію було поширено до ріки Збруч. Це означало, що тепер вона охоплюватиме територію габсбурзької Східної Галичини зі столицею у Львові (німецькою

Лемберг). Цей новий територіальний додаток дістав назву «Округ Галиція» (Distrikt Galizien) у складі Генеральної губернії.

Галицькі українці спочатку покладали великі надії на вторгнення німецької армії. Обидві гілки Організації українських націоналістів підтримали німецьку воєнну кампанію, а бандерівці (ОУН-б) навіть проголосили у Львові відновлення незалежної Української держави (30 червня 1941 р.). Але ця одностороння дія, підтримана українськими лідерами міста, розлютила нацистів, і вони заарештували її ініціаторів. Відтоді німецька військова та цивільна влади не бажали співпрацювати із тими, кого вони вважали скрайніми українськими націоналістами, без огляду на їхню фракційну належність – бандерівську чи мельниківську.

43.3. Ганс Франк (третій зліва), генерал-губернатор Генеральної губернії, оглядає у Львові українських добровольців до дивізії «Галичина», (червень 1943 року)

43.4. Фюрер Німеччини Адольф Гітлер (другий зліва) біля своєї штаб-квартири «Вервольф» на північ від Вінниці під час зустрічі з Ерихом Кохом – очільником Райхскомісаріату Україна (літо 1942)

Однак німецькі урядовці генерал-губернаторства дозволили-таки діяльність Української національної ради, українських шкіл, кооперативів і читалень Товариства «Просвіта», незадовго перед цим закритих нетривалим радянським режимом. Українцям дозволили також увійти до нижчої ланки німецької цивільної адміністрації, а у квітні 1943 р. було навіть створено добровольчу українську військову частину (дивізію «Галичина») як допоміжний підрозділ німецької армії на східному фронті.

Дуже відрізнялася ситуація у другому німецькому регіоні – Райхскомісаріаті Україна. Ця адміністративна одиниця охоплювала велику частину довоєнної радянської України та Полісся, але без переданої

Румунії Трансністрії. Райхскомісаріат, створений у серпні 1941 р., був не частиною Великонімеччини, а радше зовнішньою колонією, якою управляла цивільна адміністрація у Рівному на чолі із райхскомісаром Ерихом Кохом.

Упродовж перших кількох місяців після вторгнення нацистів і бандерівці, і мельниківці рушили слідом за німецьким військом до Української РСР, сподіваючись заохотити місцевих українців підтримати ідею державности. У Києві та інших містах одразу почалося відродження українського культурного і політичного життя і поширення впливів Української автокефальної православної і Греко-католицької церков на колишню радянську територію. Однак ця українська діяльність раптом припинилася після призначення Ериха Коха на посаду очільника Райхскомісаріату Україна в листопаді 1941 р. Він наказав закрити всі укра-

їнські культурні товариства, кооперативи, видання та середні школи.

Радянська Україна, зрештою, розглядалася як частина нацистського «життєвого простору», тобто території, на якій мали мешкати чисті представники німецької раси володарів (Herrenvolk), а місцеві «недолюдки» (Untermenschen) віді-

гравали б у найліпшому разі підрядну роль, а в найгіршому їх було б здепортовано й/або знищено. Українців, як і решту слов'ян, нацистська расова схема класифікувала як Untermenschen, отже, вони не потребували високих форм громадського та культурного життя. Щонайбільше, вони могли розра-

43.5. *Нацистських
вояків
на відпочинку
обслуговують
юні українські
чистильники взуття*

43.6. Українці з Черкащини під час депортації до Німеччини 1942 р. у рамках програми «Ostarbeiter»

ховувати на право на працю. Тому колишні радянські колгоспи та радгоспи було просто збережено під назвою «громадських ферм», що їхніх працівників примушували здавати зерно за квотами, що їх установили німці, як вони до того виконували показники радянських п'ятирічок. Нацисти запровадили також програму «Ostarbeiter» («Східний робітників»), за якою 2,3 млн українців у 1942–1944 роках було насильно вивезено працювати на заводах і фермах Великонімеччини (на теренах сучасних Німеччини та Австрії).

Нацистська влада радикально змінила етнічний склад населення українських земель. Упродовж епохи німець-

ко-радянської «дружби» (1939–1941) понад 250 тис. німців, що мешкали на західній Волині, у Східній Галичині, північній Буковині та у південній Бессарабії, було переселено до Німеччини (до регіону Вармії, відторгненого від західної Польщі). Коли ж гітлерівська армія почала війну проти Радянського Союзу, близько 20 тис. німців з українських степів на південному Подніпров'ї і з Криму було силоміць виселено на схід, бо вони, мовляв, створювали потенційну загрозу радянській обороні. Ті ж із них, хто уник виселення (зокрема деякі меноніти), отримали особливі привілеї, заохочувалися до праці у нацистській адміністрації.

Євреям на українських землях, без огляду на те, мешкали вони під нацистським, румунським чи угорським контролем, за Нового Поряд-

ку не було жодного місця. Подібно до ромів, євреїв у нацистській соціальної ієрархії навіть не вважали за Untermenschen, їх було приречено на знищення, синонімом якого став евфемізм «Остаточне вирішення», запроваджений навесні 1941 р. Він позначав політику, задуману Гітлером і втілювану на всіх теренах під контролем Німеччини та її союзників. Разом із німецьким військом туди прибували спеціальні винищувальні загони (Einsatzgruppen) задля вимордування всіх небажаних груп, до яких на українських землях зараховували комуністів, польську інтелігенцію, згодом українських націоналістів, а надто євреїв.

Зазвичай євреїв у Східній, або колишній радянській, Україні збирали у відлюдній місцевості і там розстрілювали, а найвідомішим

з-поміж таких місць став Бабин Яр на околицях Києва. У Західній Україні євреїв перевозили потягами у табори смерти в межах Генеральної губернії або поблизу нього (Авшвіц, Белжець, Майданек, Собібор, Треблінка та Хелмно), де їх знищували у газових камерах. Між 1941 і 1944 роками на території колишньої Української РСР нацисти вбили від 850 до 900 тис. євреїв. Мабуть, до 100 тис. євреїв було знищено у підконтрольних Румунії Буковині, Бесарабії і Трансністрії, а ще 116 тис. – зде-

43.7. Традиційно пацифісти, меноніти, отримавши права етнічних німців, були готові служити нацистському режимові.

На знімку вони проходять парадом повз провідника СС Гайнриха Гімлера у своєму рідному селі поблизу Запоріжжя на території Райхскомісаріату Україна (листопад 1942 року)

43.8. Німецькі офіцери спеціального винищувального загону (Einsatzgruppen) під час розстрілу єврея перед масовою могилою поблизу Вінниці у Райхскомісаріаті Україна

портовано до таборів смерті у Генеральній губернії з угорського Закарпаття. Євреї, які служили в Червоній армії, та цивільні особи, евакуйовані 1941 р. з радянською адміністрацією на схід, вижили, але тривала

єврейська присутність з її яскравим культурним і релігійним життям у містах, містечках і селах усієї України під час Другої світової війни внаслідок Голокосту фактично припинилась.

44

Друга світова війна:
збройна боротьба
за українські землі

Рух спротиву армії нацистської Німеччини розпочався незабаром після її вторгнення на територію Радянського Союзу 22 червня 1941 р. і тривав до осені 1944 р., коли останні німецькі вояки покинули українську землю. В Україні цей спротив мав три основні форми: 1) стихійні виступи сільського населення з метою самозахисту, 2) антирадянський український націоналістичний рух, 3) радянський партизанський рух.

Організований спротив розпочався ще влітку 1941 р. силами партизанських загонів Поліська Січ на Волині та Поліссі, підпорядкованих уряду Української Народної Республіки на вигнанні. Спочатку вони спрямували зброю проти радянських підрозділів, що відступали, а потім і проти німецьких частин. На початку 1942 р. ці загони дістали назву Української повстанської армії (УПА), а впродовж кількох наступних місяців до них приєдналися інші загони, підпорядковані бандерівській та мельниківській фракціям Організації українських націоналістів (ОУН). У серпні 1943 р. бандерівська фракція ОУН перебрала контроль над цією доволі вільно з'єднаною коаліцією підпільних сил (деякі з них часто боролися і одне проти одного, і проти спільних ворогів). 1944 р. УПА налічувала до

100 тис. вояків і активних симпатиків. У липні того року під захистом УПА було засновано Українську Головну визвольну раду, яка мала

44.1. Роман Шухевич (псевдонім – Тарас Чупринка, 1907–1950) – український революційний націоналіст, від 1943 р. – головнокомандувач Української Повстанської Армії (УПА)

44.2. Загін радянського українського партизанського ватажка Сидора Ковпака під час відчайдушного рейду в Карпати (червень 1943 року)

діяти як тимчасовий уряд, доки німецьку та радянську армії не буде вигнано з України і тут постане незалежна українська держава. Того літа УПА перемістила ядро своїх воєнних операцій з Волині до Галичини, де вона боролася як проти німецької армії, що відступала, так і проти радянської армії, що наступала.

Радянський партизанський рух було утворено через тиждень після німецького вторгнення 22 червня 1941 р. Однак радянські партизани не мали якоїсь ваги для України до середини 1943 р. Базований на крайньому сході України у місті Ворошиловграді /Луганську (який було відвойовано радянською армією вже у лютому 1943 р.), на кінець року цей

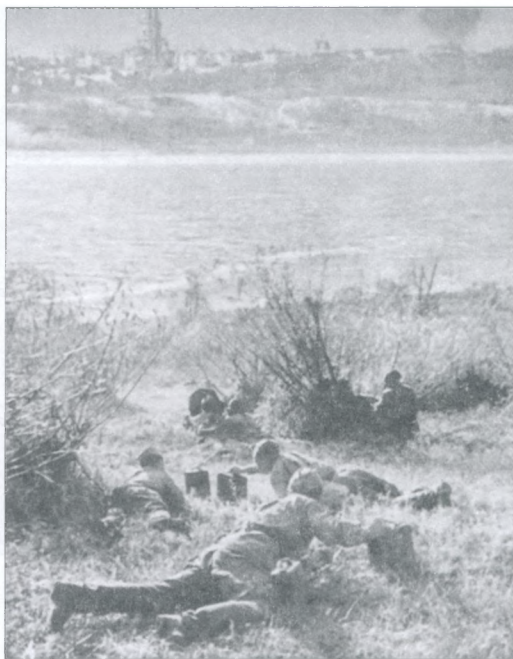
рух формально налічував 43 тис. осіб. Вони нападали спочатку на німецькі частини, що відступали, а потім стали битися проти українських націоналістів з УПА.

Але результати військової боротьби за українські землі було визначено не українськими націоналістами чи радянськими партизанами, а Червоною армією. Однією із цілей нацистської операції «Барбароса» було знищення радянської військової сили. Червона армія була змушена відступити, а 3,6 млн її вояків потрапили у полон, проте радянські збройні сили вистояли. Вже у листопаді 1942 р. вони повільно перейшли в наступ, хоча перелам стався лише 30 січня 1943 р., коли після трьох місяців запеклої Сталінградської битви у полон здалася німецька Шоста армія. Зі своїх позицій у цьому місті на

нижній Волзі радянська армія почала наступ на захід.

На квітень 1943 р. фронт досяг верхів'їв Дінця, а отже, крайній схід України (Ворошиловград/Луганськ і Сталіно/Донецьк) опинився в радянських руках. Відтоді до кінця 1943 р. бої тривали по всій Лівобережній Україні, а німецькі вояки поступово покидали головні міста регіону (Харків 23 серпня, Запоріжжя 25 жовтня, Чернігів 21 листопада, Полтаву 23 листопада) – цей процес сягнув кульмінації у радянському звільненні Києва 6 листопада. Наприкінці грудня 1943 р. фронт уже перемістився на захід від Дніпра.

1944 р. військова кампанія Червоної армії зосереджувалась на Правобережній Україні та в степах на захід від Дніпра. Цей рік почався радянською перемогою у важливій битві під Корсунем (24 січня – 17 лютого 1944 р.), після якої німецькі сили швидко відступили з Правобережжя.

44.3. Підрозділ Червоної армії готується штурмувати Київ (листопад 1943 року)

44.4. Селяни Сумщини на північному сході України вітають Червону армію як визволительку (вересень 1943 року)

44.5. Біженці повертаються додому до свого села на Харківщині (вересень 1943 року)

44.6. Населене переважно поляками село на Волині, спалене дощенту вояками Української Повстанської Армії (літо 1943 року)

У квітні радянські частини захопили Крим (Севастополь 13 квітня) і витиснули нацистів та їхніх румунських союзників із Трансністрії (10 квітня з Одеси), північної Бессарабії та Буковини (29 березня із Чернівців). На середину липня 1944 р. лінія фронту

проходила через Галичину. Саме в перебігу подальшої боротьби за цей регіон, у битві під Бродами 18 липня, зазнала розгрому українська дивізія «Галичина», яка воювала на німецькому боці (з 11 тис. вояків дивізії понад 8 тис. загинули або потрапили у полон). 27 липня радянська армія здобула Львів і Перемишль на Сянї. У вересні радянські сили перетнули Карпати і наприкінці жовтня у ході операції проти німецьких і угорських армій, що захищали Дунайський басейн, захопили все Закарпаття. Отже, восени 1944 р. радянська армія зайняла всю територію, яка після війни ввійшла до складу розширеної Української РСР.

Коли німецько-радянська війна лютувала по всій Україні, на її північному заході набирала силу інший, менш відомий конфлікт. Від квітня і до кінця 1943 р. різноманітні загопи, які вважали себе частинами

все ще роз'єднаної Української повстанської армії (УПА), нападали на польські села Волині. Незалежно від того, чи була це відповідь на смерть українців на Люблінщині від рук польських повстанців, чи реалізація мети ОУН – створити етнічно гомогенну незалежну Українську державу, – насильство загострилося з обох боків. Коли сили УПА вимордовували цілі польські села, жертвами найчастіше ставали невинні цивільні мешканці. 1944 р. конфлікт поширився на Холмщину та Галичину, де українські села атакували різноманітні антирадянські польські загопи. У результаті цієї брудної підпільної війни, цілі якої збігалися із цілями пізніших етнічних чисток, з'явилося кількасот тисяч біженців (особливо

44.7. Населене переважно українцями село на Волині, спалене дощенту вояками польської Армії Крайової (літо 1943 року)

поляків з Волині), а людські втрати сягнули близько 50 тис. поляків і 20 тис. українців.

У вересні 1944 р., коли німецька армія відступила з українських земель, УПА закликала до припинення антипольських нападів і часом навіть співпрацювала з польським націоналістичним підпіллям проти спільного ворога – Радянського Со-

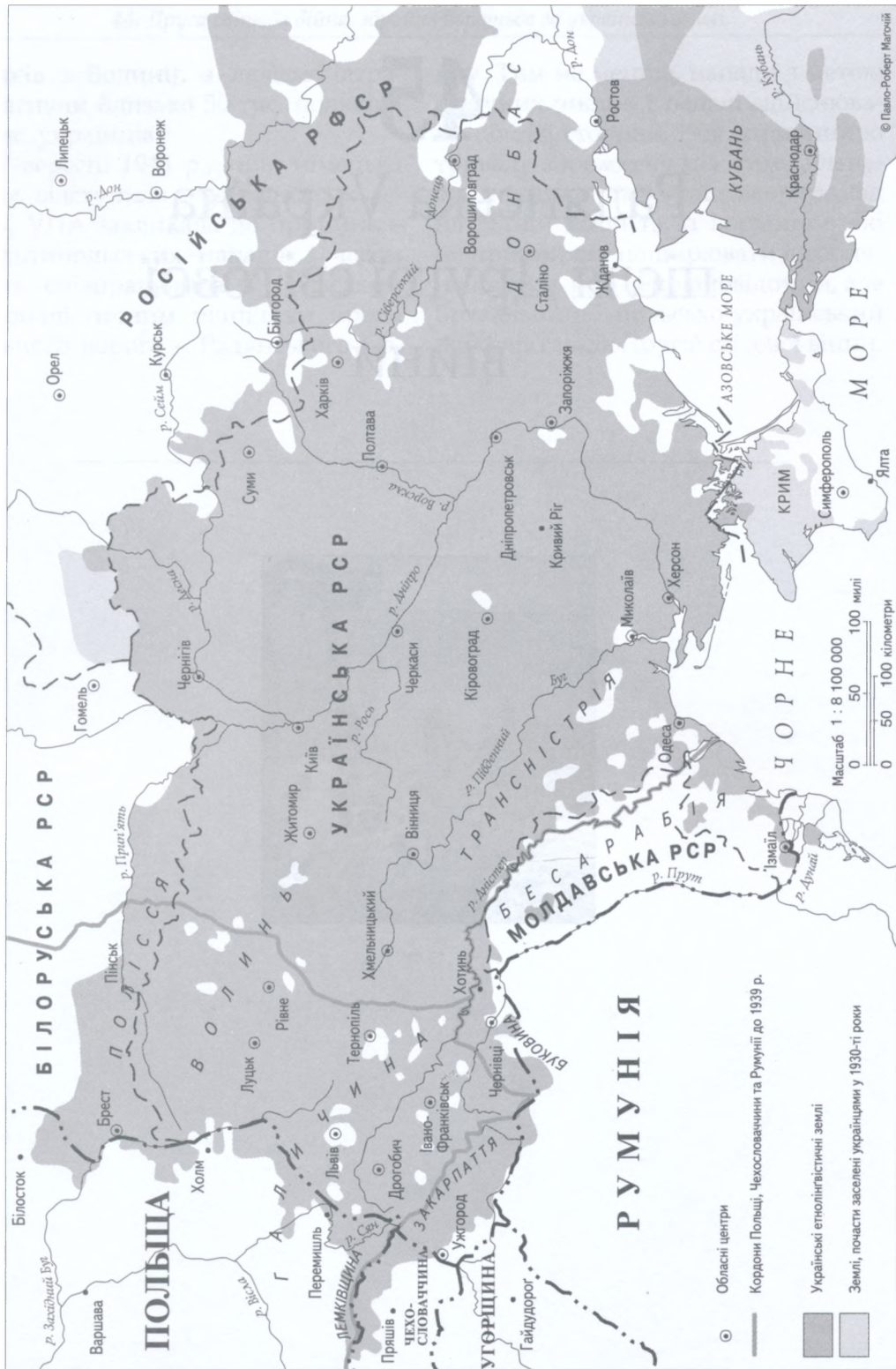
юзу. Тим не менше, напади з метою етнічних чисток і надалі здійснювали обидві сторони, і це спричинило тривалу ворожнечу між тими членами польської та української громад на рідній землі та за кордоном, які не припиняли поширювати історичну пам'ять про цей маловідомий, але brutальний польсько-український конфлікт часів Другої світової війни.

45

Радянська Україна після Другої світової війни

45. Українська РСР у 1945 р.

Хоча Друга світова війна тривала в Європі аж до капітуляції нацистської Німеччини у травні 1945 р., радянські збройні сили вже у жовтні 1944 р. встановили контроль над усією українською етнолінгвістичною територією, більшість якої (хоч і не вся) мала ввійти до складу підрадянської України. На відміну від останніх років Першої світової війни, коли Російська імперія розпалася, а переможна Антанта навіть не визнала більшовицької Росії, наприкінці Другої світової війни Радянський Союз був високошанованим союзником західних держав і провідним учасником спільної боротьби із гітлерівською Німеччиною. Ба більше, ра-

дянський вождь Іосіф Сталін разом із прем'єр-міністром Великої Британії Вінстоном Черчилем і президентом США Франкліном Делано Рузвелтом був членом Великої Трійки лідерів воєнного часу, які мали визначити політичний краєвид повоєнної Європи. Головним клопотом Сталіна було не лише відсунення радянських кордонів далі на захід (для порівняння із міжвоєнними роками див. мапу 36),

45.1 Найвідоміша міжнародна зустріч на території сучасної України: генералісимус Іосіф Сталін, президент Франклін Рузвелт, прем'єр-міністр Вінстон Черчил і делегації СРСР, США та Великої Британії на Ялтинській конференції у Криму (лютий 1945 року)

45.2. Сталінська політика сприяла піднесенню престижу України, бодай лише символічного, на міжнародній арені; делегати Української РСР – повноправного члена ООН – на I сесії Генеральної Асамблеї у Лондоні (1946)

а і здобуття політичного контролю над своїми західними сусідами – Польщею, Чехословаччиною, Угорщиною, Румунією та Болгарією, – задля створення буферної зони проти

можливої майбутньої експансії наразі переможеної та окупованої Німеччини.

Таким був геополітичний контекст, в якому Українська РСР розширила свою територію. Фактично територія сучасної України великою мірою є наслідком успішної зовнішньої політики Сталіна наприкінці Другої світової війни. Вирішальним для цієї політики став

45.3. Не надто ентузіастично налаштовані делегати I з'їзду народних комітетів Закарпатської України у Мукачевому; з'їзд закликав до «возз'єднання» Закарпаття з Українською РСР (листопад 1944 року)

45.4. Через величезні втрати чоловічого населення під час Другої світової війни на післявоєнну відбудову було змобілізовано чимало жінок, як-от на Дніпрогесі поблизу Запоріжжя

новий польсько-радянський кордон, узгоджений Черчилем, Рузвелтом і Сталіним на Ялтинській конференції ще під час війни (4–11 лютого 1945 р.). Цей кордон просто повторював лінію Керзона, запропоновану Великою Британією наприкінці Першої світової війни (див. мапу 35), із передачею підрадянській Україні Західної Во-

лині аж до Бугу та Східної Галичини майже до Сяну. Західні держави також схвалили приєднання до Радянського Союзу на півдні Північної Буковини та невеликої частини Пів-

45.5. Громадські збори на Закарпатті закликають селян вступати до щойно створених колгоспів (1948)

денної Бесарабії, відібраних від Румунії. Із решти Бесарабії було утворено відновлену Молдавську РСР. Для радянського уряду це були території, вже «возз'єднані» з Українською РСР у 1939–1940 роках і лише «тимчасово втрачені» внаслідок нападу нацистської Німеччини.

До Української РСР було приєднано і зовсім нову територію – Закарпаття, або історичну Підкарпатську Русь, що у міжвоєнну добу входила до складу Чехословаччини. 1943 р. Радянський Союз разом зі своїми союзниками Британією та Сполученими Штатами погодився, що Підкарпатська Русь має знову стати частиною повоєнної відновленої Чехословаччини. Але у жовтні 1944 р. Сталін вирішив, що ця територія – на той час уже зайнята Червоною армією, – повинна ввійти до складу Радянського Союзу. Радянська влада виправдовувала своє геополітичне рішення посиланням на те, що місцеve населення є українцями, хоча ними вважала себе лише частина мешканців Закарпаття. Тож Радянський Союз просто здійснював ще одне територіальне «возз'єднання», яке, щоправда, дуже запізнилося від Середньовіччя і не узгоджувалось із тим, що Підкарпатська Русь/Закарпаття ніколи не належала до Київської Русі. За присутності радянського війська 26 листопада 1944 р. З'їзд народних комітетів Закарпатської України зібрався у Мукачевому (місто на схід від Ужгорода) і закликав «возз'єднати Закарпатську Україну з її Великою матір'ю Радянською Україною». Радянський режим без зусиль переконав повоєнний чехословацький уряд відступи-

ти свою східну провінцію на користь Української РСР, що формально було підтверджено договором від 29 червня 1945 р. Внаслідок усіх цих «повернень» і «возз'єднань» Українська РСР збільшила свою територію на одну чверть, додавши до неї 165 300 км² і 11 млн населення.

Іншим сюжетом останніх місяців Другої світової війни стала політика обміну населенням. Радянський Союз намагався зробити повоєнні держави етнічно однорідними, щоб уникнути у майбутньому проблем із національними меншинами, й уклав із сусідніми державами низку договорів щодо обміну населенням. Через це у 1945–1948 роках понад 810 тис. поляків із Волині та Східної Галичини опинились у повоєнній Польщі, тоді як 418 тис. українців і 100 тис. лемків було переселено до підрадянської України. Тоді ж 33 тис. чехів з Волині і близько 4 тис. чехів і словаків із Закарпаття вирушили до Чехословаччини, а 12 тис. русинів Пряшівщини опинилися на Волині. Нарешті, у Німеччині й Австрії перебували оstarбайтери, радянські військовополонені та колишні в'язні концентраційних таборів. Сталін вимагав їхнього повернення, і на середину 1945 р. окупаційна адміністрація західних союзників у Центральній Європі відправила до СРСР, часто силоміць, близько 1 млн 250 тис. цих українських мешканців. Майже всі українці, які уникли репатріації, пізніше емігрували до Сполучених Штатів Америки та Канади як «переміщені особи», або «ді-пі» (англійською DP).

Остання зміна території України сталася трохи згодом – 1954 р. Пре-

зидія Верховної Ради СРСР без жодних очевидних причин, крім потвердження «великої братньої любови і довіри російського народу до українського», передала Кримську область до складу Української РСР. У результаті цього територія України зросла на 44 тис. км², а її населення – на 268 тис. Більшість із них становили росіяни (71%) та українці (22%), адже майже 200 тис. кримських татар, які жили на півострові до Другої світової війни, було здепортовано після зайняття Криму Червоною армією у травні 1944 р. Тоді за наказом Сталіна кримських татар було колективно засуджено за буцімто колаборацію з ворогом і вивезено з Криму до Сибіру та Середньої Азії.

Попри повоєнні територіальні зміни й обміни населенням, Україна так і не стала етнічно однорідною країною, і не всі етнічні українці опинилися в її межах. Порівняно з міжвоєнною добою, частка етнічних українців в Українській РСР на-

45.6. Загін УПА у Карпатах на кордоні України, Польщі та Чехословаччини (1947)

справді знизилася від 80% у 1926 р. до 76,8% у 1959 р. За цей час абсолютна та відносна чисельність кількох інших народів (євреїв, поляків і німців) також зменшилася, за винятком деяких етносів, як-от молдовани/румуні, білоруси і болгарі, чисельність яких збільшилася. Найбільше зросла чисельність росіян – від 9,2% у 1926 р. до 16,9% у 1959 р., що становило абсолютне зростання від 2,6 млн до 7,1 млн осіб (див. таблицю 45.1).

Таке зростання можна пояснити не лише природними демографічними чинниками, а й тим, що 1) росіяни переселялися з інших районів Радянського Союзу, особливо на приєднані західноукраїнські землі, та 2) українці у містах тяжіли до шлюбів й/або до самоідентифікації із росіянами.

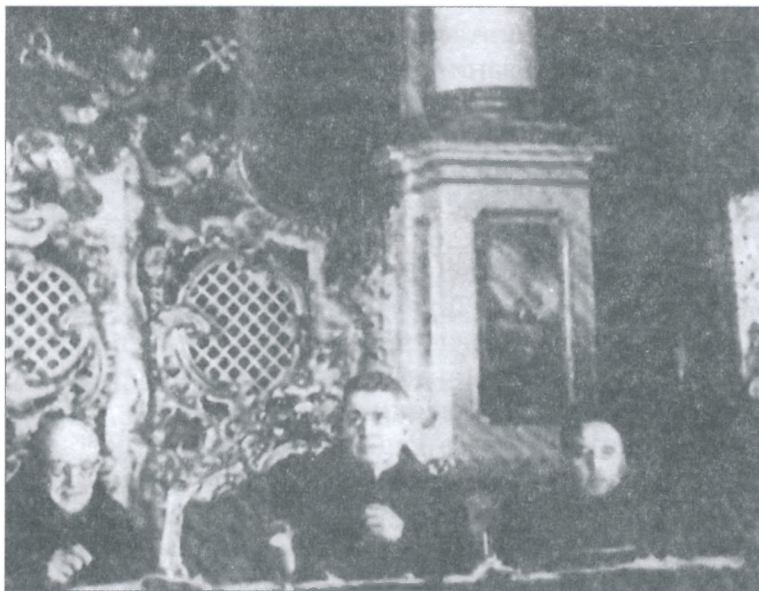
На прилеглих до Української РСР територіях тоді мешкало близько 1,8 млн українців. Майже половина із них жила у Російській РФСР – на Дону, у східному Донбасі та на Кубані на схід від Азовського моря.

Друга найбільша за чисельністю українська громада мешкала у Молдавії, особливо на вузькій смузі землі вздовж східного берега Дністра, тобто у Придністров'ї. 250 тис. українців Польщі (див. таблицю 45.2) більше не жили на своїй історичній батьківщині на Холмщині над Сяном та у Карпатах, бо тих із них, хто не виїхав до підрадянської України у 1944–1946 роках, 1947 р. було силоміць виселено польським урядом на північні та західні (понімецькі) терени повоєнної Польщі.

Повоєнний радянський режим зіткнувся із величезними людськими та матеріальними втратами, спричиненими Другою світовою війною. Сама Українська РСР втратила 4,1 млн цивільних осіб убити-

ми, а 1,4 млн військових загинули чи потрапили у полон. Міські райони, промислові об'єкти та земельні угіддя було вивезено або знищено радянським військом під час відступу 1941 р., а у 1943–1944 роках – ще раз знищено вже німецькими частинами, що відступали на захід. Унаслідок цього 28 тис. сіл і 714 міст і містечок було цілком або частково зруйновано. Їх усі треба було відбудувати. 1945 р. промислове виробництво Української РСР було на рівні 26%, а сільське господарство – 40% довоєнного стану (1940).

На новоприєднаних землях України влада націоналізувала всю приватну власність і промисловість, провела колективізацію сільського господарства і запровадила централізовану командну економіку, яка панувала на решті території України від 1928 р. Промисловість Української РСР відновлювалась доволі швидко і вже наприкінці четвертої (1946–1950) і п'ятої (1951–1955) п'ятирічок вироб-

45.7. Відкриття Львівського церковного собору 8 березня 1946 року під головуванням священника Гавриїла Костельника (у центрі), який щойно «повернувся» із греко-католицизма у православ'я

Таблиця 45.1
**Національний склад населення
 Української РСР у 1959 р.**

Національність	Кількість	Відсоток
Українці	32 159 000	76,8
Росіяни	7 091 000	16,9
Євреї	840 000	2,0
Поляки	363 000	0,9
Білоруси	291 000	0,7
Молдовани	242 000	0,5
Болгари	219 000	0,5
Угорці/мадяри	149 000	0,4
Греки	104 000	0,2
Румуни	101 000	0,2
Татари	61 000	0,1
Чехи і словаки	28 000	0,1
Вірмени	28 000	0,1
Німці	23 000	0,1
Гагаузи	23 000	0,1
Інші	145 000	0,3
Загалом	41 867 000	100,0

Таблиця 45.2
**Українці за межами Української РСР
 (на прилеглий етнолінгвістичній
 території) у 1959 р.**

Місце	Кількість
Російська РФСР	900 000
Молдавська РСР	421 000
Польща	250 000
Білоруська РСР	133 000
Чехословаччина	90 000
Румунія	62 000

ляла у 2,2 рази більше продукції, ніж 1940 р. Однак сільське господарство було набагато менш успішним – 1955 р. його продуктивність була нижчою ніж у 1940 р. Внаслідок неврожаїв і дедалі більшої потреби у харчах через демографічний вибух (від 31,7 млн мешканців 1938 р. до 41,8 млн 1959 р.) в Україні впродовж

усього повоєнного десятиріччя бракувало продовольства.

Поза всяким сумнівом, радянський режим припинив політику українізації у грудні 1932 р., знищивши провідні постаті української національної інтелігенції та знешкодивши національних діячів, які залишалися у країні. З другого боку, внаслідок радянської територіальної експансії після війни до України долучилося найбільш національно свідоме населення – українці Східної Галичини. Намагаючись інтегрувати галичан у радянське суспільство, влада розселяла багатьох із них у Східній Україні.

У самій Галичині владі знадобилося аж 10 років (до 1955 р.), щоби придушити рештки спротиву вояків нелегальної УПА. Нарешті, подібно до царської влади перед Першою світовою війною, радянський режим вирішив зліквідувати Греко-католицьку церкву, яка справді була оплотом українських національних і анти-радянських почуттів. Знову під гаслом «возз'єднання» греко-католиків заохочували «добровільно повертатись до православ'я». 1946 р. Греко-католицьку церкву було зліквідовано у Галичині, а 1949 р. – на Закарпатті і, про всяк випадок, 1950 р. у сусідній Чехословаччині, яка на той час вже стала радянським сателітом. Тих греко-католицьких ієрархів, священників, ченців і мирян, які не прийняли «добровільного возз'єднання», було заарештовано та ув'язнено.

Знищення Греко-католицької церкви здійснила радянська держава, але у співпраці із Російською православною церквою. Вже під час Другої світової війни, частко-

45.8. Римо-католицький костюл Святої Анни у Львові, після Другої світової війни перетворений на меблевий магазин; у 1990-х роках храм було передано греко-католицькій громаді

во для мобілізації населення проти німецького вторгнення, Сталін уклав угоду із Російською православною церквою, дозволивши при-

значити нового патріярха та послабивши державні репресії проти неї. По війні греко-католицькі храми було передано Російській православної церкві, а тих греко-католицьких священників, які погодились відкинути зверхність Папи та «повернутись до православ'я», радо вітали в його лавах. А що для радянської влади головною морокою був український націоналізм, то по війні Українська автокефальна й Українська автономістська православної церкви, дозволені нацистами під час окупації, було також оголошено поза законом, а їхню власність передано Російській православної церкві. Отже, наприкінці 1940-х років Російська православна церква залишилась єдиною легальною східнохристиянською церквою в Україні. Численні костюли та синагоги було також зруйновано або пристовано під світські потреби.

Попри жорстокі засоби або навіть завдяки їм, упродовж десяти років після закінчення війни комуністичні вожді у Москві та їхні підлеглі у Києві цілком успішно об'єднали старі та нові території Української РСР, які відтоді повністю відповідали панівним на території Радянського Союзу економічним та ідеологічним нормам.

46

Від Радянської України
до України
незалежної

46. Незалежна Україна

Економічне відновлення України впродовж першого повоєнного десятиріччя стабілізувалось, але не припинилося 1955 р. До 1970-х років зростання багатьох галузей української промисловости виражалось дво-значними числами, а найбільше - у приєднаних по війні західноукраїнських областях. Українська РСР також отримала більший контроль над своєю економікою. Попри те, що в цілому Радянському Союзу й надалі панувала командна економіка, тенденція до захоплення місцевої влади та промислових підприємств дедалі міцнішала.

На деякий час (1957-1965) центральні економічні міністерства було скасовано, і весь Радянський Союз поділено на економічні райони - кожний зі своєю радою, що відповідала за визначення економічного розвитку цієї території. В Українській РСР було кілька таких районів. І хоча невдовзі відбулося повернення до централізації, водночас було засновано Українську раду народного господарства (1960), яка спільно з окремими підприємствами України і центральними міністерствами у Москві визначала зміст п'ятирічних планів і темпи розвитку виробництва. Така часткова економічна децентралізація надавала можливість активним місцевим партійним секретарям здобувати більше влади

над господарством певного району або певної галузі виробництва і таким чином створювати місцеве владне середовище, з якого вони могли розпочати політичні кар'єри у республіканській чи союзній партійній номенклатурі. Саме так Українська РСР, зокрема її військово-промисловий комплекс, зосереджений на Дніпропетровщині, стали стартовим майданчиком для кар'єр багатолітнього радянського керівника Леоніда Брежнєва, першого секретаря Комуністичної партії України Володимира Щербицького, а згодом і для другого президента незалежної України Леоніда Кучми.

Фізична і людська географія України теж змінилася. Між 1956 і 1972 роками на Дніпрі було створено п'ять штучних водосховищ (Київське, Канівське, Кременчуцьке, Дніпродзержинське та Каховське). Крім перетворення водного шляху на майже безперервну вервечку озер, було покращено річкові перевезення й опановано весняні повені, а поруч із греблями побудовано електростанції, що дало змогу кардинально збільшити вироблення електроенергії. А коли для забезпечення республіканських енергетичних потреб гідроелектроенергії та місцевих газових родовищ забракло, впродовж 1979-1984 років постали

46.2. Василь Стус (1938–1985) – поет і найвідоміший дисидент Української РСР, від 1972 р. до смерти перебував у таборах або на засланні (крім 1979–1980 років)

чотири атомні станції: Чорнобильська, Рівненська (у Кузнецовську), Південноукраїнська (у Костянтинівці) та Запорізька (в Енергодарі).

Ще більше змінилися демографічні тенденції та структура населення. Похідною від постійного промислового зростання стала урбанізація: у 1959–1979 роках кількість міст в Україні з населенням понад 100 тис. осіб зросла від 25 до 46; у них мешкала понад третина населення республіки. Переважна більшість великих міст як тоді, так і нині розташовано у середньому Подніпров'ї та на Донбасі у південно-центральної і східній Україні (в Дніпропетровській, Донецькій та Луганській областях). За той самий час кількість

46.1. Деякі українські поети та критики з покоління шістдесятників: Іван Драч, Микола Вінграновський, Григорій Сивокінь, Надія Світлична, Михайлина Коцюбинська та Іван Світличний

міст із населенням понад 1 млн осіб зросла від одного до п'яти (Київ, Харків, Дніпропетровськ, Одеса і Донецьк). 1979 рік виявився поворотним пунктом для цілої країни, бо вперше в історії України більшість її населення (53%) мешкало у містах. 2001 р. цей показник зріс до 67%.

За радянської влади певною мірою розвивалась і українська культура. На початку 1960-х років група письменників і митців вдихнула нове життя в українську літературу та кіно, але незабаром потрапила під критику за те, що занадто вийшла за межі соцреалізму. В інститутах Академії наук УРСР було створено кілька багатотомних україномовних загальних і тематичних енциклопедій, курсів історії мистецтва і літератури, мовних словників. Більше проблем було у системі освіти. Хоча загальна

46.3. Радянський лідер Леонід Брежнєв і 1-й секретар Компартії України Володимир Щербицький, які ініціювали політичні репресії впродовж 1970-х – 1980-х років, з київськими піонерами

кількість випускників вишів і технікумів у 1960–1970-х роках істотно збільшилася, мовою викладання стала переважно російська. Російська, а не українська, мова дедалі частіше ставала розмовною, особливо серед міського населення, щораз численнішого. Хоча абсолютна кількість осіб, які вважали українську рідною мовою, зросла від 30 млн 1959 р. до 37,4 млн 1989 р., проте водночас їхня частка у суспільстві знизилася від 94 до 88%.

Ці та подібні негаразди підштовхнули деяких інтелектуалів до висновку, що українська національність перебуває під загрозою. Їхні перед-

чуття у 1970-х роках підсилювались невиразними ідеями радянських ідеологів про поступове злиття всіх націй в єдиний «радянський народ» і збільшенням кількості російських шкіл в Україні. Дехто починав відкрито висловлюватись проти радянської політики, і ці дисиденти, щойно ставши відомими, потрапляли до в'язниць. У 1965–1966 і 1971–1972 роках відбулася низка судових процесів, спрямованих проти «українського буржуазного націоналізму», а пізніше (у 1980-х роках) – і проти прибічників оголошеної поза законом, але активної у підпіллі, Греко-католицької церкви у Західній Україні.

46.4. Таємна сповідь, що її приймає священик катакомбної Греко-католицької церкви у лісі поблизу галицького села Урочище (1987)

Але у 1980-х роках реальною загрозою для Радянського Союзу було не вільнодумство, а радше економічний застій. Щоби поживити централизовану командну економіку, новопризначений генеральний секретар Комуністичної партії Радянського Союзу Михайл Горбачов 1985 р., одразу по приході до влади, розпочав реформу системи. Озброєні гаслами *перебудови, прискорення та гласности*, Горбачов і його дорадники-реформатори, здавалося, хотіли покінчити із централизованною економікою, перейнявши певні риси ринкової системи. Горбачов також закликав радянське суспільство допомогти уряду реформаторів відкритою та конструктивною критикою. Люди відповіли, надто коли побачили, що уряд і далі діє потайки і проти інтересів власного народу. Символіч-

46.5. Залишки
четвертого реактора
Чорнобильської атомної
електростанції
після вибуху
26 квітня 1986 року

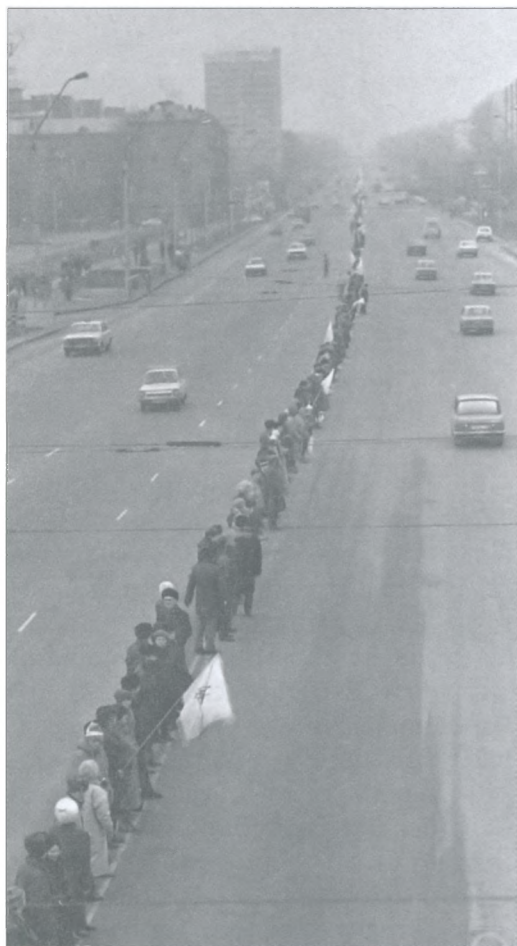
ний поворот у відносинах громадян і держави стався 1986 р., коли вибух на Чорнобильській атомній станції на півночі України розніс радіоактивні хмари над цілою Європою. Безпорадність радянської влади щодо цієї катастрофи швидко перетворила людські й екологічні тривоги на політичні протести та спричинила подальше відчуження українських громадян від комуністичної системи, в якій ті жили.

Але найбільші зміни було спричинено правлінням Горбачова у 1989 – на початку 1990 років. 1989 р. Радянський Союз утратив контроль над своїми сателітами. Внаслідок цього Польща, Угорщина, Східна Німеччина, Чехословаччина,

Болгарія та Румунія одна по одній скинули комуністичні режими та відкрили свої кордони – зруйнували Берлінську стіну й усунули сумнозвісну залізну завісу, яка майже 40 років відокремлювала ці країни від решти Європи. В середині країни Горбачов на початку 1990 р. скасував монополію компартії на владу та майже відразу зіткнувся з вимогами балтійських республік, які оголосили про свої наміри вийти із Радянського Союзу.

В Україні заклики Горбачова до *перестройки* та *гласности* не було цілком зреалізовано до 1989 р. Того року постала загальна громадська організація політичного та культурного спрямування під назвою «На-

родний Рух України за перебудову». Тоді ж відновили легальний статус Греко-католицька й Українська автокефальна православна церкви, а багатолітнього голову компартії України, консерватора і противника Горбачова Володимира Щербицького, було усунуто з посади. Коли у березні 1990 р. відбулися вибори до Верховної Ради УРСР, Рух виборів майже чверть усіх місць і в липні

46.6. Людський ланцюг, організований Рухом 21 січня 1990 року, розтягнувся на 500 км від Києва до Львова як символ підтримки українцями сходу й заходу ідеї суверенної та демократичної України

1990 р. разом із комуністами ухвалив Декларацію про державний суверенітет України.

Однак ще впродовж року відносини між суверенною Українською РСР та Радянським Союзом не було з'ясовано. Тоді ініціатива знову прийшла з-поза меж України. У серпні 1991 р. консервативні політичні сили у Москві влаштували заколот проти Горбачова, але за кілька днів зазнали поразки. Вже 24 серпня 1991 р. парламент країни на чолі із Леонідом Кравчуком проголосив Україну незалежною державою. Верховна Рада також призначила референдум щодо незалежності на той самий день, що й вибори президента – 1 грудня 1991 р. Того дня 92% виборців схвалили незалежність України, а Леоніда Кравчука переконливою більшістю у 62% голосів було обрано президентом.

Після падіння радянської влади виникли дискусії щодо нового устрою незалежної України. Більшість урядових і незалежних оглядачів погоджувались із тим, що радянську командну економіку слід замінити певною формою вільного ринку, але було неясно, до якої міри треба приватизувати великі державні промислові підприємства та колгоспи. Ще менше згоди було у питанні про майбутню форму держави. Думки поділилися між тими, хто виступав за унітарну державу, в якій владу зосереджено в руках президента і парламенту в Києві, і тими, хто волів федеративного устрою на кшталт Німеччини чи Австрії, за якого Україна складалася б із самоврядних земель. Коли ж нарешті у червні 1996 р. було ухвалено україн-

ську Конституцію, затвердили унітарну, а не федеративну модель.

Єдиним винятком в унітарній моделі лишився Крим. Після тривалих політичних переговорів на початку 1990-х років було створено Автономну Республіку Крим у складі України. В квітні 1996 р. Крим прийняв власну конституцію, яку через два роки, із незначними змінами, було ухвалено Верховною Радою України. Автономна Республіка Крим має власний парламент в Симферополі, Раду міністрів і наділена правом встановлювати закони, які не суперечать Конституції, законам та урядовим постановам України.

Ще один регіон, Закарпаття, також сподівався відновити свою історичну автономію та набути самоврядний статус. У грудні 1991 р. під час референдуму про незалежність України мешканців Закарпаття питали про *самоуправу*, як це було сформульовано у підготованому обласною радою виборчому бюлетені. Істотна більшість (78%) висловились за автономію, але Закарпаттю так і не було надано самоврядного статусу.

В останнє десятиліття ХХ ст. кількість українського населення зменшилася від 51,4 млн у 1989 р. до 48,4 млн у 2001 р. Це сталося через падіння народжуваності, що розпочалося ще за радянських часів, еміграцію та зменшення тривалості життя. Водночас абсолютна та відносна чисельність різних національних груп у країні змінилася, іноді радикально (див. таблицю 46.1). У той час, як абсолютне число українців по суті не змінилося, кількість росіян зменшилася на 3 млн. Ця помітна зміна була наслідком трьох чинників: 1) росіяни поверталися до інших країн колишнього Радянського Союзу, з яких вони колись прибули; 2) чимало євреїв, велика частина яких визначали себе росіянами, виїхало за кордон і 3) важливішим було те, що особи, які за радянських часів ідентифікували себе з росіянами, тепер вважали за престижніше чи просто за корисні-

Таблиця 46.1

Демографічні зміни у складі основних національностей України між 1989 і 2001 роками

Національність	Кількість		Відсоток серед всього населення		Відсоток абсолютного приросту/втрати
	1989	2001	1989	2001	
Українці	37 419 000	37 542 000	72,7	78,1	+0,3
Росіяни	11 356 000	8 334 000	22,1	17,3	-26,6
Білоруси	440 000	276 000	0,9	0,6	-37,3
Молдовани	324 000	259 000	0,6	0,5	-20,1
Кримські татари	44 000	248 000	0,1	0,5	+463,6
Болгари	234 000	205 000	0,5	0,4	-12,4
Угорці	163 000	157 000	0,3	0,3	-3,7
Румуни	135 000	151 000	0,3	0,3	+11,9
Поляки	219 000	144 000	0,4	0,3	-34,2
Євреї	486 000	104 000	0,9	0,2	-78,7
Вірмени	54 000	100 000	0,1	0,2	+85,1

ше в українській державі визначати себе як українців.

На початку нового тисячоліття чи не найнагальнішими проблемами для України стали напрямок економічного розвитку, повільне проведення реформ і зростання корупції на всіх рівнях суспільства і влади.

Упродовж десятилітнього президентства Леоніда Кучми (1994–2004) українська валюта стабілізувалась, а продуктивність економіки постійно зростала. Але новонабуте багатство не було розподілено в українському суспільстві порівну. Воно осіло в руках кількох десятків підприємців, які після розпаду Радянського Со-

юзу спромоглися встановити контроль над колишніми державними підприємствами та запровадити монополії для збільшення власних статків. Кілька таких казково багатих людей, широко відомих під назвою «олігархи», намагалися заручитися прихильністю президента Кучми для захисту та розширення свого бізнесу. Співпраця влади із деякими олігархами й усунення інших призвело до зростання корупції, якою просякло все суспільство. Зрештою, переважна більшість населення жила в бідності і перебувала у психологічному розпачі, спричиненому, до певної міри, крахом системи охорони здоров'я та інших соціальних програм, які з більшим чи меншим успіхом функціонували за радянських часів.

46.7. Синьо-жовтий прапор України врочисто внесено до Верховної Ради наприкінці сесії, яка проголосила незалежність країни 24 серпня 1991 року

Найгірший випадок політичної корупції та посилення тенденції до авторитаризму трапився 2004 р., коли уряд президента Кучми намагався забезпечити вибори свого наступника, якого він сам обрав. Однак спроби сфальшувати жовтнево-листопадові президентські вибори 2004 р. провалилися. Під час мирних протестів, які увійшли в історію під назвою Помаранчевої революції, близько мільйона українських громадян (різного етнічного походження) виступили проти фальсифікацій, зумівши змінити результати виборів на користь опозиційного кандидата Віктора Ющенка. Він виступав за потужні

46.8. Новообраний президент Віктор Ющенко (1954 р. нар.) та його тодішня політична союзниця і майбутня прем'єрка українського уряду Юлія Тимошенко (1960 р. нар.) разом із народженою у США дружиною президента Катериною Ющенко (крайня зліва) та рок-співачкою Русланою (крайня справа) – обличчя нової України – вітають прибічників Помаранчевої революції на Майдані Незалежності у Києві (грудень 2004 року)

громадянські інституції як підвалини демократії, за ринкову економіку, за владу закону та за тіснішу інтеграцію у Європу. На початку 2005 р. Ющенко склав присягу як третій всенародно обраний президент України.

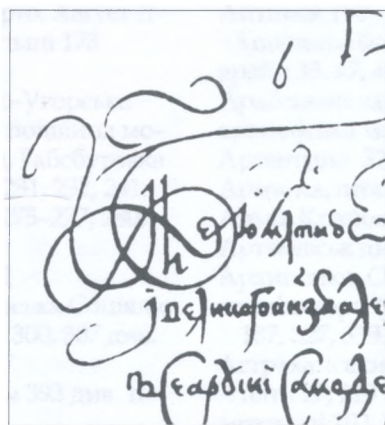
Як міжнародні спостерігачі, так і прихильники Ющенко були переконані, що Помаранчева революція принесе ті політичні, економічні та соціальні зміни, яких уже зазнали країни Центральної Європи внаслідок революцій 1989 р. Але ці очікування не виправдалися через доволі стрімкий розпад «помаранчевої коаліції», спричинений дедалі гострішими суперечностями та врешті відкритим протистоянням між її чільними учасниками – президентом Ющенком і прем'єркою Юлією Тимошенко. Завдяки цій сприятливій для себе нагоді Віктор Янукович, претендент-невдаха на виборах 2004 р., спромігся виграти (з мінімальним відривом від суперниці, Юлії Тимошенко) вибори 2009 р. та стати четвертим президентом незалежної України.

Зрештою, Україна не зазнала жодних істотних змін внаслідок Помаранчевої революції, що її ретроспективно можна потрактувати як один із багатьох – хай і драматичний – етап поступової еволюції України від авторитарного режиму радянського штибу до парламентської вільноринкової демократії в європейському дусі. Втім, ця еволюція не пішла і, мабуть, надалі

не піде прямим шляхом. Сили, уособленням яких були Віктор Ющенко та Юлія Тимошенко, виступають за ліберальніші реформи та зорієнтовану на «Захід» (Європейський Союз) зовнішню політику, тоді як ті, чийм речником є Віктор Янукович, схиляються до авторитарного режиму й економічної та зовнішньої політики, що мала би задовольнити водночас і Європейський Союз, і Росію.

Проте Помаранчева революція прищепила чималій частині українських громадян і громадян (надто з молодшого покоління) тверду віру в те, що вони не лише можуть долучатися до суспільного життя та, за потреби, брати участь у протестах, але й мусять так чинити, бо це є якнайліпший спосіб забезпечити зміни. Саме існування незалежної України протягом уже майже чверти століття, її інтеграція у світову економіку як окремого складника з власною національною ідентичністю, визнання та повага з боку європейських країн-сусідок, зрештою, певність більшості громадян у тому, що вони заслуговують на власну державу, – всі вкупі ці чинники є непохитною запорукою майбутнього України.

Додатки

Показчик

- авари 43, 69
Август II Сильний (Фридрих Август I Саксонський), король Польщі 173
Август III Саконець (Фридрих Август II Саксонський), король Польщі 173
Австралія 23
Австрійська імперія (Австро-Угорська імперія, Австро-Угорська подвійна монархія, Австро-Угорщина, Габсбурзька імперія) 181-183, 225-228, 231, 232, 241, 245, 246, 249, 251-253, 261, 275-277, 280, 283, 324, 328, 334
Австрія 343, 349, 364, 380, 392
Автономна Кримська Радянська Соціалістична Республіка 285, 287, 300, 307 див. також Крим
Автономна республіка Крим 393 див. також Крим
авторитаризм 395, 396
Авшвіц (Освенцим) 365
Азак див. Азов
азербайджанці 22
Азов (Азак, Тана) 74, 116
Азовське море 16, 21, 28, 33, 69, 74, 116, 168, 199, 208, 222, 306, 382
Айвазовський, Іван 211
Аккерман (Монкастро) див. Білгород-Дністровський
Ак-Мечеть див. Симферополь
Аксельрод, Павло 202
алани 29, 33, 42, 43
албанці 170, 301
Алексей Михайлович, московський цар 143, 144
Альзас 215
Анастасія Ярославна, королева Угорщини 59
Андрій Боголюбський, великий князь Владимирський 63, 64
Андрусівська угода 145, 146
Анна Ярославна, королева Франції 59
Ан-ський (Шлойме Рапопорт), С. 214
Антанта 249, 270, 278, 284, 324, 377
анти 42
Антиохія 110
«Апостол», богослужбна книга 110
араби 35, 47, 49
Арабський халіфат 33, 48, 49
арамейська мова 214
Аргентина 328
Аризона, штат 15
Армія Крайова 373
Артемівськ див. Бахмут
Архипенко, Олександр 211
асимілятори (в єврейському середовищі) 187, 327, 339
Астраханський ханат 115
Атени 27, 218
ашкеназі 102, 213, 214, 244 див. також євреї
Бааль Шем Тов (Ізраель бен Еліезер) 214
Бабель, Ісаак 303
Бабин Яр 365
Багдад 33
Базавлук, ріка 126
Байда див. Вишневецький, Дмитро
Балабан, Геденон 110, 111
Балін 65
Балкани 108, 167
Балта 198, 213, 291
Балтайс, Кейт 11
Балтійське море (Балтика) 17, 41, 47, 49, 50, 55, 80, 87, 152, 353
Банат 168
Бандера, Степан 354, 355
бандерівці див. Організація українських націоналістів
Баран, Володимир 41
«Барбароса», операція 359, 370
Бардин, Ігор 12
Барська конфедерація 176, 177, 182
Батий (Бату), хан 69, 70

- Батурин 139, 153–156
 Бахмут (Артемівськ) 167
 Бахчисарай (Бахчесарай) 115, 116, 220, 221, 286
 Белз 327
 Белзщина (Белзьке воєводство) 94–96, 100, 102, 173, 174, 182, 225
 Бердичів 213, 302
 Бердянськ 306
 Берегово 231, 344
 «Березіль», театр 295
 берендеї 65
 Берестейська єпархія див. Володимирська (Володимиро-Берестейська) єпархія
 Берестейська унія (Берестейський собор) 104, 109–112, 133, 192 див. також церковна унія
 Берестейський (Брестський) мир 260–262, 265, 283, 286
 Берестейський собор див. Берестейська унія
 Берестя (Брест, Брест-Литовськ) 110
 Берлінський мур 391
 Бесарабія (Бесарабська губернія, Придністров'я) 21–23, 188, 210, 214, 222, 291, 333, 334, 353, 354, 359, 364, 365, 372, 380 див. також Молдавська Автономна Соціалістична Радянська Республіка, Молдова
 Бесарабський протокол 333
 Бердяєв, Ніколай 211
 битва під Полтавою див. Полтавська битва
 Біла армія (білі, Добровольча армія) 268–270, 272, 279, 286, 299, 300
 Біла Вежа 64
 Білгород 80
 Білгород-Дністровський (Аккерман, Монкастро) 74, 116
 Білгородська єпархія 58
 Білгородська лінія 160
 Білгородська область 22, 23
 Біленький, Сергій 11
 Білики 196
 білі хорвати 43, 44
 Білоозеро 49
 білоруси 22, 108, 133, 205, 209, 222, 299, 300, 301, 306, 381, 383, 393
 Білорусь 21, 23, 41, 53, 95, 107, 111, 147, 192 див. також Білоруська Радянська Соціалістична Республіка
 білоруська мова 21, 39
 Білоруська Радянська Соціалістична Республіка (Білоруська ССР, Білоруська РСР) 287, 288, 351, 383
 Білосток 351
 Більськ 29
 більшовики див. Російська соціал-демократична робітничка партія більшовиків
 більшовицька Росія див. Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
 Бірка 47, 49
 Бльоке, Ісаак ван ден 100
 Богемія див. Чехія
 Бодаревський, Микола 219
 болгари 22, 170, 205, 222, 299–301, 300, 301, 306, 317, 381, 383, 393
 Болгарія 283, 343, 378, 391
 болгарська мова 39, 222, 306
 Боплян, Гійом Ле Васер де 96
 Борецький, Йов 122
 Борислав 232
 Борковський, Іван 41
 Боспорське царство 28, 30, 34, 74
 Боснія-Герцеговина 23
 Бош, Євгенія 202
 Бранденбург 144
 Брацлав 119
 Брацлавська єпархія див. Подільська єпархія
 Брацлавщина (Брацлавське воєводство) 96, 99, 100, 134, 137, 173–177, 183, 191 див. також Поділля, Вінницька область
 Брест (Брест-Литовський) див. Берестя
 Брестська область 23
 Брестський мир див. Берестейський (Брестський) мир
 Брежнев, Леонід 387, 389
 Броди 225, 327, 373
 Бродій, Андрій 343
 Бродський, Ізраїль 213
 Бродський, Лазар 213
 Бродський, Лев 213
 Бронштейн, Лев див. Троцький (Бронштейн), Лев
 Брусілов, Алексей 252
 Бут, ріка 16, 17, 27, 41–43, 80, 99, 167, 169, 170, 306, 307, 351, 360, 379
 Бугаз 306
 Бугогардівська паланка 166
 Буджацька орда 116 див. також ногаї

- бузькі козаки див. козаки бузькі
 Буковина 21–23, 96, 133, 174, 183, 225–229, 231, 232, 242–244, 246, 250–253, 275, 276, 279, 280, 283, 303, 333–335, 353, 359, 364, 365, 379
 Буковинська автокефальна православна церква 244
 Булгаков, Михайл 211
 Булгаков, о. Сергій 211
 Бунд (Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі та Росії) 202
 Бучач 327
- Вагилевич, о. Іван 237, 238
 Ван ден Блюке, Ісаак 100
 Вармія 364
 Варшава 96, 132, 145, 152, 278
 варяги (вікінги) 47–50, 53, 55, 57
 Варязьке море 47, 50
 Ватикан 112
 вежа Корнякта (у Львові) 109
 Велика Британія 15, 249, 269, 283, 343, 350, 377, 379
 Велика Моравія 44
 Велика Північна війна 152, 153, 155, 173
 Велика схизма 1054 р. 109
 Велика Трійка 377
 Велике звільнення 1861 р. 189
 Велике князівство Київське див. Київська Русь
 Велике Князівство Литовське, Руське та Жемайтійське див. Литва
 Велике князівство Московське див. Московщина
 Великий віз, сузір'я 197
 Великонімеччина (гітлерівська Німеччина, нацистська Німеччина, Третій Райх) 343, 344, 346, 349–351, 353, 354, 359–362, 364, 365, 369, 377, 378 див. також Німеччина
 венеди 42
 венеційці 115
 Венеція 74
 Вепш, ріка 99
 «Вервольф», штаб-квартира 362
 Версальський договір 284, 343
 Верхній Дунавець див. Дунавецу де Сус
 Верховна Рада СРСР 381
 Верховна Рада України 392–394
 Верховна Рада УРСР (З'їзд рад робітничих, селянських і солдатських депутатів) 293, 392, 394
- Виговський, Іван, гетьман 144, 145
 Винниченко, Володимир 258, 259
 Вишиваний, Василь див. Габсбург-Люотринген, Вільгельм 275
 Вишневецький (Байда), Дмитро 125, 126
 Вишневецький, Єремія (Ярема) 103, 104
 Вишневецькі, родина 101–104
 Вишнівець 101
 Відень 231, 232
 Візантійська імперія (Візантія, Східна Римська імперія) 30, 33, 34, 44, 47, 49, 50, 55, 57, 58, 73, 74, 108
 Військо Запорозьке (Козацька держава) 120, 122, 126, 131, 134, 137–140, 143, 145, 146, 151, 153, 154, 160, 161, 165, 208 див. також Гетьманщина
 Військо Запорозьке Низове 165, 166 див. також Запорожжя, Запорозька Січ, козаки запорозькі
 військово-промисловий комплекс 387
 вікінги див. варяги
 Вілсон, Вудро 277, 280
 Вільгельм II, імператор Німеччини 261
 Вільна (Вільнюс) 95, 112
 Вінграновський, Микола 388
 Вінниця 198, 213, 266, 271, 302, 362, 366
 вірмени 22, 74, 82, 211, 228, 229, 306, 383, 393
 Вісла, ріка 17, 41, 43, 80, 99, 100, 182, 225
 Вітовт, великий князь Литовський 93
 Вічний мир 151
 Володимир-на-Клязьмі див. Володимир-на-Клязьмі
 Володимиро-Суздальське князівство див. Володимиро-Суздальське князівство
 Владислав II Ягело (Ягайло), король Польщі 93, 94
 Волга, ріка 33, 49, 69, 70, 73, 115, 116, 371
 волзькі болгары 33, 69
 Волинська губернія див. Волинь
 Волинська округа див. Волинь
 Волинське воєводство див. Волинь
 Волинський ліцей 217
 Волинські Атени див. Кременець
 Волинсько-Подільське плоскогір'я 15
 Волинь (також Волинська губернія, округа, Волинське воєводство, князівство) 21, 22, 41, 43, 79–83, 87, 94, 96, 99–102, 107–109, 173, 174, 177, 183, 188, 190, 196, 205, 206, 213, 215, 217, 222, 225, 260, 266, 268, 271, 272, 285, 302, 307, 323, 325–327, 353, 364, 369, 370, 372–374, 379, 380

- Волконський, Александр 212
 Волобуєв, Михайло 301
 Воловець 16
 Володимир I Святославич (Володимир Великий), київський князь 53, 57, 58, 70
 Володимир II Всеволодович Мономах, великий князь Київський 57, 59, 60
 Володимир-Волинський 73, 75, 80
 Володимир-на-Клязьмі 64, 70, 75
 Володимирська (Володимиро-Берестейська) єпархія 58, 83, 107, 112
 Володимирсько-Суздальське князівство 57, 64, 66, 70, 73, 75, 83, 95
 Волошин, о. Августин 345
 Волощина 110, 111, 119, 305
 Воронежська область 22, 23, 188
 Воронеж (Вороніж) 160
 Воронків 213
 Ворошиловград див. Луганськ
 Ворошиловградська область див. Луганська (Ворошиловградська) область
 Ворскла, ріка 16, 159, 161
 Врубель, Михайл 211
 Всеволод Ярославич, великий князь Київський 59
 Вселенський патріярхат див. Константинопольський патріярхат
 Всесоюзна Комуністична партія (більшовиків), ВКП (б) 293, 313, 315
 Всеукраїнський військовий з'їзд 259
- Габсбург-Льютринген (Василь Вишиваний), Вільгельм 275
 Габсбурги, династія 80, 183, 225–227, 231, 235, 238, 240, 242, 246, 250, 275, 276, 335
 Габсбурзька імперія (монархія) див. Австрійська імперія
 Гадяч 139
 гайдамаки, Гайдамачина 175–177, 207, 212, 214, 267 див. також Коліївщина
 «Гайдамаки», поема 207
 Галер фон Галенбург, Юзеф 277
 Галицька єпархія див. Львівська (Львівсько-Галицька) єпархія
 Галицька митрополія 80, 83, 89, 107, 111, 236, 238
 Галицьке воеводство див. Галичина
 Галицький сейм 226, 227
 Галицько-Волинська держава (Галицько-Волинське князівство, Руське королівство) 57, 66, 75, 79, 80–83, 94 див. також Галичина
- Галич 70, 75, 80, 83
 Галичина (Галицьке воеводство, Руське воеводство, Галіція, Королівство Галіції та Льодомерії) 21, 22, 41, 44, 70, 82, 83, 94–96, 100, 102, 173, 174, 182, 183, 225, 226, 232, 238, 246, 329 див. також Галицько-Волинська держава, Галіція (Distrikt Galizien), округ
 Гарвардський університет 11
 Гелон 29
 Гельга див. Ольга
 Гельгі див. Олег генерал-губернаторства (в Російській імперії) 190
 Генеральна губернія (у Великонімеччині; Польське генерал-губернаторство) 354, 355, 361, 365, 366
 Генеральний Секретаріят УНР 258
 Гермайзе (Осіп Гермайзе), Йосип 304
 Гетьманат (Українська держава) 258, 261, 262, 265, 267, 286
 гетьмани 121, 125, 128, 137, 138, 140, 144–146, 151, 155, 156, 161, 165
 Гетьманщина 140, 151, 153–156, 161, 165–167, 170, 175, 188, 206, 208, 210 див. також Військо Запорозьке
 Гізель, Інокентій 147, 148
 Гімлер, Гайнрих 365
 Гіпаніс див. Південний Буг 27
 Гітлер, Адольф 343, 344, 346, 349, 353, 355, 362, 365, 377
 гітлерівська Німеччина див. Великонімеччина
 глаголиця 44
 гласність 390, 391
 Глієр, Рейнгольд див. Глієр (Глієр), Рейнгольд
 Глухів 139, 155
 Гнездово (Гньоздово) 50 див. також Смоленськ
 Говерла 15
 Гоголь, Микола 121, 210, 211
 Головацький, о. Яків 237, 238
 Головна Руська Рада 238, 240
 Голодомор 311, 316, 317
 Голокост 366
 Гомельська область 23
 Гонта, Іван 177
 Гордієнко, Кость 165, 166
 Горлиці 252
 Городецький, Владислав (Лешек Дезидерій) 220

- Городище (Holmgårđ) 50 див. також Новгород (Великий)
городові козаки див. козаки городові
Грабовський (Міхал Грабовський), Михайло 219
греки 22, 30, 50, 74, 197, 205, 222, 299–301, 305, 306, 317, 318, 383 див. також румеї, уруми
Греко-католицька (Унійна, Українська католицька) церква, греко-католики (католики східного обряду, «уніяти») 104, 111, 112, 132–134, 174, 176, 177, 190–192, 238, 242, 251, 324, 338, 383, 384, 390 див. також Берестейська унія
греко-татари див. уруми
греко-татарська мова див. урумська (греко-татарська) мова
Греція 27
грецька мова (грека) див. новогрецька мова
Григоріїв, Матвій 267, 268
Гринько, Григорій 295
Гродненська губернія 188, 261, 323
грузини 22
Грушевський, Михайло 43, 241, 259, 296
Гулак-Артемівський, Семен 168
гуни 30, 69
Гуня, Дмитро 121
Гуревич, Ілля див. Первомайський, Леонід
Густинський монастир 108
гуцули 334
Гагаузи 22, 383
Галаго 336
Галіція (Distrikt Galizien), округ 361
Галіція див. Галичина
Галіція та Льодомерія (Галичина та Володимирія) див. Галичина
Гаспралі, Ісмаїл-бей 221
Гданськ див. Данциг
Гедимін, великий князь Литовський 87–89
Гедиміновичі, династія 89
генуезці 74–75, 116
Генуя 74
Глієр (Глієр), Рейнгольд 211
Гньоздово див. Гнєздово
Голуховський (Старший), Агенор Ромуальд 235
Горбачов, Михаїл 390–392
готи 30, 34
Грабовський, Міхал див. Грабовський (Міхал Грабовський), Михайло
Далекий Схід 199
Данило Романович, король Русі 81, 82, 87
Данциг (Гданськ) 99, 100, 349
Двина (Даугава), ріка 50, 87
Дейві, Джейн 11
деревліяни 35, 43, 44
Державна бібліотека України 262
Державна Дума Російської імперії 257
Державний архів України 262
Дерманський монастир 108
Десна, ріка 16
Десятинна (Успіння Богородиці) церква у Києві 53, 70
Денікін, Антон 269–271, 279
Джамбойлуцька орда 116 див. також ногаї
дивізія «Галичина» 361, 362, 373
Дике поле 118
Димитрій Ростовський (Димитрій [Данило] Туттало) 146, 147, 191
Директорія УНР 258, 262, 265–267, 271, 287
дисиденти 388–390
Дніпро, ріка 16, 17, 28, 33, 41, 48–50, 55, 116, 119, 120, 125–128, 131, 138, 145, 153, 161, 166, 169, 170, 175, 188, 197, 270, 371, 387
Дніпровське водосховище 16
Дніпровський, Іван 294
Дніпрогес 314, 379
Дніпродзержинське водосховище 16, 387
Дніпропетровськ 18, 169, 197, 199, 314, 389 див. також Катеринослав
Дніпропетровщина (Дніпропетровська область) див. Катеринославщина (Дніпропетровщина, Дніпропетровська область)
Дністер, ріка 16, 33, 42, 43, 80, 82, 291
Добровольча армія див. Біла армія
Добрянський, Адольф 246
Довбуш, Олекса 174
Довженко, Олександр 295
Дон, ріка 16, 33, 34, 41, 50, 64, 65, 73, 74, 159–161, 252, 316, 382
Донбас 18, 21, 22, 198–200, 211, 293, 314, 382, 388
Донець, ріка 16, 50, 65, 159
Донецьк 198, 371, 389 див. також Сталіно, Юзівка
Донецька (Сталінська) область 293, 388 див. також Донбас
донські козаки див. козаки донські

- Донцов, Дмитро 329
 Дорос 34
 Дорошенко, Дмитро 253
 Дорошенко, Петро, гетьман 144, 145, 151
 Драгоманов, Михайло 209
 Драч, Іван 388
 Дрогобич 232, 326
 Друга світова війна 23, 329, 343, 351, 355, 357–374, 377–384
 друге закріпачення селян 99, 100
 Дубненський монастир 108
 дуліби 35, 43–44, 79
 Дунавецу де Сус (Верхній Дунавець) 168 див. також Дунайська січ
 Дунаєць, ріка 250
 Дунай, ріка 17, 23, 40, 41, 65, 70, 168, 333, 353
 Дунайська січ 168 див. також Дунавецу де Сус, козаки задунайські
 Дунайський басейн 373
 дунайські козаки див. козаки дунайські
 Духнович, о. Олександр 245
- Європа 11, 15, 18, 34, 35, 47, 57, 58, 73–75, 79, 82, 83, 99, 103, 109, 146, 170, 198, 199, 213, 249, 283, 302, 343, 377, 391, 395 див. також Західна Європа, Південна Європа, Північна Європа, Східна Європа, Центральна Європа
 Європейський союз 396
 Егейське море 27, 74
 економічні райони 387
 елінізація 305, 308
 Еляш, Войцех 191
 Ельба, ріка 41
 Енгельс, Фридрих 202, 304
 Енергодар 388
 Ескі Керим див. Старий Крим
 Естонія 23
 Етелькьоз 49
- Євпаторія 198
 євреї 11, 22, 34, 82, 102, 120, 132, 134, 174, 176, 177, 182, 197, 202, 205, 212–215, 228–231, 242–244, 267, 269, 293, 299–304, 318, 326, 327, 335, 338, 339, 353, 364–366, 381, 383, 393 див. також ашкеназі, сефарди
 Євсекція 302, 318
 Єдикульська орда 116 див. також ногаї
 Єдисан 168, 169
 Єдисанська орда 116 див. також ногаї
 єзуїти 103, 109
- Єкатеріна II, російська імператриця 127, 161, 168–170, 176, 177, 181, 188
 Екельчик, Сергій 11
 Єлизавета Ярославна, королева Норвегії 59
 Єлисаветград (Зінов'євськ, Кіровоград) 167, 169, 317
 Єлизавета I, російська імператриця 155, 156
 Єремія II Транос, патріярх Константинопольський 110
 Єрусалимський патріярх 133
- Жаткович, Григорій 280
 Жванець 137
 Жемайтія 87, 88
 Жидачів 230
 Жидичинський монастир 108
 Житомир 213, 214, 302, 304, 305, 359
 Жмайло, Марко 121
 Жмеринка 198
 Жовква 326
 Жовті Води 132
 Жуків 323
- Закарпаття (Закарпатська область, Підкарпаття, Підкарпатська Русь) 16, 21–23, 40, 41, 43, 44, 70, 80, 96, 225–229, 231, 232, 244, 250, 251, 275, 279, 280, 283, 284, 336–339, 343–345, 351, 360, 366, 373, 378–383, 393 див. також Карпатська Україна
 Залеський, Юзеф Богдан 219
 Залізна завіса 391
 Залізник, Максим 176, 177
 Залозецький-Сас, Володимир 335
 Замойських рід 101
 Замостя 132, 226
 Заполяр'є 353
 Запорізька АЕС 388
 Запоріжжя (Олександрівськ) 18, 197, 314, 360, 365, 371, 379
 Запорожжя 21, 120, 121, 126, 127, 131, 137, 140, 143, 145, 154, 156, 161, 165, 167–170, 175, 195, 208, 215 див. також Військо Запорозьке Низове
 Запорозька Січ 121, 125–128, 153, 165–168, 215 див. також Військо Запорозьке Низове
 запорозькі козаки (запорожці) див. козаки запорозькі
 Заремський, Юліуш 220
 Зарубинецька культура 40, 42

- Захаров, Адріян 189
 Західна Галичина 225, 236 див. також Галичина
 Західна Європа 35, 47, 99, 102, 328, 329, 353
 Західний Буг, ріка 17
 Західно-Українська народна республіка (ЗУНР) 265, 276–279, 283, 324
 Збарзьких рід 101, 103
 Зборівський мир 133, 134, 137
 Збруч, ріка 182, 225, 226, 249, 252, 278, 361
 Земан, Вацлав 307
 «Земля», кінофільм 295
 Зигмунт II Август, король Польщі 95, 119
 Земан, Вацлав 307
 Зінов'ївськ див. Єлисаветград (Зінов'ївськ, Кіровоград)
 Значко-Яворський, Мельхиседек 176
 Золотоносський монастир 108
 «Зоря Галицька», газета 239, 240
 Золота Орда 73–75, 81–83, 87, 88, 115
- Ібраїмов, Велі 307
 Іван IV Васильєвіч Грізний, московський цар 95
 Іванов, Александр 210
 Івано-Франківськ див. Станиславів
 Івасюк, Микола 133
 іврит 214, 303
 Ігор (Інгвар) Рюрикovich, київський князь 55
 Ігор Святославич, чернігівський князь 65
 Ігор Ярославич, володимиро-волинський і смоленський князь 79
 Ігоревичі, династія 79, 80
 Ігнат'єв, Ніколай 212
 Ізмаїл 17
 Ізюм 161
 Ільмень, озеро 50, 55
 Інгвар див. Ігор (Інгвар) Рюрикovich
 Інгігерда (Ірина), велика княгиня Київська 58, 59
 Інститут польської культури (у Києві) 304
 Іскоростень 44
 Іслам 34, 75
 Ісає, патріярх Константинопольський 89
 Ісраель бен Елієзер див. Бааль Шем Тов італійці 197 див. також генуезці, венеційці
 Італія 249, 270, 283, 346
 Ігиль 33, 50
- їдиш 102, 213, 214, 242, 245, 300, 303, 327
 їдишизація 303, 308
- Йоаким V Дау, патріярх Антіохійський 110
 Йозеф II Австрійський 181
- Кавказькі гори 33, 35, 316, 359
 Каганович, Лазар 317
 Казанський ханат 115
 Казахстан 23, 24
 Казимир III Великий, король Польщі 83
 Калиновські, родина 101
 Калінін, Міхаїл 302
 Калініндорфська округа 302
 Калка, ріка 68
 Кальміус 166
 Кам'янець-Подільський 93, 213, 266, 267, 302, 304
 кам'яний вік 27
 Кам'янка 29
 Кама, ріка 69
 Канада 15, 23, 24, 328, 380
 Канівське водосховище 16, 387
 каракалпаки 65
 Карл I, імператор Австро-Угорщини 253, 275
 Карпати 15, 16, 22, 40, 41, 43, 70, 80, 231, 250, 280, 284, 331, 336, 351, 370, 373, 381, 382,
 карпаторусини (угро-русини) 231, 244, 245, 251, 280, 288, 336–339, 345 див. також лемки, русини
 Карпатська Січ 346
 Карпатська Україна 342–246, 360
 карпатських курганів, культура 42
 Каспійське море 33, 69, 73
 катедра єврейської культури 303
 Катеринослав 169, 197, 199, 211, 215 див. також Дніпропетровськ
 Катеринославщина (Катеринославська губернія, Дніпропетровщина, Дніпропетровська область) 188, 190, 205, 211, 215, 260, 293, 302, 387, 388
 Катеринославська єпархія 191
 катеринославські козаки див. козаки катеринославські
 католики східного обряду див. Греко-католицька (Унійна, Українська католицька) церква
 Кафа (Кефе, Теодосія, Феодосія) 74, 75, 116, 119
 Каховське водосховище 16, 388
 Кацнельсон, Абрам 304

- кашубська мова 39
 Керзон, Джордж Натаніел 284
 Керзона лінія 284, 379
 Кернеренко (Григорій Кернер), Грицько 304
 Керч (Пантикапей, Черчіо) 27, 28, 74
 Керченська протока 27, 34, 65, 74
 Керченський півострів 28
 Кефе див. Кафа
 Києво-Могилянська академія, колегіум 112, 133, 147
 Києво-Печерський монастир 108, 111, 190
 Київ 16, 33, 42–44, 50, 53, 55, 57, 58, 63–65, 69, 70, 73, 75, 79, 88, 101, 108, 109, 112, 119, 128, 133, 145, 146, 152, 155, 156, 173, 187, 188, 190, 198, 199, 211, 218, 220, 257–262, 266, 267, 269–272, 277, 295, 304, 365, 371, 384, 389, 392, 395
 Київська академія 147, 148
 Київська єпархія, митрополія 58, 83, 89, 107, 110–112, 190–192
 Київська земля див. Київщина
 Київська культура 42
 Київська рада робітничих і солдатських депутатів 258
 Київська Русь 44, 50–66, 69, 75, 79, 81–83, 87–89, 94, 95, 107, 148, 159, 160, 182, 195, 251, 351, 380 див. також Велике князівство Київське, Русь
 Київське архиєпископство 112
 Київське водосховище 16, 387
 Київське генерал-губернаторство 190
 Київський та всієї Русі митрополит див. Київська єпархія, митрополія
 Київський університет 207
 Київщина (Київська губернія, земля, область, Київське князівство, воєводство) 21, 88, 89, 94, 96, 99, 100, 101, 118, 132, 134, 137, 146, 170, 173, 174, 176, 177, 183, 188, 190, 191, 205, 206, 213, 217, 219, 259, 285, 293
 Кий, легендарний князь 42
 кипчаки див. половці
 Кипчацький каганат 73
 Киргизстан 23, 24
 кирилиця 44
 Кирило, святий 34, 43, 44, 58
 Китай 33, 69, 73
 Кіровоград див. Єлисаветград (Зінов'ївськ, Кіровоград)
 Кічкаський брід 127
- «Кобзар», збірка 207
 Ковпак, Сидір 370
 Кодак 96, 133
 козаки 104, 119–122, 125–128, 130–134, 137–139, 143–146, 152, 153, 155, 159, 161, 166–168, 170, 176, 177, 199, 206–208, 266, 269
 козаки бузькі 167, 168
 козаки городові (черкаси) 118, 119, 120, 137, 138
 козаки донські (донці) 199
 козаки задунайські 167, 168
 козаки запорозькі (запорожці) 103, 104, 112, 119–122, 125, 128, 132, 139, 144–146, 151, 153, 165–168, 176, 177, 211, 212, 216, 266 див. також Запорожжя, Запорозька Січ, Військо Запорозьке Низове
 козаки катеринославські 168
 козаки кубанські (кубанці) 168, 188, 199
 козаки реєстрові 118, 120, 134, 139
 козаки слобідські 161
 козаки чорноморські (чорноморці) 168, 188
 козаки яїцькі 167
 Козацька держава див. Військо Запорозьке
 колективізація 295, 304, 311, 314–317, 382
 Коліївщина 175–177
 Колодяжин 70
 Коломия 326
 Коломна 70
 комсомол 295
 Комуністична партія (більшовиків) України, КП(б)У, Українська комуністична партія (більшовиків), УКП(б) 266, 291, 293, 295, 301, 318, 350, 388
 Комуністична партія Радянського Союзу, КПРС 293, 303, 387, 389, 390 див. також. Російська соціал-демократична партія (більшовиків)
 Комуністична партія Чехословаччини, КПЧ 339
 Коновалець, Євген 328, 329, 355
 Конотоп 145
 Константинополь (Царгород, Стамбул) 33, 49, 50, 74, 80, 89, 116, 121
 Константинопольський патріярхат 89, 190 див. також Єремія II Транос, Ісає
 Контрреформація 109
 коренізація 293, 294
 Корецькі, рід 101, 103
 Короленко, Володимир 211
 Королівство Галіції та Льодомерії (Галичини та Володимирії) див. Галичина

- Корошець, Йосіп 41
 Корсунська битва 132, 371
 Корчак (Корчацька), культура 42
 Косач, Лариса див. Українка, Леся
 Косинський, Криштоф 121
 Косіор, Станіслав 317
 Костельник, о. Гавриїл 382
 Костомаров, Микола 208, 209
 Костянтинівка 388
 Котляревський, Іван 206, 209
 Кох, Ерих 362
 Коцюбинська, Михайлина 388
 кошовий отаман 165, 166
 Кравчук, Леонід 392
 Краків 73, 79, 232, 250
 Краківське воеводство 182, 225
 Краснодарський край 22, 23
 Краснокутськ 29
 Кременець («Волинські Атени») 217, 218
 Кременецький монастир 108
 Кременчук 16, 167, 197, 198, 388
 Кременчуцьке водосховище 16, 387
 Крехівський монастир 108
 Кривий Ріг 18, 314
 Кривоніс, Максим 132
 Крим (місто) див. Старий Крим
 Крим 15, 18, 21, 22, 27–30, 34, 73, 74, 96, 99, 115, 116, 118, 119, 121, 128, 165, 169, 173, 187, 188, 197, 198, 206, 211, 214, 215, 220–222, 260, 270–272, 285–288, 300, 305, 307, 308, 361, 364, 372, 377, 381, 393 див. також Автономна Кримська Радянська Соціалістична Республіка, Автономна республіка Крим, Кримська Соціалістична Радянська Республіка, Кримський півострів, Кримський ханат
 Кримська Автономна Радянська Соціалістична Республіка див. Автономна Кримська Радянська Соціалістична Республіка
 Кримська Соціалістична Радянська Республіка 287 див. також Крим
 Кримський півострів 15, 27, 116, 147, 165, 285 див. також Крим
 Кримський ханат 70, 115, 116, 118, 119, 121, 126, 127, 143, 147, 165, 166, 169, 183, 220 див. також Крим
 Кримські гори 15, 16
 кримські татари 11, 22, 115–117, 119, 131, 132, 205, 220–222, 286, 300, 306–308, 317, 318, 381, 393
 Кримськотатарська національна партія (Міллї Фірка) 286, 287, 300
 кріпацтво 99–102, 120, 170, 189, 199, 205–208, 212, 218, 220, 231 див. також Велике визволення 1861 р.
 Кубанська орда 116 див. також ногаї
 кубанські козаки див. козаки кубанські
 Кубань (Гіпаніс), ріка 28, 69, 116, 359, 382
 Кубань (Чорноморщина), регіон 21, 22, 28, 168, 188, 199, 316
 Кузнецовськ 388
 Куліш, Пантелеймон 208, 209
 кумани див. половці
 Купрін, Александр 211
 Курбас, Лесь 295
 кургани 29, 30, 42
 Курило, Олена 304
 куркулі 314, 315, 317
 Курськ 266
 Курська губернія (область) 22, 188
 Курта, Флоріян 41
 Курултай 286, 287, 300
 Кучма, Леонід 387, 394, 395
 Кучук-Кайнарджийський мир 169
 Кушко, Надія 12
 ладино 214
 Латвія 23
 латинська літургія 218
 латифундія 99, 218
 Лев Данилович, король Русі 81, 82
 Левицький, Кость 277
 Лейтес, Олександр (Абрам) 304
 Лемберг див. Львів
 Лемківщина 23, 252, 275, 324, 354
 лемко-русини 324, 354
 Ленін, Владімір 259, 303, 311, 312, 316
 Лесков, Ніколай 211
 Либідь, сестра Кия 42
 Липківський, Василь 320
 Литва (Велике князівство Литовське) 23, 81, 83, 87–89, 93–96, 99, 102, 103, 107, 109–111, 119, 144 див. також Польсько-Литовська держава
 Литовський статут 88
 литовці 87–89, 95
 Лібкнехт, Карл 304
 Лівобережжя (Лівобережна Україна) 16, 17, 101, 108, 139, 140, 145, 146, 151, 153, 173, 210, 371

- лівонські лицарі 87
 ліповани, див. також старовіри 210
 Лісовська, Настя див. Роксоляна (Настя Лісовська)
 лісостеп 39, 40
 Лобода, Григорій 121
 Ловать, ріка 50
 Лондон 378
 Лубенська угода 166
 Луганськ (Ворошиловград) 370, 371
 Луганська (Ворошиловградська) область 388
 лужицька культура 40
 Луцьк 307, 326, 351
 Луцька (Луцько-Острозька) єпархія 83, 107, 112, 174
 Любарт Гедимінович, князь 83
 Любеч 60, 79
 Люблін 95
 Люблінська унія 94–96
 Люблінщина (Люблінська губернія, Люблінське воеводство) 188, 325, 373
 Люксембург, Роза 304
 Львів (Лемберг) 17, 80–82, 109, 132, 182, 227, 229, 231, 232, 235, 236, 238, 240, 241, 249–252, 275–277, 279, 326, 328, 350–353, 361, 373, 384, 392
 Львівська (Галицько-Львівська) єпархія 80, 83, 108, 110, 112, 174, 238
 Львівська наукова бібліотека ім. Василя Стефаника 236
 Львівське (Успенське) ставропігійне братство 109, 110, 174
 Львівський університет (Університет Яна Казимира) 226, 237, 240, 326, 328, 352
 Львівської Успенської церкви братія 110
 Льодомерія (Володимирія) див. Волинь
- Магдебурзьке право 189
 мадяри 33, 49, 229, 231, 383 див. також уторці мадяризація 245, 250
 масток 99, 101, 102, 131, 134, 155, 170, 173–175, 210, 212, 218, 219, 259, 267, 311, 327, 352
 Мазепа, Іван, гетьман 151–153, 154
 Майданек 365
 македонська мова 39
 Максимович, Михайло 207, 209
 Мала Азія 27
 Мала Скитія 28
 Мала Хортиця 125, 126
- Малевич, Казимир 211, 220
 малороси 209
 Малоросійська колегія 155, 170
 Малоросійське генерал-губернаторство 189, 190
 Малоросія 212
 Манджурія (Манчжурія) 69
 Манітоба 15
 Марамарош, комітат 334
 Мараморощина 23, 333, 334
 Марголін (Марголін), Арнольд 283
 Марійський палац 155, 156
 Маріюполь (Маріюпіль, Маріуполь, Жданов) 21, 169, 170, 305, 306
 Марія Тереза, імператриця 181
 Маркс, Карл 202, 311
 марксизм-ленінізм 311
 Мархлевський, Юліян 304
 Масарик, Томаш 262, 280, 336, 337
 «Маслосоюз», крайовий молочарський союз 326
 Матейко, Ян 94
 Махно, Нестор 267, 268, 272
 Мгарський монастир 108
 Мегара 27
 Мегмет II, султан 116
 Мельник, Андрій 354, 355
 мельниківці див. Організація українських націоналістів
 меноніти 170, 215, 217, 267, 299, 300, 304, 317, 364, 365
 меншовики див. Російська соціал-демократична робітничка партія (меншовиків)
 Методій, святий 34, 43, 44, 58
 Микитин Ріг 126
 Миколаїв 21, 170, 195, 197–199, 211
 Мікешин, Михайло 187
 Мілет 27
 Міллі Фірка див. Кримськотатарська національна партія
 Міндовг, князь литовський 87
 Мінська губернія 188, 261, 323
 Мірський, Дмитрій 212
 Могила, Петро 111, 112
 Могилів-Подільський 197, 213
 Молдавія 108, 110, 111, 119, 121, 133, 143, 170, 183, 354, 382 див. також Бесарабія
 Молдавська Автономна Соціалістична Радянська Республіка 291, 301, 306, 307, 354 див. також Бесарабія

- Молдавська Радянська Соціалістична Республіка 380, 383
Молдова 21–23
молдовани 22, 108, 120, 205, 291, 299–301, 306, 307, 317, 333, 382, 383, 393
Молдовська демократична республіка 333
Молотов, Вячеслав 349
Молотова-Рибентропа, пакт 349–351
монголи 69, 70, 73, 74, 80, 81
Монголія (Монгольська імперія) 69, 73, 115
монгольська навала 75, 83, 159
Монгольський мир (Pax Mongolica) 69, 73–75, 81
Монкастро (Аккерман) див. Білгород-Дністровський
Моравія 44, 232, 344, 346
Москва 95, 107, 137, 143–148, 151, 152, 159, 165, 187, 198, 210, 266, 287, 293, 302, 313, 334, 351, 384, 387, 392
Московський патріярх 190
Московщина (Московія, Велике князівство Московське, Московське царство) 73, 95, 96, 107, 110, 111, 115, 119, 128, 140, 143–145, 147, 148, 151, 152, 159, 161
Мотронинський монастир 176
Мстислав I Володимирович, великий князь Київський 63
Мстиславська єпархія 112, 191
Музей єврейської культури 303
Мукачеве 231, 338, 345, 378, 380
Мурома-Рязанське князівство 66, 69
Мюнхенська угода 344, 350
- Надазов'я (Приазов'я, Північне Надазов'я) 22, 27–30, 69, 116, 169, 170, 208, 220, 222, 304–306,
Надчорномор'я (Причорномор'я, також Північне Надчорномор'я) 21, 22, 27–30, 42, 74, 75, 96, 116, 165, 208, 215, 220, 222, 270, 304, 333
Наддніпрянщина (Наддніпрянська Україна) 187–191, 195, 196, 198, 199, 202, 205, 209–215, 217–219, 225, 253, 257–262, 265–267, 268, 270, 272, 275, 278, 279, 293 див. також Подніпров'я
Наливайко, Северин 121
Наполеон I Бонапарт, французький імператор 226, 235
Наполеонівські війни 215, 225
- Народний збір Західної України 350, 351
Народний Рух 392
Наукове товариство ім. Т. Шевченка 240, 241, 352
нацистська Німеччина див. Великонімецьчина
нацисти (Націонал-соціалістична німецька робоча партія) 343
Неаполь 29
Неман див. Німан
неоліт 27
Нестор, літописець 58
Нечай, Данило 132
Нижня Австрія 232
Нікон, патріярх 143
Нідерле, Любор 40
Ніколай II, російський імператор 251, 252
Німан (Неман), ріка 87
Німецька імперія 217, 249, 260–262, 283 див. також Німеччина
німецька мова 215–217, 305
Німеччина (Західна Німеччина, Федеративна Республіка Німеччина) 15, 217, 364, 378, 380, 392 див. також Великонімецьчина, Німецька імперія, Східна Німеччина
німці (в Україні) 22, 205, 215–217, 228, 229, 243, 300, 301, 305, 365, 383
Нова економічна політика, НЕП 312, 313, 319
Нова Січ 127, 166, 167, 168
Новгород (Великий) 50, 73, 75 див. також Городище
Новгород-Сіверське князівство 66, 70, 88
Новгород-Сіверський 88, 95, 108, 170
Новгород-Сіверський монастир 108
Новгородська єпархія 58
Новгородське князівство 57, 66
«нове кріпацтво» див. друге закріпачення селян
Новий Сарай 73
новогрецька (грецька) мова 305, 306 див. також румейська мова, урумська мова
Новоградок 89, 107, 112
Новомиргород 167
Новоросія 167–169, 170, 188, 190, 195
Новоросійсько-Бесарабське генерал-губернаторство див. Новоросія
Новосербія 167, 169
Новослобідський полк 167, 169
ногаї (ногайські татари, ногайці) 116–119, 121, 145, 169, 220 див. також Буджацька

- орда, Джамбойлуцька орда, Єдикульська орда, Єдисанська орда, Кубанська орда
 Ноель Ле Міре, Ніколя 181
 номенклатура 387
 Нью-Мексико, штат 15
- Область Війська Донського 188, 285
 Одер, ріка 41
 Одеса 21, 189, 196–199, 205, 211, 213, 214, 222, 270, 303, 305, 306, 360, 372, 389
 Одещина (Одеська область) 222, 293 див. також Таврійська губернія
 Олег (Гельгі), новгородський і київський князь 55
 Оксамитові революції 1989–1990 років 391, 396
 Олександрівськ див. Запоріжжя
 Олешки 127
 Ольвія 27
 Ольга (Гельга), київська княгиня 55
 Ольгерд, великий князь Литовський 86, 91
 оногури (оногури) 33
 опришки 174, 175
 Організація Об'єднаних Націй, ООН 378
 Організація українських націоналістів, ОУН (бандерівці, ОУН(б), мельниківці, ОУН(м)) 328, 329, 346, 354, 355, 361, 362, 369, 373
 ортодоксальні юдеї див. юдеї
 Освенцим див. Авшвіц
 осадники 323, 327
 османи див. турки (османи)
 Османська імперія (Туреччина) 116, 118, 121, 127, 143–147, 151, 165–170, 183, 187, 195, 220, 225, 249, 283, 300
 Осолінеум, бібліотека і дослідний центр 236
 Остапчук, Віктор 11
 остарбайтери 364, 380
 Острог 101, 109
 Острогозьк 160
 Острозька академія 109
 Острозька біблія 108
 Острозька єпархія див. Луцька (Луцько-Острозька) єпархія
 Острозький, Костянтин, кн. 102, 103, 109, 110
 Острозькі, князі, родина 101–103, 108
 Острянин, Яків 121
 Отто, Гаролд 11
 Охтирка 160
- Павлюк-Бут, Павло 121
 Падеревський, Ігнаці Ян 220, 278
 палеоліт 27
 Палестина 215, 327, 339
 Панейко, Василь 283
 Панонія 41
 Пантикапей див. Керч (Пантикапей, Черчіо)
 пантюркізм 221
 Папа Римський див. Ватикан
 Париж 59, 278, 283
 Паризька мирна конференція 277, 278, 283, 284, 334, 343
 парламентська демократія 396
 Педагогічний музей (у Києві) 257
 Пенківська культура 42
 Первомайський (Ілля Гуревич), Леонід 304
 Перекоп 116, 198
 Перемиська (Перемисько-Самбірська) єпархія 83, 107, 108, 112, 174
 Перемишль 44, 251, 252, 326, 373
 переписи населення 21, 22, 205, 229, 316, 325
 Пересічень 44
 перестройка (перебудова) 390, 391
 Переяслав 58, 64, 137, 138, 144, 213
 Переяславська єпархія 58
 Переяславська угода 143, 144, 154
 Переяславщина (Переяславське князівство) 57–59, 64, 70, 88, 96, 159, 213
 перси 35
 Персія 69, 73
 Перша світова війна 187, 199, 202, 209, 215, 217, 226, 242, 249, 257, 258, 262, 275, 283, 286, 287, 300, 305, 312, 313, 323, 326, 333, 334, 338, 377, 379, 383
 Петербург див. Санкт-Петербург
 Петлюра, Симон 259, 265, 267, 268, 270–272, 278, 279
 Петроград див. Санкт-Петербург (Петербург, Петроград, Ленінград)
 Петроградська рада робітничих і солдатських депутатів 257
 Петрушевич, Євген 275, 278, 279
 печеніги 55, 57, 64, 65, 69
 Печерська лавра див. Києво-Печерська лавра 108
 Печерський монастир див. Києво-Печерський монастир 190
 П'ємонт 236, 346

- Пимоненко, Микола 206
 Південна Америка 23
 Південна Європа 47
 Південний Буг, ріка 16, 27, 42, 43, 49, 167, 169, 170, 306, 307, 360
 Південноукраїнська АЕС 388
 Північна Америка 49, 213, 346
 Північна війна див. Велика Північна війна
 Північна Європа 49
 Північне Надазов'я див. Надазов'я
 Північне Надчорномор'я див. Надчорномор'я
 Підкарпатська Русь див. Закарпаття
 Підкарпаття див. Закарпаття
 Піза 74
 Пілсудський, Юзеф 271
 Плохій, Сергій 11
 «Повість минулих літ» («Початковий літопис») 58
 погроми 132, 214, 215, 266, 299, 302
 поділи Польщі 182, 183, 187, 188
 Поділля (Подільська губернія, область, Подільське воеводство) 21, 88, 94–96, 100, 109, 118, 132, 146, 176, 177, 182, 183, 188, 190, 198, 206, 213, 214, 217, 222, 259, 260, 266, 268, 271, 285, 302, 315 див. також Брацлавщина, Вінницька область
 Подільська єпархія 89, 191
 Подніпров'я 29, 33, 40, 41, 43, 55, 96, 314, 364, 388 див. також Наддніпрянина
 Покуття 174
 Полісся 21–23, 285, 323, 351, 362, 369
 Поліська Січ 369
 поліщуки 23, 323
 половці (кипчаки, кумани) 57, 65, 66, 69, 70, 73 див. також Кипчацький каганат
 полонізація 217, 308
 Полоцьк 95, 192
 Полоцька єпархія 58, 112
 Полоцьке князівство, 57, 87
 Полтава 153, 189, 195, 206, 268, 371
 Полтавська битва 153, 154
 Полтавська єпархія 191
 Полтавщина (Полтавська губернія, область) 21, 188, 190, 196, 205, 206, 260, 268, 285
 польська мова 39, 103, 217, 300, 304, 326
 поляки 11, 22, 93, 121, 122, 132, 133, 174, 177, 182, 183, 205, 206, 217–220, 228–230, 235–238, 240, 241, 243, 250, 276, 278, 279, 299–301, 304, 317, 318, 325, 326, 346, 352, 353, 372–374, 380, 383, 393
 поляни 32, 35, 43, 44
 Польська національна фундація 236
 Польське генерал-губернаторство див. Генеральна губернія
 Польське історичне товариство 236
 Польський коридор 349
 Польсько-радянська війна 323
 Польсько-українська війна 324
 Польсько-Литовська держава див. Річ Посполита
 Польща 21, 23, 41, 70, 80–83, 87, 89, 93–96, 99, 102, 104, 107, 109, 112, 121, 131, 132, 144–147, 151, 152, 167, 173, 177, 181, 182, 188, 192, 206, 225, 235, 238, 260, 265, 266, 271, 272, 278, 279, 284, 285, 287, 288, 296, 304, 323–326, 328, 329, 335, 343, 346, 349–353, 355, 364, 378, 380–383, 391 див. також Річ Посполита
 Помаранчева революція 395, 396
 Понтійський басейн 16
 Попович, Омелян 279
 пореформена доба 199, 207
 пороги дніпровські 120, 125
 Постишев, Павел 317
 Потоп (у Речі Посполитій, період) 144, 173
 Потоцький, Францішек Салезій 177
 Потоцькі, родина 174
 Потьомкін, Грігорій 168–170
 Почаївський монастир 107, 108
 «Початковий літопис» див. «Повість минулих літ»
 прабатьківщина слов'ян 41
 Правобережжя (Правобережна Україна) 16, 17, 139, 145, 146, 152, 167, 173–176, 182, 190, 192, 206, 207, 214, 217–219, 278, 371
 Православ'я (православне християнство, православна церква) 58, 75, 82, 89, 107–112, 122, 133, 143, 144, 148, 175–177, 191, 192, 210, 242, 244, 250, 251, 323, 324, 338, 382–384
 Прага 339
 Пратулін 191
 президентські вибори в Україні 392, 395, 396
 Прибильчі 242
 Придністров'я див. Бесарабія
 Прип'ять, ріка 16, 41, 43
 Прогній 166
 Прокопович, Теофан 147, 191

- Прокоф'єв, Сергей 211
 «Просвіта», товариство 362
 Проскурів 213, 269, 302, 304
 протестанти 109, 143, 148, 170, 215, 257 див.
 також Реформація
 Протовча, ріка 166
 Прусія 148, 181–183, 238, 349, 351
 Прут, ріка 42, 43, 82
 Пряшівщина 226, 275, 280, 336, 380
 Пугачов, Ємельян 168
 пуста (puszta) 70
 Путивль 292
 Пшеворська культура 42
 п'ятирічки 313–315, 318, 364, 382, 387
 Пьотр I, російський імператор 151–155, 191
 П'ясти, династія 83
- Рабинович, Шломо див. Шолом-Алейхем
 Рада в Любечі 79
 Рада панів 89
 Ради робітничих і солдатських депутатів
 (ради депутатів трудящих) 257, 258–261,
 286, 293, 301, 302, 304–307, 318
 Радзивилівський літопис 35, 43, 50, 63, 65
 Радянська армія 370, 371, 373 див. також
 Червона армія
 Радянська Білорусь див. Білоруська Ра-
 дянська Соціалістична Республіка (Біло-
 руська ССР, Білоруська РСР)
 Радянська Росія див. Російська Радянська
 Федеративна Соціалістична Республіка
 (Російська СФРР, Російська РФСР)
 Радянська Україна див. Українська Радян-
 ська Соціалістична Республіка (УРСР,
 УСРР, Українська СРР, Українська РСР)
 «Радянський голос», газета 304
 Радянський Союз див. Союз Радянських
 Соціалістичних Республік, СРСР
 Райхскомісаріят Україна 361–363, 365, 366
 Раковський, Християн 266
 Растрелі, Бартоломео 155, 156
 Рафе, Дені Огюст Марі 221
 Ревай, Юліян 343
 Революційна партія України 202
 революція 1848 року 240, 244, 246
 реєстрові козаки див. козаки реєстрові
 Репін, Ілля 165, 211
 референдум щодо незалежності України
 1991 р. 392, 393
 Реформація 103, 109 див. також протес-
 танти
- реформи 156, 161, 183, 189, 191, 198, 238,
 327, 339, 390, 394, 396
 Ржегорж, Франтішек 228, 230
 Рибаків, Борис 41
 Рибентроп, Йоахім фон 349–351
 Рим 82, 104, 109, 110, 242
 Римо-католицька церква (римо-католики,
 католики) 103, 107, 109, 174, 176, 177, 217,
 218, 238, 250, 304, 352 див. також Ватикан
 Римська імперія 29, 30, 42, 58
 Римський престол див. Ватикан
 Рівне 213, 266, 326, 362
 Рівненська АЕС 388
 «Рідна школа», педагогічне товариство
 327, 328
 Річ Посполита (Польсько-Литовська дер-
 жава) 18, 95, 96, 99, 101–103, 107, 109–112,
 118, 120–122, 128, 131–133, 137, 138, 140,
 143–147, 160, 173, 176, 181–183, 188, 192,
 195, 213, 217, 325 див. також Польща
 Рогатин 117, 327
 розкуркулення 316
 Розумовський, Кирило, гетьман 154, 155,
 170
 Роксоляна (Настя Лісовська) 117, 118
 Роман-Кош 15
 Романовичі, династія 80, 83
 роми (цигани) 22, 338
 Ромни 195
 Росава, ріка 138
 Російська імперія 18, 22, 127, 148, 154–156,
 159, 161, 162, 165, 166, 168–170, 173, 176,
 177, 181–183, 187, 188, 190, 192, 195–198,
 205, 211–215, 217, 218, 220–222, 225, 226,
 253, 257, 258, 268, 270, 272, 275, 285, 291,
 303, 311, 313, 323–333, 377 див. також
 Московщина, Росія
 російська мова 21, 39, 192, 300, 301, 303, 389
 Російська православна церква 146–148,
 190, 191, 192, 319, 320, 383, 384
 Російська Радянська Федеративна Соці-
 ялістична Республіка, РРФСР, РСФРР
 261, 266, 271, 278, 285–288, 292, 300, 307,
 311, 333, 382, 383 див. також Росія
 Російська соціал-демократична робітнича
 партія (більшовиків), РСДРП(б) (біль-
 шовики) 212, 257–260, 266, 267, 269, 270,
 286, 291, 293, 300, 302, 311, 319
 Російська соціал-демократична робітнича
 партія (меншовиків) 202
 російсько-турецька війна 183

- Росія 21–24, 53, 75, 81, 111, 173, 175, 176, 181–183, 185, 192, 195, 198, 199, 212, 238, 246, 249, 251, 252, 258–262, 266, 268–272, 278, 285, 286, 292, 305, 312, 316, 377, 396 див. також Московщина, Російська імперія, Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
- росіяни 22, 108, 168, 192, 205, 210–212, 238, 249, 250, 252, 262, 293, 299–301, 307, 324, 337, 381, 383, 393, 394
- Ростислав Володимирович, володимироволинський князь 79
- Ростиславичі, династія 79, 80
- Ростов 49
- Ростово-Суздальське князівство див. Володимиро-Суздальське князівство
- Ростовська єпархія 58
- Ростовська область 22, 23
- Ростовцев, Міхаїл 211
- Рось, ріка 16, 33, 43, 64, 65, 70, 87, 88, 160, 175, 176
- Рот, Йозеф 303
- Рузвелт, Франклін Делано 377, 379
- Руїна (період) 144, 146, 151, 160
- румеї 305 див. також греки
- румейська (тавро-румейська) мова 305
- румуні 22, 108, 120, 205, 222, 229, 242, 243, 291, 333, 335, 360, 381, 383, 393
- румунізація 335, 360
- Румунія 21–23, 168, 280, 284, 287, 288, 291, 305, 333–335, 339, 343, 353, 359, 360, 362, 365, 378, 380, 383, 391
- Румунська головна рада Буковини 334
- Румунська народна рада 279
- Румунська православна церква 335
- Румянцев, Пьотр 170
- Русанова, Ірена 41
- русини 23, 103, 229, 237, 238, 240–242, 244, 245, 250, 251, 280, 288, 324, 334, 380 див. також лемки, карпаторусини
- русинофіли 337, 338, 345
- русинська мова 39, 337, 360
- Руслана (Лижичко) 395
- русофіли 242, 250–252, 337, 338, 345
- руська канцелярська мова див. руська мова
- Руська Країна 280
- Руська митрополія 107
- руська мова 88, 89, 237–239
- «Руська Правда», кодекс законів 58, 63, 89
- Руська Трійця 238
- Руське воєводство див. Галичина
- Руське королівство див. Галицько-Волинська держава
- Рьоріх, Ніколай 48
- Рюрик 88, 95
- Рюриковичі, династія 89, 95
- Рязань 70
- Сагайдачний, Петро 122
- Сакович, Касіян 139
- Самарська паланка 166
- Самбірська єпархія див. Перемиська (Перемисько-Самбірська) єпархія
- Самватас див. Київ
- Самокиш, Микола 159
- Сандович, о. Максим 250
- Сандомирське воєводство 182, 225
- Санкт-Петербург (Петербург, Петроград, Ленінград) 161, 168, 198, 257, 258, 260, 261
- Санліс 59
- Сарацинський Шлях 49
- Саркел 33, 34, 64
- сармати 29, 30, 42, 69, 73
- Сату Маре 339
- Свейнальд див. Святослав (Свейнальд) Ігоревич
- Світлична, Надія 388
- Світличний, Іван 388
- Святого Андрія церква у Києві 156
- Святої Анни костел у Львові 384
- Святого Олександра костел у Києві 218
- Святого Вінсента (Сен-Венсан) абатство, церква у Санлісі 59
- Святого Онуфрія монастир у Львові 108
- Святого Успення церква у Львові 109
- Святого Юра собор у Львові 236
- Святомиколаївська церква у Харкові 319
- Святослав (Свейнальд) Ігоревич, київський князь 55, 57
- Священний Синод Російської православної церкви 146, 147, 191
- Севастополь 21, 30, 169, 286, 372
- Севрський договір 343
- Седлецька губернія 188
- Сейдамет, Джафер 287
- Семашко, Йосиф 192
- Сен-Жерменський договір 283, 284, 334, 336, 343
- серби 167
- Сербія 23
- сербська мова 39

- Середземне море 47, 74
 Середземномор'я 99
 Середня Азія див. Центральна (Середня)
 Азія
 Серет, ріка 226, 252
 «Серп» («Sierp»), газета 304
 сефарди 214 див. також євреї
 Сибір 69, 199, 202, 381
 Сивокінь, Григорій 388
 Сигтуна 47, 50
 Силезія (Шльонск) 23
 Симферополь (Ак-Мечеть) 308, 393
 Синьоводська битва 88
 Синод див. Священний Синод Російської
 православної церкви
 «Синопис Київський» 148
 Сінюха, ріка 167
 система оренди 102, 174
 сіверяни 35, 43, 44
 сіоністи 215, 327, 339
 Січ (Запорозька) 121, 125–128, 165–168, 215
 Січові Стрільці див. Українські січові
 стрільці
 Скандинавія 44, 47, 48, 53
 Скит Манявський, монастир 108
 скити 28–30, 41, 69, 73
 Скитський мир (Pax Scythica) 29
 склавіни (склавини) 42
 Сковорода, Григорій 161, 162
 Скоропадський, Іван, гетьман Війська За-
 порозького 154
 Скоропадський, Павло гетьман України
 261, 262
 Скрипник, Микола 202, 291, 295
 слобідські козаки див. козаки слобідські
 Слобідсько-Українська губернія див. Сло-
 божанщина
 Слободзія 168
 Слобожанщина (Слобідська Україна, Сло-
 бідсько-Українська губернія) 21, 22, 154,
 156, 159, 160–162, 165, 167, 188, 206
 словаки 229, 346, 380, 383
 Словацький, Юліуш 219
 Словацьчина 21, 23, 44, 280, 336, 337, 345
 словацька мова 39
 словенська мова 39
 «Слово о полку Ігоревім», поема 65
 Слов'яносербія 167, 169
 слов'янські мови 21, 39
 Смоленськ 50, 95, 112, 146
 Смоленська єпархія 112
 Смоленське князівство 57
 смуга осілости 213
 Собеський, Ян див. Ян III Собеський
 Собібор 365
 Соборна Україна 265 див. також Україн-
 ська народна республіка, Західно-Укра-
 їнська народна республіка
 Сокаль 327
 Солдая див. Судак
 Солоха 30
 Солхат див. Старий Крим
 Софійський майдан у Києві 187
 Софійський собор у Києві (Софія Київ-
 ська) 55, 56, 152
 соціал-демократи (есдеки) 202 див. також
 Російська соціал-демократична партія
 (більшовиків), Російська соціал-демо-
 кратична партія (меншовиків)
 соціалісти-революціонери (есери, Партія
 соціалістів-революціонерів) 202
 Союз Радянських Соціалістичних Респу-
 блік, СРСР (Радянський Союз) 18, 287,
 291, 293, 303, 313–316, 318, 319, 334, 336,
 349–351, 353, 355, 359–361, 364, 369, 374,
 377, 379–381, 384, 387, 390–394
 Союз хліборобів-власників 261, 262
 Спілка визволення України, СВУ 318
 спартаківці (Союз Спартака) 304
 Сполучені Штати Америки, США 23, 24,
 214, 231, 249, 270, 280, 283, 284, 328, 377,
 380, 395
 Срезневський, Ізмаїл 212
 Ставропігійне братство див. Львівське
 (Успенське) ставропігійне братство
 Ставропілля 188
 Стадіон, Франц 237, 240
 Сталін, Іосіф 293, 295, 296, 302, 313, 316,
 317, 349, 351, 353, 377–381, 384
 Сталінградська битва 370
 Сталіндорфська округа 302
 Сталіно 306, 312, 371 див. також Донецьк,
 Юзівка
 Сталінська область див. Донецька (Ста-
 лінська) область
 Стамбул див. Константинополь
 Станіславів (Станіслав, Івано-Франківськ)
 277, 326
 Станіслав II Понятовський, король Поль-
 щі 173
 Стара Ладога 49, 50
 Стара Січ 126, 153, 166

- Старий Крим (Ескі Керим, Крим, Солхат) 74, 115
- Старий Сарай 73
- старовіри 210
- Стародуб 95, 146, 210
- старорусини 241, 250, 324
- старослов'янська мова 43, 44
- степ 15, 17, 27, 28, 30, 33, 42, 49, 57, 64, 65, 69, 70, 73, 88, 116–118, 147, 159, 167, 169, 170, 174, 187, 206, 210, 215, 267, 272, 301, 302, 304, 305, 364, 371 див. також лісостеп
- Стокгольм 47
- Стрий 324
- Стус, Василь 388
- Сугров 65
- Судак (Солдая) 74, 75
- Суздаль 70
- Сулейман I Пишний, султан 117, 118
- Сулима, Іван 121
- Сумщина 371
- Східна Галичина див. Галичина
- Східна Європа 47, 50, 69, 70, 73, 81, 82, 87, 88, 96, 116, 131, 153, 154, 173, 199, 213, 214, 278, 338, 343, 353
- Східна Малопольща 325
- Східна Німеччина 391 див. також Німеччина
- Східна Прусія 349, 351
- Східна Римська імперія див. Візантійська імперія
- східне християнство 384 див. також православ'я
- Східний інститут у Криму 308
- східний фронт (Друга світова війна) 362
- східний фронт (Перша світова війна) 252, 253
- східні слов'яни 21, 23, 35, 39, 43, 44, 50, 53, 55, 57, 75, 209, 238, 241, 244, 250, 251, 307, 323, 324, 334, 335, 337–339, 360
- Сян, ріка 17, 23, 99, 228, 324, 351, 352, 354, 373, 379, 382
- Таврида див. Крим
- Таврійська губернія, 188, 190, 205, 210, 215, 260, 285 див. також Одещина (Одеська область)
- Таврійська єпархія 191
- Таганрог 285
- Таджикистан 23
- Талмуд 214
- Таманський півострів 28
- Таматарха див. Тмуторохан
- Тамерлан (Тимур), емір 115
- Тана див. Азов
- татари 22, 69, 70, 73, 74, 116, 117–121, 125, 220, 221, 299, 305, 307, 383 див. також Золота Орда, кримські татари, ногаї
- татаризація 307, 308, 318
- Твер 70, 73
- Тевтонський орден 70, 87
- Теодосія див. Кафа
- «Терджиман», газета 221
- Тернопіль (Тарнополь) 277, 326
- тиверці 43
- Тимошенко, Юлія 395, 396
- Тимчасовий робітничо-селянський уряд України 266
- Тимчасовий уряд (Росії) 258, 259
- Тиса, ріка 70, 231, 334
- Тихий океан 69
- Тичина, Павло 294
- Тмуторохан (Тмутаракань, Таматарха, Гермонаса, Самкерц,) 34
- Товст 29
- торки 55, 57, 65
- Торонтський університет 4, 11, 12
- Трансністрія 360, 362, 365, 372
- Трахтемирів 120
- Треблінка 365
- Третій Всеукраїнський військовий з'їзд 259
- Третій Райх див. Великонімеччина
- Тріянонський договір 336, 343
- Троцький (Бронштейн), Лев 202, 316
- Тульчин 174
- Туптало, Димитрій (Данило) див. Димитрій Ростовський
- Турівська (Турово-Пінська) єпархія 83, 112
- Турівське (Турово-Пінське) князівство 66, 87
- турки (османи) 116, 120, 121, 168, 170
- Туркменістан 23
- тюрки 69, 73
- Угорське королівство див. Угорщина
- угорці 22, 80, 229, 231, 338, 339, 344, 346, 383, 393 див. також мадяри
- Угорщина 21, 23, 59, 70, 79– 83, 89, 183, 226, 227, 229, 232, 244– 246, 249, 250, 284, 336, 338, 343, 344–346, 359, 360, 378, 391
- угро-русини див. карпаторусини

- Ужгород 231, 280, 284, 336, 345, 380
 Узбекистан 23, 24
 Україна (як незалежна держава в кордонах 1991 р.) 11, 15–18, 21–24, 27, 29, 33, 39, 42, 44, 53, 64, 81, 96, 107, 111, 147, 155, 229, 280, 291, 377, 378, 387, 392–396
 Україна (як термін на означення певної території) 96
 українізація 262, 292, 294–296, 301, 303, 308, 318, 319, 352, 353, 383
 Українка (Лариса Косач-Квітка), Леся 209, 210
 українофіли 250, 252, 337, 338, 345, 346
 Українська автокефальна православна церква 320, 354, 362, 384, 392
 Українська автономістська православна церква 384
 Українська академія мистецтв 262
 Українська Академія наук, УАН 262,
 Українська військова організація, УВО 328, 329
 Українська галицька армія, УГА 268, 270, 278–279
 Українська Головна Визвольна Рада, УГВР 369
 Українська держава 1918 року див. Гетьманат (Українська держава)
 Українська католицька церква див. Греко-католицька церква
 Українська комуністична партія (більшовиків) див. Комуністична партія більшовиків України, КП(б)У
 Українська лінія 161
 українська мова 21, 39, 192, 207, 209, 239, 240, 296, 300, 301, 345
 Українська Народна Рада 279
 Українська Народна Республіка, УНР 259–262, 264–271, 277, 283, 300
 Українська національна партія на Буковині 335
 Українська національна рада 362
 Українська повстанська армія, УПА 369, 370, 372–374, 381
 Українська рада народного господарства 387
 Українська Радянська Соціалістична Республіка, Українська Соціалістична Радянська Республіка (Українська РСР, УРСР, Українська СРР, УСРР) 23, 265, 266, 285, 287, 291, 312, 318, 350, 351, 354, 355, 359, 362, 363, 365, 373, 378, 380, 382–384, 387, 388, 392
 Українська революція 258
 Українська Центральна Рада див. Центральна Рада
 Український крайовий комітет у Чернівцях 279
 Українське національне відродження 208, 238, 244, 246
 Український національний союз 262
 українські діалекти 21, 22
 Українські січові стрільці, УСС (Легіон українських січових стрільців, уссеси) 253, 261, 276, 279, 329
 українці 11, 21–24, 43, 96, 99, 120, 133, 177, 182, 188, 192, 199, 202, 205, 206, 209, 210, 226–229, 231, 238, 246, 249, 253, 262, 275, 279, 284, 288, 296, 300, 307, 316, 318, 324, 325, 327, 328, 333–335, 337, 338, 353, 364, 374, 380–383, 392–394
 уличі 43, 44
 Улоф Шетконунг, король Швеції 59
 Умань 177
 універсали (гетьманські) 138
 універсали Центральної Ради див. IV Універсал
 Університет Вікторії (Канада) 11
 Університет Яна Казимира див. Львівський університет
 Унівський монастир 108
 Унійна («Унійтська») церква див. Греко-католицька (Унійна, Українська католицька) церква
 «уніяти» див. Греко-католицька (Унійна, Українська католицька) церква
 УНР див. Українська Народна Республіка
 УПА див. Українська повстанська армія
 урбанізація 199, 388
 Урочище 390
 уруми (греко-татари) 305 див. також греки
 урумська (греко-татарська) мова 305
 Усеросійські установчі збори 258
 Успенська церква у Києві див. Десятинна (Успіння Богородиці) церква
 Успенське братство див. Львівське (Успенське) ставропігійне братство
 Успенський собор у Галичі 80
 Успенський собор у Львові 109
 Установчі збори 1917 р. див. Усеросійські установчі збори
 Фасмер, Макс 41
 Федорович (Федоров), Іван 108, 110

- Федорович, Тарас 121
 Федькович, Осип Юрій 242, 244
 Фельштинська єврейська сільська рада 302
 Фенцик, Степан 343
 Феодосія див. Кафа
 Фінська затока 47, 49, 50
 Фігільов, Микола див. Хвильовий, Микола
 Флорінський, Тимофій 211
 Фльондор, Янку 279
 Фонд Українських Студій 11
 Франк, Ганс 361
 франки 34
 Франко, Іван 241, 352
 Франкська імперія 47
 Франц Йосиф I, імператор 246
 Франція 59, 235, 249, 270, 283, 328, 343, 344, 350, 351
 Француз, Карл Еміль 242
 Фридрих II Великий, король Пруссії 181, 182
- Харків 159, 161, 162, 195, 198, 199, 201, 209, 211, 260, 272, 285, 295, 303, 318, 319, 371, 389
 Харківська єпархія 191
 Харківська рада робітничих і солдатських депутатів 260
 Харківський колегіум, семінарія 160, 162
 Харківський полк 160
 Харківський університет 162
 Харківщина (Харківська губернія, область) 188, 190, 205, 206, 211, 213, 260, 268, 285, 293, 372
 хаїди 177, 338 див. також юдеї
 Хвильовий (Фігільов), Микола 293, 294, 302
 Хелмно 365
 Херсон 168, 170, 197
 Херсонська єпархія 191
 Херсонщина (Херсонська губернія, область) 188, 190, 205, 206, 210, 215, 222, 260, 285, 302
 Херсонес 27, 30, 34
 Хмельницький див. Проскурів
 Хмельницький, Богдан, гетьман 131–134, 137, 139, 140, 143, 144, 147, 151, 160, 165, 187
 хозари 33–35, 49, 64, 69, 73
 Хозарський каганат (Хозарія) 33, 34, 43, 44, 47, 48, 49, 57
- Хозарський мир (Рах Chazarica) 34
 Холм 191, 326
 Холмщина 21, 23, 83, 285, 323, 326, 354, 373, 382
 Холмська (Холмсько-Люблінська) єпархія 83, 112, 191
 Хорватія 23
 хорватська мова 39
 Хорив, легендарний князь 42
 Хортиця 125, 126, 215, 216
 Хотинська битва 121, 122
 Хрещатик, вулиця 271
 Хрущов, Нікіта 350
 Хуст 345, 346
- цадики 338
 Цві, Шабтай (Сабатай) див. Шабтай Цві (Сабатай Цеві)
 Целян, Пауль 303
 Центральна (Середня) Азія 24, 49, 69, 73, 74, 199, 318, 381
 Центральна Європа 17, 43, 73, 79, 82, 146, 170, 198, 199, 328, 338, 343, 346, 380, 396
 Центральна польська бібліотека у Києві 304
 Центральна Рада 257–259, 261, 262, 296, 299, 300
 Центральна Руська Народна Рада 280, 284
 Центральний виконавчий комітет Радянської України (Всеукраїнський центральний виконавчий комітет, ВУЦВК) 260, 261
 Центральний клуб польських трудящих у Києві 304
 Центральні держави 249, 261, 283 див. також Центральна Європа
 церковна унія 82, 104, 109, 110 див. також Берестейська унія
 церковнослов'янська мова 44, 58, 89, 192
 Цецора 121, 131
 цигани див. роми
- Чайка, запорожець 212
 Чайковський, Міхал 219
 Чайковський, Петро Ілліч (Пьотр Львіч) 212
 Челебі-Джиган, Номан 287
 Червона армія (червоні) 261, 265, 266, 268, 270, 271, 272, 287, 299, 300, 351, 353, 366, 370, 371, 380, 381 див. також Радянська армія

- Черкаси 119, 128, 131, 197
черкаси (козаки) див. козаки городові
Черкащина (Черкаська область) 364
Чернівці 229, 242–245, 279, 280, 283, 334,
335, 353, 372
Чернівецька конференція з мови їдиш
1908 р. 242
Чернівецький міф (Czernowitz-Mythos) 242
Чернівецький університет 244, 335
Чернігів 44, 58, 70, 95, 96, 371
Чернігівська єпархія 58, 107, 191
Чернігівщина (Чернігівська губернія, об-
ласть, Чернігівське воєводство, князів-
ство) 21, 57, 58, 66, 70, 88, 96, 134, 137, 170,
188, 190, 205, 210, 260, 268, 285, 293
Черняхівська культура 42
Черчил, Вінстон 377, 379
Черчіо див. Керчь (Пантикапей, Черчіо)
чеська мова 39
IV Універсал 261
чехи 205, 222, 228, 229, 262, 299, 301, 306,
307, 338, 380, 383
Чехія 23, 41, 44, 232, 344, 346
Чехословацьчина 262, 280, 284, 287, 288,
334–339, 343–346, 349, 350, 360, 378, 380,
381, 383, 391
Чехословацький військовий легіон 262
Чигирин 119, 131, 139
Чінгісхан Темучин, великий хан 69
Чорна смерть 75
Чорне море 15–17, 21, 30, 33, 50, 55, 73, 74,
79, 80, 82, 87, 99, 116, 133, 169, 196, 208, 353
чорні клобуки (каракалпаки) 55, 65
Чорнобильська АЕС 388, 391
чорнозем 17
чорноморські козаки див. козаки чорно-
морські
Чорноморщина див. Кубань (Чорномор-
щина)
Чортмлик 29, 126
чудь 49
чумаки 197
Чумацький шлях (Галактика) 197
Чупринка, Тарас див. Шухевич, Роман
Чучин 41
- шабатіянство (сабатіянство) 214
Шабтай Цві (Сабатай Цеві) 214
шаманізм 34
- Шарукань 65
Шахти 285
Шашкевич, о. Маркіян 237, 238
Швеція 47, 144, 152, 154
шведи 152, 153, 166, 301
Шевченко, Тарас 139, 188, 207, 209, 218
Шедель, Йохан Готфрід 112
Шептицький, Андрей 241, 242, 252, 276,
324, 328, 352
Шимановський, Кароль 220
шістдесятники 388
шляхта 93–96, 99, 101–103, 156, 173, 181,
189, 206, 217, 218, 227, 230
Шовковий шлях 33, 72, 73
Шолом-Алейхем (Шломо Рабинович) 213,
214
штетль 213, 325, 327
Шульгин, Олександр 283
Шульц, Бруно 303
Шумський, Олександр 292, 295
Шухевич (Тарас Чупринка), Роман 369
- Щек, легендарний князь 42
Щербицький Володимир 387, 389, 392
- Югославія 343
юдеї (юдаїзм) 34, 214, 327
Юзівка 198, 200 див. також Донецьк, Ста-
ліно
Юр'ївська єпархія 58
Юстиніян I, імператор 30
Ющенко, Віктор 395, 396
Ющенко, Катерина 395
- Яворський, Стефан 146, 147, 191
Ягайло див. Владислав II Ягело
яїцькі козаки див. козаки яїцькі
Ялтінська конференція 377, 379
Ян II Казимир, король Польщі 132
Ян III Собеський, король Польщі 146
Яновський, Юрій 294
Янукович, Віктор 396
Японія 283
Ярослав I Володимирович Мудрий, вели-
кий князь Київський 55, 57–59, 63, 65, 79
Ярослав Володимирович Осмомисл, га-
лицький князь 79
Ясар, Мурат 11
ясир 70, 118

Список ілюстрацій у тексті

1.1. Південноукраїнський степ, порослий травом та чагарником.....	15
1.2. Карпатські вершини за містечком Воловцем у Закарпатській області	16
1.3. Кримські гори вздовж узбережжя Чорного моря.....	16
1.4. Широкий Дніпро – кордон між східною Лівобережною та західною Правобережною Україною.....	17
1.5. Чорнозем, що вкриває чималу частину степової України.....	17
3.1. Реконструкція центральної частини надчорноморського давньогрецького міста Ольвії у гирлі Південного Бугу (Гіпанісу)	27
3.2. Реконструкція акрополя Пантикапея, столиці Боспорського царства; ймовірний вигляд у II ст. до н. е.	28
3.3. Скити-кочовики у V ст. до н. е.; реконструкція решток, знайдених у курганах.....	28
3.4. Розкопки скитського кургану в Чортомлику на північному заході від Кам'янки: висота 20 м, діаметр 350 м.....	29
3.5. Золота скитська пектораль із Краснокутської (Товстої) могили на північному заході від Кам'янки, поч. III ст. до н. е.	29
3.6. Скити у бою; фігури на золотому гребінці з кургану Солоха на захід від Кам'янки.....	30
3.7. Рештки візантійської християнської базилики VI ст. у Херсонесі на південно-західному узбережжі Криму поблизу сучасного Севастополя	30
4.1. Археологічний розкоп хозарської столиці Саркела у пониззі Дону	34
4.2. Східні слов'яни платять данину хозарам; мініятюра з Радзивилівського літопису XV ст.	35
5.1. Типовий лісостеповий краєвид	39
5.2. Типовий вигляд протослов'янського поселення у лісостеповій зоні	40
5.3. Бронзові та гончарні вироби, знайдені в ареалі Зарубинецької культури у Середньому Подніпров'ї (II ст. до н. е.)	40
5.4. Реконструкція полянського городища в Чучині на правому березі Дніпра	41
5.5. Модель спорудженого у Києві 1982 р. пам'ятника легендарним засновникам Києва князю Кію, його братам Щеку та Хориву та їхній сестрі Либеді.	42
5.6. Візантійські ченці Кирило та Методій перекладають біблійні тексти на старослов'янську мову; мініятюра з Радзивилівського літопису XV ст.	43

6.1. Острів Бірка серед проток на південний захід від сучасного Стокгольма, Швеція	47
6.2. Скарби з арабськими і куфічними монетами та ювелірними прикрасами, знайдені у Скандинавії та вздовж волзько-дніпровських торговельних шляхів, свідчать про інтенсивну торгівлю варягів із Арабським халіфатом за посередництва Хозарського каганату	48
6.3. Варяги тягнуть свої човни суходолом до Дніпра; картина російського художника ХХ ст. Ніколая Рьоріха	48
6.4. Залишки приморських мурів Константинополя.....	49
6.5. 860 р. руський флот із 200 човнів напав на Константинополь; відтоді Київська Русь стала потугою, на яку мусила зважати Візантія; мініатюра з Радзивилівського літопису XV ст.	50
7.1. Будівництво церкви Успіння Богородиці (Десятинної) у Києві (989–996), здійснене на замовлення великого князя Володимира I («Великого») з нагоди хрещення Русі	53
7.2. Макет Києва XI ст., забудованого переважно за правління Ярослава I Мудрого	54
7.3. Осердя руського християнства – київський катедральний собор Святої Софії, збудований на замовлення Ярослава I Мудрого; модель відтворює собор, як він мав виглядати у своїй первинній формі у 1040-х роках	55
7.4. Мозаїки та фрески XI ст. у нефі й апсиді Софії Київської	56
7.5. Ярослав I Володимирович (978–1054), прозваний «Мудрим» – великий князь Київський (правив у 1019–1054 роках); реконструкція Міхаїла Герасімова	57
7.6. Преподобний Нестор (бл. 1056 – бл. 1114) – чернець, автор і упорядник «Повісті минулих літ»	58
7.7. Анна (приблизно 1020–1070-ті роки), донька Ярослава Мудрого, королева Франції; скульптура на порталі собору в абатстві Св. Вінсента у Санлісі, що на північний схід від Парижа	59
7.8. Реконструкція давньоруського міста Любеча, в якому Володимир II Мономах скликав з'їзд князів (1097)	60
8.1. Захоплення Києва 1169 р. військом володимиро-суздальського князя Андрія Боголюбського; мініатюра з Радзивилівського літопису XV ст.	63
8.2. Рухливі намети, що їх пересували воли, були властиві кочовикам степу на півдні та сході від Київської Русі	64
8.3. Напад половців на Київ 1096 р.; мініатюра з Радзивилівського літопису XV ст.....	65
8.4. Половецький табір під час військової виправи	66
9.1. Татари виводять ясир із західних українських земель у Кримський ханат.....	70
10.1. Генуезький порт Кафа (нині Феодосія) у Криму.....	74
10.2. Мури генуезької фортеці над містом Солдаєю (нині Судак), що постало як венеційський порт на кримському узбережжі	75
11.1. Реконструкція Успенського собору (1157), осідку єпархії, а від 1306 р. – Галицької митрополії в місті Галичі, столиці Галицько-Волинського князівства від 1144 р. до руйнування міста монголами 1241 р.	80

11.2. Данило Романович (бл. 1201–1264), від 1238 р. князь Галичини і Волині, а від 1253 р. – король Русі; один із кількох пам'ятників (тут – у Львові), збудованих на його честь у незалежній Україні.....	81
11.3. Реконструкція середньовічного Львова, заснованого 1256 р. королем Данилом і названого на честь його сина та наступника Лева, який 1272 р. зробив це місто столицею Галицько-Волинського королівства.....	81
11.4. Лев Данилович (бл. 1228 – бл. 1301) – князь Галицький від 1264 р.	82
11.5. Казимир III (1310–1370), відомий як «Великий», – останній король (від 1333 р.) із династії Г'ястів, засновників Польського королівства.....	83
12.1. Великий князь Литовський Гедимін (помер 1341 р.); гравюра XVI ст.	87
12.2. Витяг із Литовського Статуту – кодексу законів Великого князівства, написаного руською канцелярською мовою.....	88
13.1. Замок у Кам'янці-Подільському, перебудований у XVI ст. – символ польської експансії на схід.....	93
13.2. Проголошення Люблінської унії; картина Яна Матейка – польського майстра історичного малярства XIX ст.	94
13.3. Текст Люблінської унії 1569 р., згідно з якою було утворено Річ Посполиту.....	95
13.4. План польської фортеці Кодак, збудованої 1635 р. у середньому Подніпров'ї; мапу 1652 р. намалював автор проекту і будівничий фортеці – французький військовий інженер та архітектор на польській службі Гійом Ле Васер де Боплян.....	96
14.1. Алегорія торгівлі збіжжям із містом Данцігом (Гданськом); картина голандського художника Ісаака ван ден Блюке (1608)	100
14.2. Кріпаки під час сівби на панській землі	101
14.3. Типовий одяг (чоловічий і жіночий) магнатів, шляхти, міщан і селян Польщі XVII ст.....	102
14.4. Князь Костянтин Острозький (1526–1608) – маршалок волинський, воєвода київський, претендент на польський трон і московський престол	103
14.5. Єремія Вишневецький (1612–1651) – польський магнат, нащадок руського роду Вишневецьких, завзятий римо-католик і супротивник запорозьких козаків.....	103
15.1. Монастирський комплекс у Почаєві на півдні Волині у межах колишньої Луцько-Острозької православної єпархії.....	107
15.2. Титульна сторінка Острозької біблії (1581), що вийшла у маєтку князя Острозького з-під друкарського верстата Івана Федоровича (Федорова).....	108
15.3. Успенський собор (1591–1629) та вежа Корнякта (1572–1578) у Львові, збудовані православним Ставропігійним братством.....	109
15.4. Фронтиспіс «Апостола» (1574), що вийшов у друкарні львівського Ставропігійного братства під керівництвом Івана Федоровича (Федорова) ..	110
15.5. Грамота Берестейської унії (1596) із підписами та печатками церковних ієрархів та урядників.....	111
15.6. Петро Могила (1597–1647) – син господаря Волощини та Молдавії, від 1627 р. архимандрит Києво-Печерського монастиря, а від 1633 р. – православний Київський митрополит	111

15.7. Києво-Могилянська академія, заснована 1632 р. Петром Могилою як колегіум, 1701 р. підвищений до статусу академії. «Старий» корпус після реконструкції (1732–1740) за планом архітектора Йогана Готфрида Шеделя	112
16.1. Ханський палац у Бахчисараї	115
16.2. Битва між турками-османами та кримськими татарами за контроль над Кафою; мініатюра з османського рукопису (1586)	116
16.3. Кримськотатарські городяни на відпочинку	117
16.4. Пересувне житло ногайських татар у відкритому степу	117
16.5. Роксоляна (1505–1558/1561), дружина турецького султана Сулеймана I Кануні; з гравюри XVII ст.	118
16.6. Старшина городових або реєстрових козаків.....	118
16.7. Запорозький козак у військовому строї	119
16.8. Запорожці воювали не лише на суходолі, а і на морі, як видно з гравюри 1622 р. із зображенням їхнього нападу на кримський порт Кафу.....	119
16.9. Військовий табір запорожців під час походу суходолом.....	120
16.10. Петро Конашевич-Сагайдачний (бл. 1570–1622), гетьман запорозьких козаків від 1601р., з перервами; з київської гравюри (1622)	122
17.1. Один із дев'яти Дніпрових порогів, затоплених при заповненні штучного водосховища 1932 р.....	125
17.2. Князь Дмитро Вишневецький (загинув 1563 р.), відомий у фольклорі як Байда, – засновник Запорозької Січі.....	126
17.3. Острів Мала Хортиця нижче дев'ятого порогу на Дніпрі – місце першого укріпленого поселення запорожців, або Січі (1552–1557).....	126
17.4. Запорозька Січ у XVII ст.	127
17.5. Кічкаський брід, яким пролягав важливий торговий шлях із Запорожжя на південь до Кримського ханату та Османської імперії	127
18.1. Богдан Хмельницький (1595–1657) – гетьман Війська Запорозького від 1648 р.	131
18.2. Польська кіннота в обладунках часів Хмельниччини.....	132
18.3. В'їзд Богдана Хмельницького до Києва на Різдво 6 січня 1649 р.; його вітають православні церковні ієрархи; з картини українського художника з Буковини Миколи Івасюка (1912)	133
19.1. Козацький полковник.....	137
19.2. Писар, чільний урядник гетьманського уряду – Генеральної військової канцелярії	138
19.3. Козацька загальна військова рада, в якій часом брало участь до кількох тисяч осіб – старшина і прості козаки. Рада зазвичай збиралась у Переяславі на лівому березі Дніпра або вздовж р. Росави поблизу правобережного Канева.....	138
19.4. Іноземні послы чекають на авдієнцію в гетьмана Хмельницького в Чигирині; з офорту Тараса Шевченка «Послы в Чигирині» (1844)	139
19.5. Печатка реєстрових козаків, а згодом і Козацької держави; малюнок із книги Касіяна Саковича (1622)	139

20.1. Богдан Хмельницький зустрічається з московськими послами у присутності православних ієрархів у Переяславі; з малюнка XIX ст.	143
20.2. Грамота царя Алексея Михайловича 1654 р., що визнавала присягу козаків на вірність у Переяславі.....	144
20.3. Іван Виговський (убитий 1664 р.) – другий після Хмельницького гетьман (1657–1659), прихильник створення козацького Великого князівства Руського у складі Речі Посполитої	145
20.4. Петро Дорошенко (1627–1698) – гетьман Правобережної України (1665–1676), прихильник переходу Козацької держави під протекторат Османської імперії.....	145
20.5. Святий Дмитро Туптало (1651–1709) – богослов, від 1702 р. – митрополит Ростовський	146
20.6. Стефан Яворський (1658–1722) – богослов, поет і філософ, від 1701 р. – місцєблєститєль патріяршого престолу Російської православної церкви, від 1721 р. – президент новозаснованого Священного Синоду	146
20.7. Теофан Прокопович (1681–1736) – богослов і письменник, від 1720 р. – єпископ Псковський, Нарвський та Ізборський, потім Новгородський і Великолуцький, а від 1721 р. – віце-президент Священного Синоду Російської православної церкви	147
20.8. Інокентій Гізель (1600–1683) – філософ і богослов, від 1656 р. – архимандрит Києво-Печерської Лаври.....	147
20.9. Титульна сторінка «Синопису» (видання 1674 р.) – підручника з історії, що до 1836 р. був перевиданий 29 разів	148
21.1. Іван Мазєпа (1639–1709) – гетьман України (1687–1709).....	151
21.2. Київський катедральний собор Святої Софії XI ст., між 1699 і 1707 роками перебудований у стилі українського козацького барока	152
21.3. Рештки кам'яниці Мазпи на гетьманському дворі в Батурині; малюнок XIX ст.	153
21.4. Переможний цар Пьотр I під час Полтавської битви – одного з поворотних пунктів європейської історії. Битва відбулася 8 липня 1709 року поблизу міста Полтави на Лівобережжі; з тогочасної гравюри	153
21.5. Князь Кирило Розумовський (1728–1803) – гетьман Козацької держави (1750–1764)	154
21.6. Реконструкція гетьманського палацу в Батурині, спроектованого за правління гетьмана Розумовського, але побудованого лише у 1799–1803 роках	154
21.7. Маріїнський палац у Києві (1745–1755); спроектований Бартоломео Растрелі на замовлення імператриці Єлизавети I як гостьова резиденція членів імператорської родини. Сучасного вигляду палац набув 1870 р., а від 1991 р. став палацом для офіційних прийомів президента незалежної України	155
21.8. Андріївська церква у Києві (1747–1753), спроектована для імператриці Єлизавети I архітектором Бартоломео Растрелі.....	156
22.1. Харківська фортеця у XVII ст. на малюнку початку XX ст. художника Миколи Самокиша	159

22.2. Реконструкція Харківського колегіуму (1726–1817); пізніше – духовна семінарія	160
22.3. Григорій Сковорода (1722–1794), уславився як моральний філософ, поет і «мандрівний вчений»	161
23.1. Запорозький кошовий отаман на картині художника XIX ст. Іллі Рєпіна.....	165
23.2. Реконструкція Нової Січі у середині XVIII ст.	166
23.3. Задунайський козак у військовому строї.....	167
23.4. Проект пам'ятника у Херсоні князю Григорію Потьомкіну (1739–1791, від 1774 р. верховний головнокомандувач, генерал-губернатор і намісник Новоросії). Тут його представлено в образі римського можновладця.....	168
23.5. Тогочасне алегоричне зображення російської імператриці Єкатеріни II під час її подорожі новоприєднаними землями Південної України та Криму	169
24.1. Палац родини польських магнатів Потоцьких у Тульчині (1781–1782) – центрі розлогих земельних маєтностей на Брацлавщині, в яких мешкало 240 тис. осіб	174
24.2. Карпатський опришок на малюнку невідомого художника (1677)	175
24.3. Гайдамака XVIII ст. із колом у руці, від якого пішла назва Коліївщина	175
24.4. Архимандрит Мельхиседек Значко-Яворський (бл. 1716–1809) – у 1753–1768 роках ігумен Мотронинського Троїцького монастиря, довірена особа ватажка гайдамаків Максима Залізняка	176
24.5. Максим Залізняка (бл. 1740–1768) – ватажок Коліївщини	176
24.6. Іван Гонта (пом. 1768) – сотник надвірного війська польського магната Францішка Салезія Потоцького в Умані	177
25.1. Алегоричне зображення Єкатеріни II, Йозефа II Австрійського, Станіслава II Польського та Фридриха II Пруського, що наглядають за першим поділом Речі Посполитої 1773 р.; мідьорит за малюнком Ніколя Ноеля Ле Міре	181
25.2. Одна з перших мап (1775) австрійської провінції Королівство Галіції та Льодомерії.....	182
25.3. Герб Дому Габсбургів із текстом німецькою: «Цісарсько-королівський кордон Королівства Галіції»; до 1914 р. позначав австрійський бік міждержавного кордону з Російською імперією	183
26.1. Символ приєднання Наддніпрянської України до Російської імперії – кінний пам'ятник Богдану Хмельницькому (скульптор Михайло Мікешин), встановлений 1888 р. на Софійському майдані у Києві. Булава чітко показує на північний схід, у бік Москви	187
26.2. Зібрання сільської громади; з малюнка Тараса Шевченка «Судня рада» (1844)	188
26.3. Будинок Малоросійського генерал-губернатора в Полтаві, архітектор Адріян Захаров (1810)	189
26.4. Вигляд Києво-Печерського монастиря у XIX ст. Від заснування в XI ст. він був найважливішим центром православного життя не лише в Україні, а й у всій Російській імперії.....	190

26.5. Царські солдати у селі Пратуліні поблизу Холма стріляють у греко-католиків, які відмовились перейти на православ'я; з малюнка польського художника Войцеха Еліяша	191
26.6. Йосиф Семашко (1798–1868) – унійний єпископ Мстиславський (від 1829 р.). В нагороду за свої зусилля зі скасування Греко-католицької церкви в Російській імперії був призначений архієпископом (1839) і митрополитом (1852) Російської православної церкви	192
27.1. Елеватор завантажує зерно на кораблі у чорноморському порту в Миколаєві	195
27.2. Жнива вручну на Волині	196
27.3. Обмолот зерна був важкою працею. Село Білики на Полтавщині	196
27.4. Перевезення солі з Криму на північ чумаками, чії навігаційні здібності увічнено в українських назвах сузір'їв: Чумацький шлях і (Великий) віз	197
27.5. Цукроварня у Черкасах.....	197
27.6. Будівництво металургійного заводу в Юзівці (нині Донецьк) – головному промисловому центрі Донбасу (1911)	198
27.7. Виснажливі та небезпечні умови видобутку вугілля на копальнях Донбасу (вгорі) і вивантаження його на землю на металургійному заводі в Юзівці (внизу)	200
27.8. Революціонери, заарештовані 1906 р. за антиурядові протести, з гідністю дивляться з камери у Харкові	201
28.1. Весільна хода в українському селі на Київщині; з картини Миколи Пимоненка (1891)	206
28.2. Іван Котляревський (1769–1838) – поет і драматург, засновник модерної української літератури	206
28.3. Михайло Максимович (1804–1873) – історик, етнограф і природознавець, перший ректор Київського університету. Найбільше відомий своїми збірками українських пісень; з малюнка Тараса Шевченка (1859)	207
28.4. Тарас Шевченко (1814–1861) – художник і національний поет України; у своїх найпопулярніших творах – збірці «Кобзар» (1840), поемі «Гайдамаки» (1841) – запровадив стандарти української літературної мови; автопортрет (1860)	207
28.5. Професор Микола Костомаров (1817–1885) – історик, поет, ідеолог українського національного відродження у контексті відродження всіх слов'янських народів	208
28.6. Пантелеймон Куліш (1819–1897) – історик, етнограф і відомий український письменник	208
28.7. Професор Михайло Драгоманов (1841–1895) – політичний мислитель, історик, і діяч українського руху у краю та за кордоном	209
28.8. Леся Українка (справжнє ім'я Лариса Косач-Квітка, 1871–1913) – талановита поетка, белетристка та перекладачка; найбільше уславилася своєю ліричною і драматичною поезією.....	210

- 28.9. Микола Гоголь (1809–1852), автор автор численних творів на українську тематику, вважається одним із найвизначніших російських письменників XIX ст.; з портрета Александра Іванова (1841). 210
- 28.10. Провідний майстер російського реалістичного живопису XIX ст., уродженець України Ілля Рєпін (1844–1930), у творах використовував сюжети з історії своєї батьківщини – у картині «Запорожці пишуть листа турецькому султану» (1880–1891) 211
- 28.11. Деякі росіяни ніяк не хотіли визнати права «Малоросії» на самостійне національне існування. Титульна сторінка історичного трактату, що заперечував існування України; був опублікований 1920 р. в Італії (російське та англійське видання) емігрантом, противником більшовизму князем Александром Волконським..... 212
- 28.12. Шолом-Алейхем (справжнє ім'я Шломо Рабінович, 1859–1916) писав мовою їдиш, дитинство провів в українському селі Воронкові поблизу Переяслава. Його єврейські оповідання, навіяні життям штетлів, уславились у Північній Америці передусім завдяки бродвейському мюзиклу «Скрипаль на даху» 213
- 28.13. Бааль Шем Тов (Майстер Божественного Імені – справжнє ім'я Ісраель бен Еліезер, бл. 1700–1760) – засновник хасидизму 214
- 28.14. Жертви єврейських погромів у Катеринославі; одна з поштівок із написом німецькою мовою, виданих соціалістичними та сіоністськими організаціями в Російській імперії..... 215
- 28.15. Німецькомовна школа для дівчат на Хортиці – колишній твердині запорозьких козаків..... 216
- 28.16. Типова німецька сільська садиба у підросійській Україні 216
- 28.17. Польськомовний Волинський лицей, заснований 1805 р. у Крем'янці 217
- 28.18. Римо-католицький костюл Святого Олександра у Києві – символ відчутної впродовж усього XIX ст. польської присутності у головному місті Наддніпрянщини; малюнок Тараса Шевченка (1846) 218
- 28.19. Польський землевласник приймає українських селян перед своїм будинком; з картини Миколи Бодаревського (1881) 219
- 28.20. Юзеф Богдан Залеський (1802–1886) – польський поет і революціонер, уродженець Київщини; у своїх ідилічних віршах, написаних на чужині, згадував власне дитинство, проведене в Україні, та козацьке минуле цього краю..... 219
- 28.21. Ханський палац у Бахчисараї (бл. 1800) 220
- 28.22. Типова татарська кав'ярня XIX ст. у Бахчисараї; з малюнка Отюста Рафе (1837) 221
- 28.23. Ісмаїл-бей Гаспралі (Гаспринський; 1851–1914) – кримськотатарський письменник, просвітител, від 1883 р. – видавець «Терджиману» – першого тюркомовного часопису в Криму 221
- 29.1. Прикордонний перехід поблизу річки Збруч біля Бродів на австрійському боці кордону з Російською імперією..... 225

29.2. Галицький Сейм, що розпочав роботу 1861 р. Згодом містився у власному будинку, спорудженому в 1877-1881 роках; нині – головний корпус Львівського університету	226
29.3. Українські послы до Галицького Сейму (1908)	227
29.4. Українські селяни у Східній Галичині їдуть на косовицю; фото Франтішка Ржегоржа	228
29.5. Польська шляхта у Східній Галичині ХІХ ст. полюбляла вбиратися в історичні строї під час урочистостей (тут – з нагоди весілля)	230
29.6. Єврейський крамар продає матеріали для шиття на Жидачівському ринку; фото Франтішка Ржегоржа	230
29.7. Львів було сполучено залізницею зі столицею Габсбурзької імперії Віднем від 1861 р.; головний залізничний двірєць міста (досі чинний і нещодавно зреставрований) споруджено 1904 р.....	231
29.8. Нафтові родовища поблизу Дрогобича	232
30.1. Граф Агенор Голуховський (1812-1875) – польський патріот, лояльний австрійський чиновник і намісник Галіції (1848-1859)	235
30.2. Осолінеум – бібліотека і польська національна фундація, – заснований у Львові 1817 р.; нині – головний корпус Львівської наукової бібліотеки ім. Василя Стефаника НАН України	236
30.3. Собор Святого Юра (1744-1759); від 1817 р. – осідок галицького греко-католицького митрополита.....	236
30.4. Яків Головацький (1814-1888) – галицько-руський священник, історик і етнограф, у 1848-1867 роках – перший професор катедри руської мови та літератури Львівського університету	237
30.5. Іван Вагилевич (1811-1866) – галицько-руський священник, етнограф і поет, згодом прихильник тісної співпраці з місцевими поляками	237
30.6. Маркіян Шашкевич (1811-1843) – священник, поет і національний будитель галицьких русинів-українців	237
30.7. Граф Франц Стадіон (1806-1853) – австрійський намісник Галіції у 1846-1848 роках, звинувачений поляками та рештою політичних опонентів у тому, що він «винайшов руську національність»	237
30.8. Перше засідання Головної Руської Ради у Львові 2 травня 1848 року	238
30.9. Титульна сторінка «Зорі Галицької» від 15 травня 1848 року – першої в історії русько-/україномовної газети	239
30.10. Будинок (від 1892 р.) Наукового товариства ім. Т. Шевченка, заснованого 1873 р. у Львові.....	240
30.11. Іван Франко (1856-1916) – український письменник, науковець, критик, громадський діяч	241
30.12. Професор Михайло Грушевський (1866-1934) – історик, голова Наукового товариства ім. Т. Шевченка у бібліотеці свого львівського помешкання (1914)	241
30.13. Граф Андрей Шептицький (1865-1944), який перейшов на греко-католицький обряд й обрав українську національну ідентичність; архієпископ Львівський, митрополит Галицький від 1900 р. (стоїть праворуч від центру у колі своїх польських родичів-аристократів у родинному маєтку Прибильчах, Галичина, 1911)	242

30.14. Свідченням багатокультурного характеру життя на Буковині наприкінці XIX ст. були будівлі українського (а), румунського (б), німецького (с), єврейського (д) та польського (е) національних центрів у Чернівцях.....	243
30.15. Юрій Федькович (1834–1888) – письменник, чільний діяч українського національного відродження на Буковині.....	244
30.16. Монументальна резиденція митрополита-архієпископа й осідок автокефальної Буковинської православної церкви. Будинок споруджено у 1864–1882 роках; нині – головний корпус Чернівецького університету	244
30.17. Делегати I конгресу мови їдишу у Чернівцях (1908)	245
30.18. Олександр Духнович (1803–1865) – греко-католицький священник і письменник, якого вважають «народним будителем» карпаторусинів	245
30.19. Адольф Добрянський (1817–1901) – закарпатський політичний і громадський діяч, який захищав русинські національні інтереси в Угорщині під час і після революції 1848 р.	246
30.20. Франц Йосиф I Габсбург (1830–1916) – імператор Австро-Угорської імперії; його 68-річне помірковане правління (1848–1916) вмістило цілу епоху українського національного відродження в Галичині та на Буковині	246
31.1. Російські вояки на вулицях галицької столиці Львова у вересні 1914 року	249
31.2. Група звинувачених у державній зраді галицьких русофілів на судовому процесі у Львові (березень–червень 1914 р.). Суд виправдав їх, але у вересні 1914 р. габсбурзька влада наказала розстріляти священника Максима Сандовича (ліворуч); згодом його було канонізовано як святого православного мученика	250
31.3. Австро-угорські вояки повертаються до Львова (червень 1915 року)	251
31.4. Австро-угорські вояки спостерігають за стратою галицько-руського селянина та підозрюваного російського шпигуна.....	252
31.5. Інспекція підрозділів українських січових стрільців у липні 1916 р. майбутнім імператором Карлом I Габсбургом (правив у 1916–1918 роках)	253
32.1. Педагогічний музей у Києві (нині Будинок вчителя) – осідок Української Центральної Ради у 1917–1918 роках.....	257
32.2. Члени першого Генерального Секретаріату, створеного у червні 1917 р. як головний виконавчий орган Центральної Ради; у центрі – його голова Володимир Винниченко (1880–1951)	258
32.3. Голова Центральної Ради Михайло Грушевський (у центрі) поруч із Володимиром Винниченком і Симоном Петлюрою (обидва ліворуч від нього) серед учасників III Всеукраїнського військового з'їзду в Києві (листопад 1917 р.), на якому було проголошено утворення Української Народної Республіки.....	259
32.4. Голова делегації Української Народної Республіки підписує Брестський (Берестейський) мирний договір (лютий 1918 року)	260
32.5. Військові підрозділи Німецької імперії входять до Києва (березень 1918 року)	260
32.6. Гетьман Української Держави Павло Скоропадський (1873–1945) розмовляє з імператором Німеччини Вільгельмом II (Берлін, вересень 1918 року)	261

32.7.	Під час Української революції чеські полонені з габсбурзького війська та чехи, що мешкали в Україні, зібралися у Києві у листопаді 1917 р. і створили Чехословацький військовий легіон для боротьби за незалежну державу. Праворуч сидить майбутній перший президент Чехословаччини Томаш Г. Масарик.....	262
33.1.	Симон Петлюра (1879–1926) – соціалістично налаштований політик, від листопада 1918 р. – головний отаман армії УНР, а від лютого 1919 р. – голова Директорії Української Народної Республіки.....	265
33.2.	Хрестіян Раковський (1873–1941) – болгарський революціонер-соціаліст, член «інтернаціоналістської» групи більшовицької партії в Росії; у 1919–1923 роках – голова Раднаркому Української Соціалістичної Радянської Республіки.....	266
33.3.	Директорія Української Народної Республіки під час тимчасового перебування у Кам'янці-Подільському; у центрі – голова Директорії Симон Петлюра	267
33.4.	Нестор Махно (1889–1934) – лідер руху революціонерів-анархістів, від липня 1918 р. до серпня 1921 р. отаман повстанського війська, що боролася у Південній Україні проти гетьманських частин, Білої армії, а згодом і проти Червоної армії	268
33.5.	Вояки махновського анархістського війська у Південній Україні	268
33.6.	Молитва над жертвами єврейського погрому в Проскуріві (нині Хмельницький), лютий 1919 року	269
33.7.	Антон Денікін (1872–1947) – російський генерал, від квітня 1918 р. по квітень 1920 р. – командувач антибільшовицькою Білою армією на півдні Росії та в Україні	269
33.8.	Вояки російської Білої армії генерала Антона Денікіна входять до Києва (серпень 1919 року)	270
33.9.	Симон Петлюра, очільник Директорії і головний отаман Української Народної Республіки, та Юзеф Пілсудський, верховний головнокомандувач і голова Польської держави, зустрічаються у Вінниці як союзники під час польсько-українського наступу на радянську Росію....	271
33.10.	Польські вояки переможно крокують Хрещатиком (травень 1920 року)	271
34.1.	Плакат на вулицях Львова з оголошенням про утворення незалежної Української держави.....	275
34.2.	Греко-католицький Галицький митрополит Андрей Шептицький і князь Вільгельм Габсбург-Льотрінген (1895–1948), член царської родини і командувач австро-угорського війська у Південній Україні (1918) в останні дні Габсбурзької монархії	276
34.3.	Студенти і студентки польських гімназій та університету, що у складі загонів добровольців боролися за вигнання зі Львова уряду Західно-Української Народної Республіки; згодом їх було увічнено у польській національній пам'яті як «орлят» (польською orleta) – «оборонців Львова»	276
34.4.	Польська армія генерала Юзефа Галера у Тернополі після відступу з міста війська Західно-Української Народної Республіки	277

- 34.5. Кость Левицький (1859–1941) – чільний український політик у підавстрійській Галичині та голова Державного секретаріату Західно-Української Народної Республіки277
- 34.6. Євген Петрушевич (1863–1940) – галицько-український політик, від січня 1919 р. – президент Західно-Української Народної Республіки, а від липня 1920 р. – глава уряду ЗУНР в екзилі278
- 34.7. Ігнаци Ян Падеревський (1860–1910) – польський піяніст, композитор, політик, уродженець Правобережної України; під час Паризької мирної конференції агітував за передачу цілої Галичини під польський контроль і проти визнання будь-якої української державности278
- 34.8. Омелян Попович (1856–1930) – український педагог і громадський діяч на Буковині, від жовтня 1918 р. – голова короточасного Українського крайового комітету в Чернівцях, що був союзником Західно-Української Народної Республіки279
- 34.9. Янку Фльондор (1865–1924) – буковинський румунський політик, президент Румунської народної ради у Чернівцях і головний прихильник приєднання Буковини до Румунії279
- 34.10. Григорій Жаткович (1886–1967) – американський правник закарпатського походження, який від імені карпаторусинської громади в Америці вів переговори про входження їхньої батьківщини до складу Чехословаччини.....280
- 35.1. Олександр Шульгин, Арнольд Марголін і Василь Панейко у складі делегації Української Народної Республіки (чисельністю 20 осіб) на Паризькій мирній конференції домагалися міжнародного визнання УНР. Від грудня 1919 р. Панейко входив до складу окремої делегації Західно-Української Народної Республіки на теренах Східної Галичини.....283
- 35.2. Делегати від Підкарпаття та зі Сполучених Штатів Америки на засіданні Центральної руської народної ради в Ужгороді 8 травня 1919 року рада проголосила свою батьківщину, Підкарпатську Русь, автономним краєм у складі Чехословаччини284
- 35.3. Перший осідок уряду Української СРР у Харкові285
- 35.4. Зібрання Курултаю – кримськотатарського парламенту – у Бахчисараї (1917).....286
- 35.5. Джафер Сейдамет (Кіример, 1889–1960) та Номан Челебі-Джиган (1885–1918) – лідери Кримськотатарської національної партії (Міллі Фірка), кримськотатарського парламенту (Курултаю) та короточасного уряду Криму (Директорії)287
- 36.1. Микола Скрипник (1872–1933) – революціонер-більшовик, від 1917 р. – провідна постать в українському радянському уряді та Комуністичній партії (більшовиків) України, а від 1927 р. до 1933 р. – нарком (міністр) освіти291
- 36.2. Олександр Шумський (1890–1946) – український революціонер і лідер націонал-комуністів, у 1924–1927 роках – нарком (міністр) освіти та головний прибічник політики українізації.292
- 36.3. Доступність книжок була надзвичайно важливою для поширення радянської марксистської ідеології серед населення; тут: пересувна бібліотека привезла книжки до села в Українській СРР (1929)292

36.4. Микола Хвильовий (1893–1933) – письменник і публіцист, представник українського літературного відродження, яке не забарилось унезалежнитися від російських моделей.....	293
36.5. Авангардний дизайн обкладинок книжок провідних авторів на піку українізації: Миколи Хвильового, Павла Тичини, Юрія Яновського та Івана Дніпровського	294
36.6. Лесь Курбас (1887–1937), у 1922–1933 роках – керівник авангардного експериментального театру «Березіль» у Києві та Харкові	295
36.7. Олександр Довженко (1894–1956) – кінорежисер, один із засновників українського кінематографа, відомий у світі передовсім німим кінофільмом «Земля» (1930) про колективізацію в Україні	295
37.1. На паперових грошах, уведених Центральною Радою в обіг на території Української Народної Республіки 1917 р., крім написів українською мовою, були також написи російською і польською мовами та мовою їдиш.....	300
37.2. Начерк мапи Фельштинської єврейської сільської ради у Волинській окрузі (1920-ті роки)	302
37.3. Єврейські учні школи імені Ратманського у Києві під портретом Леніна та гаслом на їдиші: «Хай живе комсомольське плем'я – потужний резерв і надійний помічник Комуністичної партії!»	303
37.4. Польськомовна щоденна газета «Sierp» («Серп»), перейменована 1936 р. на «Głos Radziecki» («Радянський голос»); виходила у Києві у 1922–1941 роках для забезпечення потреб польського міського пролетаріату та колгоспників Української СРР.....	304
37.5. Жнива у колгоспі німецької сільради у степовій Україні	305
37.6. Школярі з грецької сільради у Бугазі (на південь від Сталіна), мобілізовані 1932 р., під грецькомовним плакатом, що закликав селян вступати до колгоспу	306
37.7. Павільйон етнічного чеха пивовара Вацлава Земана на виставці в Луцьку. Його пиво «Сакура» знали й за межами Волині	307
37.8. Кримський татарин – гончар у своїй майстерні	308
38.1. Діти з Гуляй-Поля під час голоду (1921)	311
38.2. Багатолюдний сільський ринок в Українській СРР під час НЕПу (після 1923 р.)	312
38.3. Доменні печі на металургійному заводі у місті Сталіні (1924)	312
38.4. Рішучі робітники гордо показують плакат із написом російською мовою: «Сталінський держзавод – ми готові до пуску доменної печі № 5» (1925)	313
38.5. Родину, визнану за куркульську, виганяють із її хати неподалік міста Сталіна (1930)	314
38.6. Комуністичні активісти конфіскують домашні речі родини, оголошеної куркульською (Поділля, 1929)	315
38.7. Під пильним наглядом «великих» радянських вождів Троцького (ще не висланого із СРСР), Леніна та Сталіна політичні «збори» в полі у підрадянській Україні намагаються запевнити селян у тому, що, вступивши до колгоспу, вони вчинили правильно	316

- 38.8. Обмолот зерна у колгоспах (тут – біля Зінов'ївська) 1935 р. все ще залежав від примітивних машин та інтенсивної ручної праці.....317
- 38.9. Павел Постишев, Станіслав Косіор і Лазар Каганович (перший, другий і четвертий праворуч) – три провідні урядовці, направлені радянським вождем Іосіфом Сталіним (перший зліва) для проведення прискореної колективізації та накидання урядового плану в Українській СРР317
- 38.10. Один із перших великих політичних судових процесів у Радянському Союзі відбувся у столиці Української СРР Харкові 1930 р. у справі вигаданої антирадянської організації Спілка визволення України; більшість із 45 обвинувачених – українських інтелектуалів і церковних ієрархів – було засуджено до ув'язнення.....318
- 38.11. Руїнування Святомиколаївської церкви у Харкові 1929 р. за рішенням радянської влади319
- 38.12. Василь Липківський (1864–1937)– священник, співзасновник, а в 1921–1927 роках – митрополит Української автокефальної православної церкви 320
- 39.1. Молочний кооператив новоприбулих польських осадників у селі Жукові (Волинське воєводство в Польщі, 1920-ті роки) 323
- 39.2. Високоповажний лідер українського життя у міжвоєнній Галичині, греко-католицький митрополит Андрей Шептицький в оточенні зворушених вірян на вулиці Стрия 324
- 39.3. Рабини йдуть до синагоги у галицькому штетлі..... 325
- 39.4. Головний осідок і крамниця «Маслосоюзу» у Львові; заснований 1905 р. і зреорганізований 1924 р., цей найбільший у міжвоєнній Польщі кооператив об'єднував 136 молочарень та 83 крамниці 326
- 39.5. Учні радіокласу у недержавній львівській школі Українського педагогічного товариства «Рідна Школа»..... 327
- 39.6. Євген Коновалець (1891–1938), від 1921 р. – голова Української військової організації, а від 1929 р. – голова Організації українських націоналістів; керував ними з-за кордону, перебуваючи у Західній Європі..... 328
- 39.7. Дмитро Донцов (1883–1973) – політичний теоретик і видавець у міжвоєнній Галичині, творець ідеалістичної та націоналістичної ідеології, яка надихала борців за незалежну, нерадянську Українську державу..... 328
- 40.1. Українські селяни Бесарабії на відпочинку біля своїх польових повіток 333
- 40.2. Головна площа міжвоєнних Чернівців, перейменована на Площу Воз'єднання (румунською Piața Unirii), – це мало нагадувати мешканцям про рішення Румунської головної ради Буковини від 28 листопада 1918 року про те, що місто і край «беззастережно і навечно об'єднуються з Румунією» 334
- 40.3. Володимир Залозецький-Сас (1884–1965) – історик мистецтва, громадський і політичний діяч; у 1927–1938 роках – голова Української національної партії та головний захисник українських політичних і культурних інтересів у підрумунській Буковині 335
- 40.4. Район Галаго в Ужгороді, у 1930-х роках перетворений чехословацькою владою з маленького, сільського штибу, містечка на сучасний адміністративний центр 336
- 40.5. Учні русиномовної школи на Підкарпатській Русі під портретом президента-засновника Чехословащини Томаша Г. Масарика 337

40.6. Підкарпатська Русь була одним із небагатьох районів Центральної і Східної Європи, де євреї займалися хліборобством і лісозаготівлею	338
41.1. Підкарпатські депутати і сенатори чехословацького парламенту в жовтні 1938 р.; для здобуття автономії співпрацювали депутати всіх національних орієнтацій, представлених тут русофілом Степаном Фенциком (сидить крайній зліва), русинофілом Андрієм Бродієм (сидить крайній справа) та українофілом Юліяном Реваєм (стоїть крайній справа)	343
41.2. Угорці – мешканці Берегова вітають угорські частини у листопаді 1938 р. – на першому етапі територіяльної експансії Угорщини. Напис угорською мовою: «Повернення Підкарпаття»	344
41.3. Осідок уряду Карпатської України у Хусті (1939)	344
41.4. Обрання 15 березня 1939 року президентом Карпатської України греко-католицького священника Августина Волошина (1874–1945); сидить крайній справа)	345
41.5. Угорський вояк (праворуч) вітає свого польського колегу на північній околиці Карпатської України, де після 15 березня 1939 року проліг кордон між Польщею та Угорщиною.....	346
42.1. Радянський вождь Іосіф Сталін (у білому френчі) разом із міністром закордонних справ нацистської Німеччини Йоахімом фон Рибентропом (зліва) схвально спостерігають, як радянський нарком закордонних справ Вячеслав Молотов підписує пакт між двома державами (23 серпня 1939 року)	349
42.2. Передвиборний плакат із закликом до делегатів від Західної (більшовиків) України голосувати за приєднання до Української РСР (жовтень 1939 року)	350
42.3. Нікіта Хрущов, 1-й секретар Комуністичної партії (більшовиків) України, розмовляє з делегатами Народних зборів Західної України у Львові (1 листопада 1939 року)	350
42.4. Делегати Народних зборів Західної України на прийнятті у Сталіна в Москві (4 листопада 1939 року)	351
42.5. Фотографії поляків із Західної України – в'язнів радянських виправно-трудоових таборів під номерами 1746, 1770, 1920 та 1777	352
42.6. Радянські вояки роздають на вулицях Чернівців газети із повідомленням про радянську анексію Північної Буковини (червень 1940 року)	353
42.7. Андрій Мельник (1890–1964) – галицько-український військовий діяч і політик, від 1939 р. – голова фракції мельниківців Організації українських націоналістів	354
42.8. Степан Бандера (1909–1959) – галицько-український діяч революційного націоналістичного підпілля; від 1929 р. – провідний член, а від 1939 р. – голова фракції бандерівців Організації українських націоналістів	354
43.1. Трагічний сенс Другої світової війни для однієї з 4,1 млн цивільних жертв в Україні: мертва мати та її безутішний син у вирі нацистського наступу поблизу Житомира (червень 1941 року)	359
43.2. Перед загрозою нацистського наступу радянська влада наказала демонтувати і вивезти на схід обладнання підприємств, як-от цього заводу в Запоріжжі (липень 1941 року)	360

43.3. Ганс Франк (третій зліва), генерал-губернатор Генеральної губернії, оглядає у Львові українських добровольців до дивізії «Галичина» (червень 1943 року)	361
43.4. Фюрер Німеччини Адольф Гітлер (другий зліва) біля своєї штаб-квартири «Вервольф» на північ від Вінниці під час зустрічі з Ерихом Кохом – очільником Райхскомісаріату Україна (літо 1942 року)	362
43.5. Нацистських вояків на відпочинку обслуговують юні українські чистильники взуття	363
43.6. Українці з Черкащини під час депортації до Німеччини 1942 р. у рамках програми «Ostarbeiter».....	364
43.7. Традиційно пацифісти, меноніти, отримавши права етнічних німців, були готові служити нацистському режимові. На знімку вони проходять парадом повз провідника СС Гайнриха Гімлера у своєму рідному селі поблизу Запоріжжя на території Райхскомісаріату Україна (листопад 1942 року)	365
43.8. Німецькі офіцери спеціального винищувального загону (Einsatzgruppen) під час розстрілу єврея перед масовою могилою поблизу Вінниці у Райхскомісаріаті Україна	366
44.1. Роман Шухевич (псевдонім – Тарас Чупринка, 1907–1950) – український революційний націоналіст, від 1943 р. – головнокомандувач Української Повстанської Армії (УПА).....	369
44.2. Загін радянського українського партизанського ватажка Сидора Ковпака під час відчайдушного рейду в Карпати (червень 1943 року)	370
44.3. Підрозділ Червоної армії готується штурмувати Київ (листопад 1943 року)	371
44.4. Селяни Сумщини на північному сході України вітають Червону армію як визволительку (вересень 1943 року)	371
44.5. Біженці повертаються додому до свого села на Харківщині (вересень 1943 року)	372
44.6. Населене переважно поляками село на Волині, спалене дощенту вояками Української Повстанської Армії (літо 1943 року)	372
44.7. Населене переважно українцями село на Волині, спалене дощенту вояками польської Армії Крайової (літо 1943 року)	373
45.1 Найвідоміша міжнародна зустріч на території сучасної України: генералісимус Іосіф Сталін, президент Франклін Рузвелт, прем'єр-міністр Вінстон Черчил і делегації СРСР, США та Великої Британії на Ялтинській конференції у Криму (лютий 1945 року)	377
45.2. Сталінська політика сприяла піднесенню престижу України, бодай лише символічного, на міжнародній арені; делегати Української РСР – повноправного члена ООН – на I сесії Генеральної Асамблеї у Лондоні (1946)	378
45.3. Не надто ентузіястично налаштовані делегати I з'їзду народних комітетів Закарпатської України у Мукачевому; з'їзд закликав до «возз'єднання» Закарпаття з Українською РСР (листопад 1944 року)	378
45.4. Через величезні втрати чоловічого населення під час Другої світової війни на післявоєнну відбудову було змобілізовано чимало жінок, як-от на Дніпрогір'ї поблизу Запоріжжя	379

45.5. Громадські збори на Закарпатті закликають селян вступати до щойно створених колгоспів (1948)	379
45.6. Загін УПА у Карпатах на кордоні України, Польщі та Чехословаччини (1947)	381
45.7. Відкриття Львівського церковного собору 8 березня 1946 року під головуванням священника Гавриїла Костельника (у центрі), який щойно «повернувся» із греко-католицизму у православ'я	382
45.8. Римо-католицький костюль Святої Анни у Львові, після Другої світової війни перетворений на меблевий магазин; у 1990-х роках храм було передано греко-католицькій громаді.....	384
46.1. Деякі українські поети та критики з покоління шістдесятників: Іван Драч, Микола Вінграновський, Григорій Сивокінь, Надія Світлична, Михайлина Коцюбинська та Іван Світличний	387
46.2. Василь Стус (1938–1985) – поет і найвідоміший дисидент Української РСР, від 1972 р. до смерті перебував у таборях або на засланні (крім 1979–1980 років)	388
46.3. Радянський лідер Леонід Брежнєв і 1-й секретар Компартії України Володимир Шербицький, які ініціювали політичні репресії впродовж 1970-х – 1980-х років, з київськими піонерами	389
46.4. Таємна сповідь, що її приймає священник катакомбної Греко-католицької церкви у лісі поблизу галицького села Урочище (1987)	390
46.5. Залишки четвертого реактора Чорнобильської атомної електростанції після вибуху 26 квітня 1986 року	391
46.6. Людський ланцюг, організований Рухом 21 січня 1990 року, розтягнувся на 500 км від Києва до Львова як символ підтримки українцями сходу й заходу ідеї суверенної та демократичної України.....	392
46.7. Синьо-жовтий прапор України врочиство внесено до Верховної Ради наприкінці сесії, яка проголосила незалежність країни 24 серпня 1991 року	394
46.7. Новообраний президент Віктор Ющенко (1954 р. нар.) та його тодішня політична союзниця і майбутня прем'єрка українського уряду Юлія Тимошенко (1960 р. нар.) разом із народженою у США дружиною президента Катериною Ющенко (крайня зліва) та рок-співачкою Русланою (крайня справа) – обличчя нової України – вітають прибічників Помаранчевої революції на Майдані Незалежності у Києві (грудень 2004 року)	395

Список ілюстрацій на кольоровій вклейці

1. Оббивка скитського горита (IV ст. до н. е.; Мелітопольський курган, Запорізька область; розкопки 1954 р.; Національний музей історичних коштовностей України, Київ) I
2. Срібна чаша зі сценами переговорів скитських царів (IV ст. до н. е.; курган Гайманова Могила, Запорізька область; розкопки 1969 р.; Національний музей історичних коштовностей України, Київ) I
3. Скитська золота пластина із зображенням оленя (кін. VII – поч. VI ст. до н. е.; курган Могила Тернівка поблизу с. Синявка, Черкаська область; розкопки 1898 р.; Національний музей історичних коштовностей України, Київ) II
4. Скитська золота пластина із зображенням грифона (кін. VII ст. до н. е.; Національний музей історичних коштовностей України, Київ) II
5. Скитська золота пластина із зображенням коня (кін. VII – поч. VI ст. до н. е.; Національний музей історичних коштовностей України, Київ) II
6. Жінка, сатир і Ерос. Червонофігурний кілік-кратер керченського стилю (IV ст. до н. е.; Лувр, Париж) II
7. Фрагмент Збруцького ідола (IX ст., реконструкція, Київ) III
8. Воїни у бою і тура вікінгів. Готляндський картинний камінь епохи вікінгів (Сміс, Готлянд, Швеція) III
9. Варяги у Византії. Мініатюра з Мадридського рукопису (Хроніка Йоана Скіліци; поч. XIII ст.; Мадридська королівська бібліотека) III
10. Заснування Києва. Мініатюра з Радзивилівського літопису (XV ст.) IV
11. Аскольд і Дир у Києві. Олег показує Аскольдові та Дирові маленького Ігоря. Мініатюра з Радзивилівського літопису (XV ст.) IV
12. Побиття печенегами війська князя Святослава. Мініатюра з Мадридського рукопису (Хроніка Йоана Скіліци; поч. XIII ст.; Мадридська королівська бібліотека) V
13. Зображення родини Святослава. Мініатюра з «Ізборника Святослава» (XI ст.) V
14. Розмова Володимира з грецьким філософом. Мініатюра з Радзивилівського літопису (XV ст.) VI
15. Вступ мадляр у Карпати. Мініатюра з «Ілюстрованої хроніки» (1360) VI
16. Оранта. Мозаїка в головному вівтарі собору Св. Софії (перша пол. XI ст.; Київ) VII
17. Заслані Святополком варяги прохромлюють мечем князя Бориса. Мініатюра із Сильвестрового збірника (друга пол. XIV ст.; Російський державний архів давніх актів) VIII

18. Осліплення князя Василька. Мініатюра з Радзивилівського літопису (XV ст.) VIII
19. Курултай, що на ньому Темуджина проголошено Чингісханом каганом усіх монголів. Мініатюра з «Джами ат-таварих» Рашида ад-Дина (1430; Національна бібліотека Франції, Париж) IX
20. Сцена в банку. Мініатюра з «Трактату про пороки» Кочарелі (кін. XIV ст.; Британська бібліотека, Лондон) IX
21. Європейські гості на бенкеті у Великого хана. Мініатюра монаха Чибо з Єра (Генуя, бл. 1324; Британський музей, Лондон) X
22. Ікона Покрови Пресвятої Богородиці (поч. XIII ст. [?], Галицько-Волинська Русь; Національний художній музей України, Київ) XI
23. Хрест із золотих діядем із львівського княжого скарбу (XIII ст.) XII
24. Євангеліст Матвій. Мініатюра із «Галицького Євангелія» (поч. XIII ст.) XII
25. Вітовт на великокняжому престолі (мініатюра сер. XVI ст.; Національна бібліотека Франції, Париж) XII
26. Герб Великого князівства Литовського Пагоня з рукописного гербовника Еразма Комніна (1575) XII
27. Невідомий художник. Портрет князя Костянтина Івановича Острозького (копія середини XVIII ст. з ранішого портрета) XIII
28. Яцько з Вишні (?). Епітафія Феді Стефаників (1668; Національний музей у Львові) XIV
29. Іван Руткович (?). Ікона «Воздвиження Чесного Хреста» із с. Ситихів на Жовківщині (1680-ті роки; Національний музей у Львові) XIV
30. Євангеліст Марко. Мініатюра з «Пересопницького Євангелія» (1556–1561) XV
31. Невідомий художник. Портрет Семена Дениска (XVI ст.) XV
32. Козак Мамай (XVIII ст.) XV
33. Ікона «Покрова Богородиці» (XVII ст.) із зображенням Богдана Хмельницького (праворуч) XVI
34. Освячення корогви. Мініатюра зі «Службника» Лазаря Барановича (1665) XVI
35. Антон Монастирський. Запорожець (1932; Національний музей у Львові) XVI
36. Невідомий художник. Портрет Григорія Михайловича Гамалії (1688–1690-ті роки; Національний художній музей України, Київ) XVII
37. Люї Токе. Портрет Кирила Григоровича Разумовського в образі гетьмана (1758; Третьяковська галерея, Москва) XVIII
38. Невідомий художник. Портрет гетьмана Івана Виговського (XIX ст.) XIX
39. Тарас Шевченко. Смерть Богдана Хмельницького (1836–1837; Національний музей Тараса Шевченка, Київ) XIX
40. Невідомий художник. Портрет Івана Мазепи в обладунку та з андріївською стрічкою (кін. XVIII ст.; копія портрета 1700 р.; Дніпропетровський художній музей) XX
41. Портрет Василя Васильовича Кочубея з дружиною [Марфою Іванівною?] (перша пол. XVIII ст.; Полтавський художній музей) XX
42. Морський прапор Війська Запорозького (XVIII ст.; Львівський історичний музей) XX

43. Козаки розважаються. Народна картина XIX ст. (з галицької поштівки 1918 р., зібрання Василя Яцюка)	XXI
44. Януарій Суходольський. Штурм Очакова 6 грудня 1788 року (1853; Військово-історичний музей артилерії, Санкт-Петербург)	XXI
45. Фьодор Алексеєв. Вид міста Миколаєва (1799; Державна Третяковська галерея)	XXII
46. Невідомий художник. Народне гуляння (кін. XVIII ст.; Львівський історичний музей)	XXII
47. Невідомий художник. Портрет [греко-католицького] митрополита Київського Атанасія Шептицького (друга чверть XVIII ст.; Національний музей у Львові)	XXIII
48. Невідомий художник. Портрет сокальського міщанина (XVIII ст.)	XXIII
49. Герб півдавстрійського Королівства Галіція та Льодомерія (версія 1786 р.)	XXIII
50. Герб підросійських Волинського намісництва та Волинської губернії (версія 1796 р.)	XXIII
51. Василь Тропінін. Пряха (1820-ті роки; Державна Третяковська галерея, Москва)	XXIV
52. Василь Тропінін. Українець середніх років (1818; Національний музей у Львові)	XXIV
53. Алексей Волосков. За чайним столом. В садибі Тарновських у Качанівці (1851; Державний російський музей, СПб)	XXIV
54. Костянтин Трутовський. Коляда в Малоросії (1864; Державний російський музей, СПб)	XXV
55. Давид Бурлюк. Час (1910; Дніпропетровський художній музей)	XXV
56. Панас Саксаганський та Іван Карпенко-Карий позують художнику Сергієві Васильківському для панна «Обрання полковником Мартина Пушкаря» в залі засідань Полтавського земства (1906)	XXV
57. Васілій Штернберг. Ярмарок на Україні (1836; Державний літературний музей, Москва)	XXVI
58. Владімір Маковський. Ярмарок у Полтаві (1882; Дніпропетровський художній музей)	XXVI
59. Гірські татари. Гравюра Христіяна Гайслера з циклу «Мальовничі описи побуту, звичаїв і розваг росіян, татар, монголів та решти народів у Російській імперії» (1804)	XXVII
60. Базар у Криму. Гравюра Христіяна Гайслера з циклу «Мальовничі описи побуту, звичаїв і розваг росіян, татар, монголів та решти народів у Російській імперії» (1804)	XXVII
61. Кримська татарка готує каву. Фото початку XX ст. із зібрання Бахчисарайського ханського палацу	XXVIII
62. Євреї-талмудисти вдома. Літографія з книжки Федора Паулі «Description ethnographique des peuples de la Russie» (СПб, 1862)	XXVIII
63. Понтійський грек у традиційному вбранні. Народна картина з Трабзона (сер. XIX ст.)	XXVIII

64. Маурицій Готліб. Євреї-ашкеназі моляться у синагозі у свято Йом Кіпур (1878; Музей мистецтв, Тель-Авів)	XXVIII
65. Микола Пимоненко. Жертва фанатизму (1899; Національний художній музей України, Київ)	XXIX
66. Караїми. Літографія з книжки Федора Паулі «Description ethnographique des peuples de la Russie» (СПб, 1862)	XXIX
67. Німецькі колоністи в Криму. Поштівка 1860-х років	XXIX
68. Побачення. Гуцульська народна картина на кахлі (XIX ст.; Національний музей у Львові)	XXX
69. Довбуш. Гуцульська народна картина (поч. XIX ст.; Національний музей у Львові)	XXX
70. Кирило Устиянович. Бойківська пара. (1890-ті роки; Національний музей у Львові)	XXX
71. Ігнаці Голембйовський. В'їзд царя Франца Йосифа I до Львова у 1851 році. Поштівка сер. XIX ст. (Львівський історичний музей)	XXXI
72. Корнеліу Баба. Повернення з польових робіт (Румунські селяни; 1943; Музей Брукенталь, Сибіу)	XXXI
73. Ніколае Григореску. Циганка з Гергані (1872; Національний музей мистецтв, Будапешт)	XXXI
74. Ринок на Ринпляці (Центральній площі) Чернівців за австро-угорських часів. Поштівка 1911 р., видавництво Леона Кеніга, Чернівці (Бібліотека Інституту народознавства при НАН України, Львів)	XXXII
75. Теодор Аксентовіч. Коломийка (1895; Національний музей, Варшава)	XXXII
76. Українські січові стрільці обстрілюють російський літак 7 липня 1916 р. Фото з альбому «Україна скрізь віки» (Київ, 2003)	XXXIII
77. Леонід Перфецький. Чорні запорожці в Києві (31 серпня 1919 р.)	XXXIII
78. Іван Падалка. Атака (1927; Національний художній музей України, Київ)	XXXIII
79. Емануїл Шехтман. Єврейський погром (1926; Національний художній музей України, Київ)	XXXIV
80. Олександр Тишлер. Гуляй-Поле (Махновщина; 1927; Київський музей російського мистецтва).....	XXXIV
81. Едвард Козак. Листопадовий чин у Львові (1918)	XXXV
82. Войцех Косак. Оборона цвинтаря (1926; Музей Війська Польського, Варшава)	XXXV
83. Нікіфор. Автопортрет у трьох варіаціях (1925; Музей Нікіфора у Криниці)	XXXVI
84. Вільям Н. Монтегю Орпен. Підписання мирного договору у Дзеркальній залі Версальського палацу 28 червня 1919 р. (Імперський військовий музей, Лондон)	XXXVI
85. Гетьман Павло Скоропадський і німці у Києві. Фото 1918 р.	XXXVI
86. Василь Седляр. У школі лікнепу (1929; Національний художній музей України, Київ)	XXXVII

87. Оксана Павленко. Хай живе Восьме березня!
(1930–1931; Національний художній музей України, Київ) XXXVII
88. Олександр Богомазов. Сінний ринок. Київ
(1914; зібрання Костянтина Григоришина) XXXVII
89. Кримськотатарська майстерня у Бахчисараї. Фото 1920-х років
(зібрання Бахчисарайського ханського палацу) XXXVIII
90. Обкладинка книжки Г. Рикліна «Єврейський колгосп. Нариси історії
комсомолу» (Москва: ОГІЗ – Молодая гвардия, 1931).
Художники Соломон Боїм і Борис Суханов XXXVIII
91. Олександр Дейнека. Стахановці (1937; Пермська художня галерея) XXXIX
92. Петро Савчин. Етап на Схід (1990-ті роки;
зібрання родини художника) XXXIX
93. Дзига Вертов. Кадр із кінофільму «Симфонія Донбасу»
(1930; студія «Українфільм») XL
94. Плакат «День урожаю та колективізації» (1930-ті роки) XL
95. Бруно Шульц. Дрогобич. Єврейський молодик і дві дами у провулку
(1920; Музей літератури імені Адама Міцкевича, Варшава) XLI
96. Софія Налепинська-Бойчук. Пацифікація Західної України (1931;
Національний художній музей України, Київ) XLI
97. Йосип Бокшай. Базар в Ужгороді
(1927; Закарпатський художній музей, Ужгород) XLII
98. Андрій Коцка. З ярмарку
(На Закарпатті; 1969; Національний художній музей України, Київ) XLIII
99. Адальберт Борецький. Гуцульський танець
(1940-ті роки; зібрання Михайла Шутева, Ужгород) XLIII
100. Ч. Чочек. Русини з Рахова. Поштівка видавництва
Вацлавіка (1930-ті роки) XLIII
101. Віктор Іванов. Плакат «Подати руку допомоги
братнім народам...» (1939) XLIV
102. З Різдом Христовим! Листівка УПА
(зібрання Центру досліджень визвольного руху, Львів) XLIV
103. Кияни читають накази окупаційної влади (вересень 1941 р.).
Фото з альбому Дмитра Малакова «Київ. 1939–1945» (Київ, 2005) XLIV
104. Віктор Іванов. Плакат «П'ємо воду рідного Дніпра,
будемо пити з Пруту, Німану і Бугу» (1943) XLV
105. Ніл Хасевич. Плакат «За Українську Самостійну
Соборну Державу» (1949) XLV
106. Опанас Заливаха. Чайна у Франківську (1962; приватне зібрання) XLV
107. Колона Київського державного університету на першотравневій
демонстрації (поч. 1980-х років). Фото з альбому
«Київський університет. 1834–1984» (Київ, 1984) XLVI
108. Студентське голодування на площі Жовтневої Революції
(майбутньому Майдані Незалежності) в Києві проти
підписання нового Союзного договору, за перевибори

Верховної ради УРСР на багатопартійній основі та ін.
(«Революція на граніті»; жовтень 1990 р.).

Фото з архіву Студентського братства Львівської Політехніки XLVII

109. Прибічники антикучмівської опозиції намагаються прорвати
міліцейський кордон біля будівлі президентської адміністрації в Києві
(9 березня 2001 р. кампанія протестів «Україна без Кучми»).

Фото Віктора Побединського / УНІАН XLVII

110. Підліток – прибічник Віктора Ющенка грає на трубі гімн України,
стоячи перед спецназівцями, які охороняють підходи до адміністрації
президента України в Києві (27 листопада 2004 р.; архів УНІАН)

XLVIII

Джерела ілюстрацій

- Федоръ Ф. Аристовъ, *Карпаторусскіе писатели*, 2-е испр. изд. (Bridgeport, Conn.: Carpatho-Russian Literary Association, 1977) – 30.6, 30.18, 30.19
- Борис А. Алмазов, ред. *Казаки* (Санкт-Петербург: Золотой век / Диамант, 1999) – 8.4
- Микола Аркас, *Історія України-Русі*, 2-е репринтне вид. (Київ: Вища школа, 1991) – 11.5, 16.9, 17.2, 19.4, 21.5, 24.4, 24.5, 24.6
- Yuri Aseyev, *Facets of Ancient Kiev* (Kiev: Mystetstvo, 1981) – 5.5
- Юрій С. Асеев, *Мистецтво Київської Русі* (Київ: Мистецтво, 1989) – 7.2, 7.4
- Дмитро І. Багалій, *Історія Слобідської України* (Харків: Основа / Харківський державний університет, 1990) – 22.2
- Paul M. Barford, *The Early Slavs* (Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 2001) – 5.1
- Олександръ Барвѣньскій, *Ілюстрована історія Русі одъ найдавнѣйшихъ до нынѣшнихъ часѣвъ* (Львів: Товариство «Просвѣта», 1890) – 7.6, 11.4, 14.4, 15.6, 20.3, 28.2
- Eric Baschet, *Russia, 1904–1924: The Revolutionary Years* (Zug: Swan Productions, 1989) – 38.2
- Bavarian State Library, Munich, Germany – 43.4
- Guillaume le Vasseur de Beauplan, *A Description of Ukraine*. Translation by Andrew B. Pernal and Dennis F. Essar (Cambridge, Mass.: Harvard University Press / Harvard Ukrainian Research Institute, 1993) – 13.4
- Bohdan R. Bociurkiw, *The Ukrainian Greek Catholic Church and the Soviet State, 1939–1950* (Edmonton and Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1996) – 45.7
- Александр Г. Брикнер, *Потемкин* (Москва: Терра, 1996) – 23.4
- William Brumfeld, *Ukrainian Churches* (Cambridge, Mass.: Ukrainian Studies Fund, 1988) – 21.8
- Erskine Caldwell and Margaret Bourke-White, *North of the Danube* (New York: Viking Press, 1939) – 1.2, 40.5
- Chair of Ukrainian Studies Archive, University of Toronto – 17.4, 30.3, 30.9, 30.13, 34.2, 34.10, 35.2, 37.2, 39.3, 40.6, 41.1
- Virginia Cowles, *The Romanovs* (Middlesex, Eng.: Penguin Books, 1971) – 21.4, 25.1
- John Czaplicka, ed., *Lviv: A City in the Crosscurrents of Culture*. Special issue of *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. XXIV (Cambridge, Mass.: Harvard Ukrainian Research Institute, 2000) – 15.3
- Діалог*, т. I: *Україна і Німеччина* (Київ: Національна академія наук, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень, 2000) – 3.4, 21.7, 23.5, 28.6
- Марія Дмитрієнко, Володимир Литвин, Валерій Томасов та інші, ред., *Греки на українських теренах* (Київ: Либідь, 2000) – 10.1
- Олександр Добржанський, *Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст.* (Чернівці: Видво Золоті литаври, 1999) – 30.14
- Дмитро Дорошенко, *Історія України, 1917–1923 рр.*, 2 тт. (Ужгород: Осип Цюпка, 1930–32) – 32.2, 32.3, 32.6
- Encyclopaedia Judaica*, Vol. 14 (Jerusalem: Keter Publishing House, 1972) – 28.12

- Encyclopedia of Ukraine Archive, University of Toronto - 3.5, 3.6, 10.3, 18.1, 20.6, 28.9, 33.1, 35.1, 36.6, 36.7, 39.4, 40.3
- Gianluigi Fait, *Sui campi di Galizia, 1941-1917: gli Italiani d'Austria e il fronte orientale* (Rovereto: Materiali di lavoro / Museo Storico Italiano della Guerra, 1997) - 31.3, 39.2
- Felvidéki album: új Magyarorság évkönyve 1939* (Budapest: Stádium, 1939) - 41.2
- Alan Fisher, *The Crimean Tatars* (Stanford, Ca.: Hoover Institution Press, 1978) - 16.2, 28.21
- Irene M. Franck and David M. Brownstone, *To the Ends of the Earth: The Great Travel and Trade Routes in Human History* (New York and Oxford: Facts on File Publications, 1984) - 8.2
- Zbigniew Fras, *Galicja* (Wrocław: Wyd-wo Dolnośląskie, 1999) - 25.2, 25.3, 29.1, 29.5, 29.8, 30.1, 30.4
- Piotr Nestor Galik, *Lwów na starych posztówkach / Львів на старих поштівках / L'viv in Old Post-Cards* (Łódź: Piątek Trzynastego, 2004) - 29.7
- German Federal Archives - Bundesarchiv, Koblenz, Germany - 43.7
- YIVO Institute for Jewish Research Archives, New York, New York - 28.14, 30.17, 33.6, 37.3, 43.8
- Jacek Arkadiusz Goclon, *Vojna z Bolszewicką Rosją o niepodległość Polski, 1919-1920* (Wrocław: Uniwersytet Wrocławski, 2003) - 33.10, 34.3, 34.4
- James Graham-Campbell, *The Viking World* (New Haven and New York: Ticknor and Fields, 1980) - 6.2
- James Graham-Campbell and Dafydd Kidd, *The Vikings* (London: British Museum Publications, 1980) - 6.2
- Jan T. Gross, *Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1988) - 42.2
- Şengül Hablemitoğlu and Necip Hablemitoğlu, *Şefika Gaspıralı ve: rusya'da türk kadın hareketi, 1893-1920* (Ankara: Ajans-Türk matbaacılık sanayii, 1998) - 35.4
- Географічна енциклопедія України, Том III* (Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1993) - 1.1, 1.5
- Jaromír Hořec, *Podkarpatská Rus - země neznámá* (Jinočany: NH, 1994) - 41.5
- Володимир В. Грабовецький, *Антифеодальна боротьба карпатського опришківства XVI-XIX ст.* (Львів: Вид-во Львівського університету, 1966) - 24.2
- Stella Hryniuk and Jeffrey Picknicki, *The Land They Left Behind: Canada's Ukrainians in the Homeland* (Winnipeg: Watson and Dwyer Publishing, 1995) - 29.4, 29.6
- <http://www.archives.gov.ua/Sections/Famine/photos.php> - 38.1
- <http://www.banknoteworld.com/banknotes/ukraine/UkrainePI-100Karbovatsiv-1917-donatedos-b.jpg> - 37.1
- <http://www.tymoshenko.com.ua/english/photo?ChosenDay=31&ChosenMonth=12&ChosenYear=2004> - 46.8
- Лев Ясінчук, *50 літ Рідної школи, 1881-1931* (Львів: Товариство «Рідна школа», 1931) - 34.8, 39.5
- Дмитро І. Яворницький, *Історія запорізьких козаків*, в 3 т. (Львів: Світ, 1990-92) - 14.5, 17.1, 17.3
- Дмитро Яворницький, Микола Самокиш і Сергій Васильківський, *3 української старовини* (Київ: Мистецтво, 1991) - 15.1, 16.1, 16.7, 17.5, 19.1, 19.2, 23.3
- Історія міст і сіл Української РСР: Харківська область* (Київ: Українська радянська енциклопедія, 1967) - 22.1, 35.3
- Історія українського мистецтва*, в 6 т. (Київ: Академія наук УРСР / Українська радянська енциклопедія, 1966-68) - Т. I: 7.3, 7.8; Т. II: 15.2, 15.4, 16.8, 16.10, 19.5; Т. IV, ч. 1: 21.6, 26.2, 28.4; Т. IV, ч. 2: 26.1, 28.1, 28.10, 28.19, 30.14, 32.1
- Історія Української РСР в 8 т.* (Київ: Наукова думка, 1977-79) - Т. I, ч. 1: 3.3, 5.4; Т. II: 24.3; Т. III: 28.3, 30.15
- Mikołaj Iwanow, *Pierwszy naród ukarany: Polacy w Związku radzieckim, 1921-1939*

- (Warszawa–Wrocław: Państwowe Wyd-wo Naukowe, 1991) – 37.4
- Jerzy Janicki, *Ni ma jak Lwów: krótki przewodnik* (Warszawa: Rój, 1990) – 45.8
- Микола Хвильовий, *Твори*, Т. V (Нью-Йорк, Балтимор, Торонто: Слово / Смолоскип, 1983) – 36.4
- Hakan Kirimli, *Kırım tatarlarında millî kimlik ve millî hareketler, 1905–1916* (Ankara: Türk tarih kurumu basimevi, 1996) – 35.5
- Jacek Kolbuszewski, *Kresy* (Wrocław: Wyd-wo Dolnośląskie, 1995) – 13.3, 28.17, 28.20
- Yuri Kondufor, ed., *A Short History of the Ukraine* (Kiev: Naukova dumka, 1986) – 27.4
- Pierre Kovalevsky, *Atlas historique et culturel de la Russie et du monde slave*. (Paris: Elsevier, 1961) – 33.4
- С. Я. Козлов, Л. В. Чижова, ред., *Тюркские народы Крыма: караимы, крымские татары, крымчаки* (Москва: Наука, 2003) – 16.4, 28.22
- Jarosław Krawczyk, *On Poland and Poles: A Historical Tale* (Warszawa: Dom Wydawniczy Bellona, 2004) – 33.9, 39.1
- Кримські татари: типажі, краєвиди, побут (Бахчисарай, 2009) – 37.8
- Іван Крип'якевич, Богдан Хмельницький (Київ: Академія наук Української РСР, Інститут суспільних наук, 1954) – 20.2
- Іван Крип'якевич, *Коротка історія України* (Київ, Львів і Відень: Товариство «Вернигора», 1918) – 21.3
- А. В. Кудрицький, ред., *Київ: історичний огляд* (Київ: Українська радянська енциклопедія, 1982) – 15.7, 18.3
- Київ: Sightseeing Guide (Kiev: Tsentr Ievropy, 2001) – 30.12
- Юрій Киричук, *Український національний рух 40–50-х років ХХ століття: ідеологія та практика* (Львів: Добра справа, 2003) – 39.6, 43.3, 44.7
- Lemberg / Львів, 1772–1918: *Wiederbegegnung mit einer Landeshauptstadt der Donaumonarchie* (Vienna: Historischer Museum der Stadt Wien, 1993) – 29.2, 30.2, 30.7, 30.10, 31.1
- Кость Левицький, *Історія політичної думки галицьких українців, 1848–1914*, в 2 т. (Львів, 1927) – 28.5, 29.3, 34.5
- Літопис руський за Іпатіївським списком (Київ: Вид-во Дніпро, 1989) – 5.6
- Г. К. Лукомский, *Киев: памятники церковной и гражданской архитектуры Киева XI–XIX века* (München: Orchis Vlg., 1923) – 21.3
- George S. N. Luckyj, *Seven Lives: Vignettes of Ukrainian Writers in the Nineteenth Century*, Special Issue of *Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S.*, XX [47–48] (New York, 1998–99) – 28.8
- Юрій Луцький, ред. *Валітянський збірник* (Oakville, Ont.: Mosaic Press / Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1977) – 36.2, 36.5
- Володимир Литвин, Валерій Смолій та Микола Шпаковатий, *Ілюстрована історія України* (Київ: Альтернатива, 2001) – 27.1, 27.5, 28.18, 33.2, 43.5, 45.5, 46.1, 46.2, 46.3, 46.5
- Володимир Литвин, Валерій Смолій та Микола Шпаковатий, *Україна ХХ століття*, в 2 т. (Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 2001) – Т. I: 27.2, 27.3, 27.6, 27.7, 27.8, 30.11, 31.5, 32.4, 32.5, 33.3, 33.5, 33.8, 36.1, 36.3, 37.6, 38.3, 38.4, 38.5, 38.6, 38.7, 38.8, 38.9, 38.10, 38.11, 42.1, 42.5, 42.6, 43.1, 43.2, 43.6, 44.2, 44.3, 44.4, 44.5, 45.1; Т. II: 33.4, 39.7, 45.2, 45.4
- Roman Marcinek, *Polska: Kresy wschodnie* (Kraków: Ryszard Kluszczyński, 2002) – 1.4, 24.1
- Dimitri A. Markoff, *Belgium of the East* (Wilkes-Barre, Penn.: Peter G. Kohanik, 1920) – 31.4
- Jędrzy Majka, ed., *Kresy: śladami naszych przodków* (Kraków: Stowarzyszenie Ewangelizacji, 2002) – 34.1
- Jaromír Musil, ed., *Technická práce v Zemi podkarpatoruské, 1919–1933* (Uzhhorod: Odbor spolku československých inženýrů v Užhorodě, 1933) – 40.4
- Bohdan Nahaylo, *The Ukrainian Resurgence* (Toronto and Buffalo: University of Toronto Press, 1999) – 46.6

- Andrzej Nowak, ed., *Kronika polski* (Kraków: Ryszard Kluszczyński, 1998) – 14.3, 34.7
- Очерки истории СССР: III–IX вв., под ред. Бориса Рыбакова (Москва: Академия наук СССР, 1958) – 3.7, 4.1
- Очерки истории СССР: IX–XV вв., под ред. Бориса Грекова (Москва: Академия наук СССР, 1953) – 9.1
- Іван Огієнко, *Історія української літературної мови*, 2-е випр. вид. (Київ: Наша культура і наука, 2004) – 12.2
- Степан Павлюк, ред., *Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат*, в 4 т. (Львів: Національна академія наук України, Інститут народознавства, 1999) – 11.1, 11.3
- Tadeusz Piotrowski, *Genocide and Rescue in Wołyń* (Jefferson, N. Carolina and London: McFarland Publishers, 2000) – 44.6
- http://library.pl.ua/resursi/virtualni_vistavki/2010/1/ – 26.3
- Федоръ Ив. Р[ѣпецкій], *Илюстрованная народная история Руси отъ начала до найновѣйшихъ временъ* (Львовъ: Изд. С. А. Дуды, 1905) – 20.1, 20.4
- Ivan L. Rudnytsky, *Mykhailo Drahomanov: A Symposium and Selected Writings*, Special issue of *Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S.*, II, 1 (New York, 1952) – 28.7
- Leonid Rudnytzky and Oleksiy Opanasiuk, eds., *Faith and Hope: The Kyivan Church in Communion with Rome, 1596–1996* (Philadelphia, 1997) – 15.5, 26.5, 46.4
- Борис Рыбаков, *Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв.* (Москва: Наука, 1982) – 6.3, 6.4, 7.7
- Зьміцер Санько, Іван Саверчанка, укл., *150 питаньняў і адказаў з гісторыі Беларусі* (Вільня: Наша Будучыня, 2002) – 12.1, 14.2
- Ioan Scurtu, ed., *România documentele unirii 1918: album* (București: Archivele Statului din România/Editura Fundației Culturale Române, 1993) – 34.9, 40.2
- Władysław A. Serczyk, *Na dalekiej Ukrainie: dzieje Kozaczyzny do 1648 roku* (Kraków: Wyd-wo Literackie, 1984) – 16.3
- Władysław Andrzej Serczyk, *Na płonącej Ukrainie: dzieje Kozaczyzny, 1648–1651* (Warszawa: Wyd-wo «Książka i Wiedza», 1998) – 16.6, 18.2, 19.3
- Олександр Шишка, *Наше місто – Львів*, в 2 т. (Львів: Центр Європи, 2002–05) – 30.8, 31.2
- Синопис: *Киев 1681* (Köln und Wien, 1983) – 20.8, 20.9
- Іван Снігур, *Грозинці на вітрах історії* (Чернівці: Букрек, 2002) – 40.1
- Augustin Stefan, *From Carpatho-Ruthenia to Carpatho-Ukraine* (New York: Carpathian Star Publishing Co., 1954) – 41.3
- Peter G. Stercho, *Diplomacy of Double Morality: Europe's Crossroads in Carpatho-Ukraine, 1919–1939* (New York: Carpathian Research Center, 1971) – 41.4
- Karl Stumpp, *The German-Russians: Two Centuries of Pioneering* (Bonn, Brussels, and New York: Atlantic-Forum, 1971) – 28.15, 28.16, 37.5
- Orest Subtelny, *Ukraine: A History*, 3rd edition (Toronto, Buffalo, and London: University of Toronto Press, 2000) – 34.6, 42.7, 42.8, 46.7
- Adam Sudoł, *Początki sowietyzacji kresów wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej: jesień 1939 roku* (Bydgoszcz i Toruń: Wyd-wo uczelniane Wyższej Szkoły pedagogicznej, 1997) – 42.3, 42.4
- П. П. Толочко, *Древний Киев* (Київ: Наукова думка, 1983) – 4.2, 6.5, 7.5, 8.1, 8.3
- Петро Толочко, Сергій Крижицький, В'ячеслав Мурзін, *Давня історія України*, Ч. 1 (Київ: Либідь, 1994) – 3.1
- Торговля на Україні XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина* (Київ: Наукова думка, 1990) – 14.1
- Михайло Троян, *Того дня зійшло сонце возз'єднання* (Ужгород: Вид-во «Карпати», 1979) – 45.3
- Українське козацтво: мала енциклопедія* (Київ–Запоріжжя: Генеза / Прем'єр, 2002) – 23.1, 23.2
- Zdeněk Váňa, *The World of the Slavs* (Detroit, Mich: Wayne State University Press, 1983) – 5.2, 5.3, 7.1

- Jaroslav Vaculik, *Dejiny volynskych Cechu*, Vol. II (Praha, 1988) – 37.7
- Михайло Віденко, *Україна від антив до Русі* (Київ, 2009) – 3.7
- Володимир Вятрович, Валентин Мороз, ред., *Армія безсмертних: повстанські світлин* (Львів: Вид-во Мс, 2002) – 44.1, 45.6
- Jan Dalibor Wagilewicz, *Pisarze Polscy Rusini* (Przemyśl: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy, 1996) – 30.5
- Thomas Werner and Ludwig Renate, eds., *Unberkannte Krim* (Heidleberg: Kehrer Vlg., 1999) – 3.2
- David M. Wilson, ed., *The Northern World: The History and Heritage of Northern Europe AD, 400–1100* (New York: Harry N. Abrams, 1980) – 6.1
- Adam Andrzej Witusik, *Unia lubelska 1569 roku w dziejach Polski i Europy* (Lublin: Wyd-wo Multico, 2004) – 13.2
- Alexandre Wolkonsky, *The Ukraine Question* (Rome: E. Armani, 1920) – 28.11
- Andrzej Żbikowski, *Żydzi* (Wrocław: Wyd-wo Dolnośląskie, 1997) – 28.13
- Г. И. Зеленин, Л. А. Бойтенко, *Этот удивительный Крым: фотоальбом* (Київ: Мистецтво, 1983) – 1.3
- Z. A. B. Zeman, *Twilight of the Habsburgs: The Collapse of the Austro-Hungarian Empire* (New York: American Heritage Press, 1971) – 30.20, 32.7
- Osyp Zinkevych and Andrew Sorokowski, eds., *A Thousand Years of Christianity in Ukraine: An Encyclopedic Chronology* (New York, Baltimore, and Toronto: Smoloskyp, 1988) – 38.12.
- 3 приватної колекції А. Сдобнікова (СССР, 1972) – 22.3
- Православная энциклопедия [Т. 15], (Москва, 2007) – 20.7

Науково-популярне видання

Павло-Роберт Магочій

Ілюстрована історія України

Редактори Віталій Пономарьов, Тетяна Кучер-Томченко

*Показчик опрацювали Євгенія Гринь, Тетяна Кучер-Томченко,
Аліса Момрик, Оксана Сичова*

Кольорову вклейку упорядкували Євгенія Гринь, Оксана Форостина

Коректор Нонна Вислобокова

Художньо-технічна редакція Майї Притикіної

Комп'ютерна верстка Володимира Романишина

Відповідальний за випуск Андрій Мокроусов

Підписано до друку 20.08.2012. Формат 70x100¹/₁₆.
Гарнітура «Таймс». Папір офсетний. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 41,6. Умовн. фарбовідб. 53,7.
Обл.-вид. арк. 35,7. Зам. №12-487.

Видавець: ТОВ «Часопис «Критика»». ДК №2189 від 18.05.2005.

Свідоцтво про реєстрацію №18998-7788Р від 05.06.2012.

01001, Київ-1, а/с 255. www.krytyka.com

e-mail: krytyka@krytyka.kiev.ua

Дистрибуція: тел. +38 044 235 80 03;

тел./ факс +38 044 235 09 07; office@krytyka.kiev.ua

Представництво у Львові:

+38 050 906 39 77; natalyasereda@ukr.net

Віддруковано ПАТ «ВІПОЛ». 03151, Київ, вул. Волинська, 60

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
серія ДК № 4404 від 31.08.2012 р.

Мета цієї книги – подати стислий огляд історії України від найдавніших часів до сьогодення за допомоги тексту, що постав навколо сорока шести історичних мап. Таким чином, ця книга стане в пригоді одним читачам як коротка вступна історія, а іншим – як історичний атлас, додаток до інших видань про Україну.

Paul Robert Magocsi

**Ukraine:
An Illustrated History**

На відміну від більшості досліджень історії України, у цій книжці застосовано територіяльний або багатокультурний підхід. Оскільки українську землю населяють різні народи, їхні історії та культурні здобутки складають український історичний процес, і події, пов'язані з кримськими татарами чи поляками, росіянами чи німцями, греками чи євреями, є частиною української історії, якщо вони відбувалися в межах сучасної України.

